

Smiljka Tomanović je redovni profesor na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Oblasti njenog istraživačkog interesovanja su porodica, detinjstvo, roditeljstvo, tranzicija u odraslost i tranzicija u roditeljstvo, prava deteta, u okviru kojih je učestvovala u velikom broju naučnih i primenjenih istraživanja. Objavila je tri autorske i veći broj koautorskih studija, kao i veći broj članaka u domaćim i međunarodnim naučnim časopisima.

Dragan Stanojević je docent na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Oblasti njegovog istraživačkog interesovanja su porodica, roditeljstvo, tranzicija u odraslost, životni stilovi mlađih i društvene nejednakosti. Učestvovao je u više domaćih i međunarodnih istraživačkih projekata. Objavio je tri koautorske studije i veći broj članaka u domaćim i međunarodnim naučnim časopisima.

Milana Ljubičić je docentkinja na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Oblasti njenog istraživačkog interesovanja su porodica, porodična funkcionalnost, mentalni poremećaji i kriminalitet mlađih, psihoterapija i prava marginalizovanih grupa. Učestvovala je u nizu naučnih istraživanja. Objavila je tri autorske i jednu koautorsknu monografiju i više od trideset članaka u domaćim i međunarodnim naučnim časopisima.

Tema roditeljstva, posmatrana kroz prizmu rađanja, i to najčešće formulisanu kao „problem nedovoljnog rađanja“, „bele kuge“ i slično, u javnosti je pretežno prisutna kroz ideologizovan diskurs o nečemu što bi „trebalo“ da bude, sa tendencijom propisivanja poželjnih ponašanja drugim ljudima bez adekvatnog uvažavanja individualne autonomije, modernizacijskog nasledja našeg društva i standarda rodne i uzrasne ravnopravnosti. Ova studija značajno doprinosi jednom drugačijem, naučno fundiranom, teorijski promišljenom i na činjeničke podatke čvrsto oslonjenom diskursu o porodici i roditeljstvu danas u Srbiji. Zasniva se na širokom empirijskom istraživanju koje je sprovedeno razgovorima (kroz anketu i kroz intervju) sa stotinama stvarnih mlađih ljudi koji žive u Srbiji, kao roditelji ili oni koji to tek treba da postanu, te kroz ovu studiju do izražaja dolazi i njihov glas, što se inače u javnim raspravama o temi roditeljstva suviše retko događa.

(Iz recenzije prof. dr Ivane Spasić)

**SMILJKA TOMANOVIĆ
DRAGAN STANOJEVIĆ
MILANA LJUBIČIĆ**

POSTAJANJE RODITELJEM U SRBIJI

SOCILOŠKO ISTRAŽIVANJE TRANZICIJE U RODITELJSTVO

| POSTAJANJE RODITELJEM U SRBIJI

SMILJKA TOMANOVIĆ
DRAGAN STANOJEVIĆ
MILANA LJUBIČIĆ

ISBN 978-86-6427-023-6

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Regional Research
Promotion Programme
Western Balkans

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

PREBIG →

← PREBIG

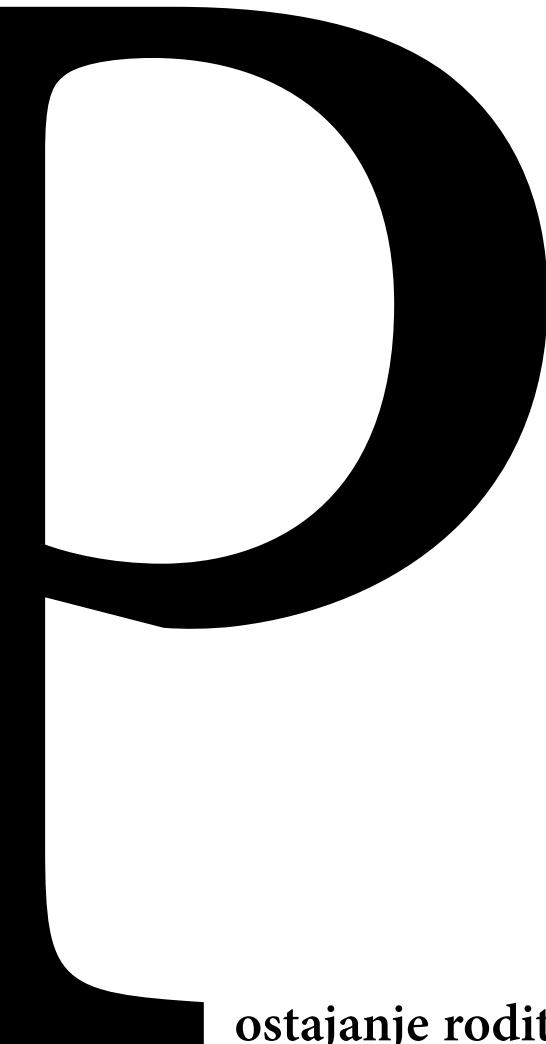
Ovako sistematska studija, kako u pogledu konceptualnog i kontekstualnog određenja roditeljstva, tako i u pogledu analize i interpretacije podataka, izuzetno je vredan sociološki doprinos razumevanju i kritičkoj proceni roditeljstva, uopšte i u kontekstu društva u Srbiji, a posebno teškoća sa kojima se suočavaju mlađi, naročito žene odnosno majke. Potom, ovaj rukopis nudi akademskoj zajednici metodološka rešenja koja predstavljaju nezaobilazan pristup proučavanja roditeljstva u savremenom društvu. Studija nema samo naučnu već i širu društvenu vrednost. Dobijeni nalazi, naime, od izuzetnog su značaja i za oblast politike prema porodici odnosno rađanju, tim više što i u konceptualnom i kontekstualnom pristupu, kao i interpretaciji dobijenih nalaza, autori eksplicitno referiraju i na oblast praktične politike. Na kraju, treba reći da iksustvena bliskost običnih ljudi sa razmatranim fenomenom, uz razumljiv i sistematičan način izlaganja, čini ovaj rukopis pristupačnim i zanimljivim štivom i za najširu javnost, a posebno za mlade roditelje.

(Iz recenzije prof. dr Mine Petrović)

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu | 2016

**ostajanje roditeljem u Srbiji.
Sociološko istraživanje tranzicije u
roditeljstvo**

*Smiljka Tomanović,
Dragan Stanojević i Milana Ljubičić*

Smiljka Tomanović, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić

Postajanje roditeljem u Srbiji.

Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo

Prvo izdanje, Beograd 2016.

Izdavač

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,

Čika Ljubina 18–20, Beograd 11000, Srbija

www.f.bg.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Vojislav Jelić

dekan Filozofskog fakulteta

Recenzenti

Prof. dr Ivana Spasić

Prof. dr Mina Petrović

Lektura i korektura

Saša Novaković

Autor fotografije na koricama

Baki Baldus

Priprema

Dosije studio, Beograd

Štampa

JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž

200

ISBN

978-86-6427-023-6

Istraživanje ostvareno sredstvima:

Podaci korišćeni u istraživanju su rezultat rada autora na dva projekta. Prvi je *Regionalni program podrške istraživanjima u oblasti društvenih istraživanja na Zapadnom Balkanu* (RRPP) koji vodi Univerzitet u Friburgu, uz finansijsku podršku Švajcarske agencije za razvoj i saradnju (SDC), dok je drugi *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri* (ev. broj 179035) koji finansira Ministarstvo просвете, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Mišljenja izneta u ovoj studiji su mišljenja autora i ne predstavljaju nužno mišljenja Švajcarske agencije za razvoj i saradnju (SDC) niti Univerziteta u Friburgu.

Sadržaj

7	Predgovor
9	1. Uokviravanje – konceptualizacija, operacionalizacija i metod istraživanja
9	1.1. „Rat oko porodice“
11	1.2. Konceptualizacija predmeta istraživanja
19	1.3. Operacionalizacija istraživanja
21	1.4. Metod istraživanja
25	2. Tranzicioni poredak u Srbiji kao okvir za tranziciju u roditeljstvo
26	2.1. Demografski okvir – odlaganje i čekanje
32	2.2. Društveni kontekst – nasleđe i promene
43	2.3. Institucionalno-pravni okvir tranzicije u roditeljstvo
47	2.4. Normativni okvir: kulture roditeljstva
52	2.5. Prakse roditeljstva
54	Prilog 1
57	3. Normativni okvir i putanje tranzicije u roditeljstvo
58	3.1. Stavovi i opažanja o braku i rađanju
75	3.2. Odlike porodičnih tranzicija
81	3.3. Mesto tranzicije u roditeljstvo u individualnim životnim putanjama
93	4. Strukturalni aspekt – resursi i strategije u tranziciji u roditeljstvo
93	4.1. Materijalni resursi

108	4.2. Radne strategije
119	4.3. Institucionalna podrška
123	5. Postajanje roditeljem – prelazak u roditeljstvo
123	5.1. Donošenje odluke o rađanju i podrška
134	5.2. Prelazak u roditeljstvo iz perspektive majki
146	5.3. Prelazak u roditeljstvo iz perspektive očeva
151	6. Porodične prakse – odnosi u roditeljstvu
152	6.1. Odnosi sa roditeljima
164	6.2. Prakse roditeljstva
180	6.3. Partnerski odnosi mlađih roditelja
191	7. Zaključna razmatranja
191	7.1. Tranzicija u roditeljstvo u okviru životnog toka
194	7.2. Biografizacije tranzicija u roditeljstvo
201	7.3. Preporuke za praktične politike podrške ranom roditeljstvu
204	Prilog 2: Portreti roditelja
207	Literatura

Predgovor

Postajanje roditeljem se u javnom diskursu u Srbiji tretira skoro isključivo kao društveni problem nedovoljnog rađanja i podvrgava različitim ideološkim tumačenjima i moralizacijama. To nam je bila početna motivacija da pokušamo da prikažemo sociološku – složenu, kontekstualizovanu i interpretativnu – sliku tranzicije u roditeljstvo i ranog roditeljstva kao stvarnih društvenih procesa i praksi. Na tom putu smo koristili kvantitativne i kvalitativne podatke: iz ankete sa mladima koji jesu i koji nisu roditelji – da bismo ocrtali glavne trendove, strukture, procese i norme u okviru kojih se oblikuje prelazak u rano roditeljstvo, o kome su nam dublji uvid za razumevanje i tumačenje dali narativi iz intervjua sa mladim majkama i očevima i mladima koji tek razmišljaju o zasnivanju porodice. Želja nam je bila da se čuju upravo oni društveni akteri – mladi roditelji, o kojima i u ime kojih se često govori bez uvažavanja njihovog stvarnog iskustva.

Zahvalni smo svim ispitanicima na volji i trudu da nam saopšte svoja iskustva. Autori izražavaju zahvalnost Regionalnom programu podrške istraživanjima u oblasti društvenih istraživanja na Zapadnom Balkanu (RRPP), bez čije finansijske podrške istraživanje ne bi bilo sprovedeno. Zahvalni smo koleginicama Ivani Spasić i Mini Petrović na volji da recenzijama podrže studiju u rukopisu, kao i da prodiskutuju sa nama neke dileme i pitanja. Mileni Toković smo zahvalni što svojom efikasnošću i ljubaznošću čini da objavljivanje knjige u našem Institutu za sociološka istraživanja ne predstavlja problem već zadovoljstvo.

Nadamo se da je slika koju ćemo vam prikazati ne samo informativna, već i inspirativna za dalja promišljanja i stvaranje novih akademskih i prostora praktične politike, koji bi doprineli obogaćivanju saznanja i rekonstrukciji iskustava ranog roditeljstva.

1. Uokviravanje – konceptualizacija, operacionalizacija i metod istraživanja

1.1. „Rat oko porodice“

Od svog nastanka u okrilju građanskog društva, moderna porodica predstavlja mehanizam posredstvom kojeg se vlada: buržoaska porodica je poligon za moralizovanja i normalizovanja ponašanja pojedinaca, kroz, od strane stručnjaka usmereno, disciplinovanje njenih članova (Donzelo, 1979; Donzelot, 1988; Morgan, 1985; Lasch, 1986; Fuko, 2006). Ubrzana transformacija prakse porodičnog života od polovine dvadesetog veka, praćena dekonstrukcijom monolitnosti njenog koncepta, postavlja porodicu u središte javnog diskursa – ideološkog „rata oko porodice“ (Berger, Berger, 1983). Sa jedne strane ideološkog „bojnog polja“, obnavlja se lament (konzervativaca) nad građanskom porodicom koja propada, sa druge strane je pozicionirano stanovište (Nove levice) da ona i treba da propadne, jer je prevaziđena institucija opresije nad pojedincem, dok je treći „tabor“ (analitičara) umereniji, oni konstatuju da je porodica „u krizi“ za šta iznose veliki broj „naučnih“ dokaza (Ibid.).

Roditeljstvo je posebno izloženo upravljanju, s obzirom na centralnu funkciju moderne porodice – socijalizaciju (Donzelot, 1979); ono je

prvobitno determinisano religijskim pravilima, potom je moralizovano, medikalizovano, psihologizovano, psihijatrizovano, a naposletku podvrgnuto zakonskoj regulativi (Ambert, 1994: 530). Dugotrajni lament nad propadanjem, „padom“, „krizom“ porodice (Popenoe, 1988; 1993) uzima kao jedan od pokazatelja i argumenata i „krizu rađanja“ – sve manji broj dece u porodicama, odloženo roditeljstvo, odustajanje od roditeljstva. Iako su putanje u roditeljstvo postale diverzifikovane: uključuju odloženo i vanbračno rađanje (u kohabitaciji i samih majki); postajanje roditeljem uz pomoć reproduktivnih tehnologija i usvajanjem i sl., diskursi i politička retorika desnice i levice imaju tendenciju da idealizuju određeni oblik porodice (Silva, Smart, 1999: 11).

Ideološki „rat oko porodice“ u Srbiji vodi se između dva „tabora“ čija stanoviša odgovaraju podeli na Prvu i Drugu Srbiju (Jovanović, Krstić, 2014), sa njihovim jasnim simboličkim granicama, često zasnovanim na diskurzivnoj diskreditaciji pozicije drugog (Spasić, Petrović, 2013)¹. Pored pitanja o braku, alternativnim oblicima porodice, vaspitanju (vidi npr. Jovanović, Krstić, *op. cit.*), jedno od centralnih čvorista borbe je pitanje zasnivanja porodice. Diskurs o tranziciji u roditeljstvo formira se u Srbiji između dva pola: u bergerovskoj terminologiji – „konzervativnog“ i „liberalnog“. Prvo stanovište je tradicionalističko, sa osnovnom težnjom da rekonstruiše i očuva „porodicu srpske nostalгије“², a drugo feminističko – fokusirano je na dekonstrukciju patrijarhalnog tipa porodice, koja se vidi kao centralno mesto potlačenosti žene i eksploracije njenih resursa³. „Konzervativni“ diskurs ne koristi sintagmu „postajanje roditeljem“, već se skoro isključivo bavi „rađanjem“, koje se prikazuje kao moralna obaveza žene – za opstanak i obnavljanje ugrožene nacije, što predstavlja višestruku redukciju koncepta roditeljstva – na individualni čin i njegovu prirodnost (naturalizacijom). Pored moralne panike oko ugroženosti opstanka Nacije, najčešće predstavljene sintagmom „bela kuga“, prisutna je moralizacija ponašanja (srpskih) žena u čijem se neadekvatnom i neprihvatljivom ponašanju („razmaženosti“, „hedonizmu“ i sl.) vide uzroci nerađanja, odloženog i nedovoljnog rađanja. „Liberalni“ diskurs fokus usmerava na materinstvo, potom na majčinstvo: rađanje se vidi kao „vlasništvo“ žene – deo rodne (ženske) politike. Centralni koncepti su potčinjenost patrijarhalnom poretku i eksploracija žene (u jednini) u različitim domenima

1 Iako se neki autori sa konzervativnim tradicionalističkim stavovima, npr. Antonić, samopozicioniraju u tzv. „Treću Srbiju“ (Spasić, Petrović, 2013), slažemo se sa Jovanovićem i Krstićem (*op. cit.*, 2014) da se učesnici rasprava oko porodice u Srbiji (ili „srpske porodice“) mogu situirati unutar ideoloških polja Prve i Druge Srbije.

2 Vidi npr: <http://www.vidovdan.org/tradicija/item/33556-2015-09-23-18-25-12> ili <http://www.srpskikulturniklub.com/dveri-i-feminizam>

3 Vidi npr. u <https://pescanik.net/wp-content/PDF/5lidija.pdf> ili Mlađenović, 1984.

i sistemima, a diskurs se centriра oko Žene žrtve patrijarhata. Fokus je na ženskom samožrtvovanju u domenu porodice, u odnosu na roditeljstvo – „majke mučenice“⁴. I jedan i drugi diskurs proizilaze iz političkih projekata, a aktivističko postuliranje osnovnih ideooloških koncepata „tradicionalne porodice“, odnosno „emancipacije žene“, redukuje koncept roditeljstva i postajanja roditeljem na „problem“ žena ili „žensko pitanje“⁵.

Feminizacija ranog roditeljstva prisutna je i u zvaničnoj demografskoj statistici, sa njenim fokusom na fertilitet, čime se formiranje porodice zasniva na ženskom ponašanju. Takav stav je veoma uticajan u dominantnom javnom diskursu o tranziciji u roditeljstvo u Srbiji, koji se artikuliše kao heteronormativ u okviru familističke ideologije: rađanje u okviru bračne porodice. Drugačiji vidovi postajanja roditeljem su u ovoj ideologiji ili nevidljivi, kao postajanje roditeljem putem usvajanja, ili se artikulišu sa tonom moralne panike kao „problem“ – na primer, vanbračno rađanje („svako četvrtu/peto dete u Srbiji rođeno je van braka!“) ili se odbacuju kao „pretnja“ osnovnom normativnom poretku heteroseksualne bračne porodice (kao roditeljstvo neheteroseksualnih parova).

1.2. Konceptualizacija predmeta istraživanja

Predmet našeg proučavanja su tranzicija u roditeljstvo i rano roditeljstvo shvaćeni kao relacioni fenomeni i multidimenzionalni procesi, koji su oblikovani u složenom spletu odnosa roditelja kao pojedinaca i ostalih individualnih i institucionalnih aktera i konteksta. Postajanje roditeljem i rano roditeljstvo u Srbiji nameravamo stoga da analiziramo kroz multidimenzionalni, rodno izbalansirani, interpretativni („gusti“) opis praksi. Sledеći prethodna sociološka istraživanja roditeljstva u Srbiji (Tomanović, 2002; 2004; 2010; Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014), analiza i tumačenje dijapazona različitosti praksi postajanja roditeljem i ranog roditeljstva, uključuje, pored rodne dimenzije diverzifikacije, kvantitativne i kva-

-
- 4 Kao što je u konzervativnom diskursu o porodici Drugi – paradoksalno, često žena, čije se reproduktivno ponašanje moralizatori tumači i propisuje, tako je u liberalnom – radikalno feminističkom diskursu takođe prisutno stvaranje simboličkih granica između Nas - žena i Njih – muškaraca. Na primer, tako se čuje reakcija na zahtev da zakonska dokumenta artikulišu zaštitu roditelja i deteta, namesto majke i deteta: „kad Oni budu rađali, neka piše ‘roditelja’“, čime se nanovo vrši redukcija roditeljstva na rađanje, kao i njegova naturalizacija, što vodi ka biološkom determinizmu u objašnjenju rodnih uloga u porodici koji feminizam diskurzivno odbacuje.
  - 5 Upravo „feminizaciju“ – insistiranje na perspektivi žene kao subjekta u okviru „teorija stanovišta“ (Spasić, 2004: 164), Ivana Spasić vidi kao ograničenje feminističkog epistemološkog pristupa u interpretaciji svakodnevnog života, pored njegovih nesumnjivih doprinosa (Spasić, 2003).

litativne razlike između mladih roditelja povezane sa njihovom slojnom i etničkom pripadnošću. Posebno ćemo analizirati na koje su načine strifikacijske razlike: rodne, slojne i etničke, međusobno povezane da generišu nejednakosti u roditeljstvu.

Da bismo obezbedili multidimenzionalnost analize dinamike postajanja roditeljem koja uključuje različite nivoe – makro, mezo, mikro, kao i strukture i delanje, odlučili smo se za povezivanje dva pristupa: interdisciplinarnog pristupa *životnog toka* i sociološkog pristupa *strukturisane individualizacije*.

Pristup životnog toka (life-course) se fokusira na istraživanje odnosa između institucionalnih i strukturalnih činilaca i značenja koja im akter pridaje, donoseći na osnovu toga odluke i delajući tokom svog života (Heinz, Krüger, 2001: 33). Ovaj pristup uključuje različite međuodnose između pojedinaca i društva koji se razvijaju u zavisnosti od vremena, i time ostvaruje dinamičko povezivanje društvene strukture, institucija i individualnog delanja od rođenja do smrti (Heinz *et al.* 2009: 15). Osnovni pojmovi pristupa *životnog toka* su: *istorijski period sa istorijskim događajima, tranzicija, životni događaji i putanje (trajektorije)* (Elder, 1985). *Tranzicija* predstavlja skup *životnih događaja* koji obeležavaju prelaska iz jedne životne faze u drugu, odnosno ulaska ili izlaska iz jedne uloge i statusa, kao što su npr. početak ili završetak školovanja, početak braka/kohabitacije, radanje deteta, penzionisanje itd. *Istorijsko i socijalno vreme* određuju normativna očekivanja o prikladnom vremenu ulaska i prelaska iz jedne životne faze u drugu i značenjima prelaza. *Putanja* je redosled životnih događaja u jednoj životnoj sferi a skup različitih putanja (obrazovne, radne, porodične, stambene) čini *životni tok* pojedinca (*Ibid.*). S obzirom da povezuje različite nivoe analize, od makro do individualnog, za pristup životnog toka značajni su i kvalitativni podaci koji se odnose na delanje i značenja koja mu akter pridaje u određenom istorijskom i društvenom kontekstu.

U okviru pristupa životnog toka analiza *tranzicije u odraslost* bavi se promenama statusa i uloga koji su povezani sa obrazovanjem, zapošlenjem, stanovanjem i zasnivanjem porodice (Corijn, Klijzing, 2001) i u skorije vreme sa političkim (građanskim) domenom (Walter *et al.*, 2009). Prema različitim kriterijumima, napravljene su klasifikacije tipova tranzicije u odraslost. Tako, prema „tempu tranzicije“ (brzini preuzimanja uloga odraslih), Galan razlikuje tri modela: „severni“ – koji karakteriše brza tranzicija, „južni – mediteranski“ – gde je tranzicija spora i dugotrajnija, i „prelazni“ (Galland, 2003). Prema obrascima porodičnih tranzicija, posebno zasnivanja samostalnog domaćinstva, Mari Jakovu razlikuje tri modela: „nordijski“ – koji odlikuje rano napuštanje roditeljskog doma, nakon čega u dužem periodu slede najrazličitiji aranžmani življenja (samački, kohabi-

tacije itd.), „južni“ – za koji je tipično kasno napuštanje roditeljskog doma, uglavnom zbog braka i zasnivanja porodice, a zastupljenost kohabitacija je mala, i „severno-zapadni“ – gde je prisutno rano napuštanje roditeljskog doma i raznolikost tranzicija i aranžmana koji vode braku i zasnivanju porodice (Iacovu, 2002).

Međuzavisnost institucionalnih strukturalnih konteksta i individualnih tranzicija obuhvaćena je konceptom *tranzicionih poredaka* (*transitional regimes* – Walter, 2006; Walter *et al.*, 2009)⁶. Model *tranzicionih poredaka* predstavlja primenu proširene tipologije poredaka državnih politika (*welfare regimes*) Esping-Andersena (1990), kao tipova institucionalnih i okvira praktične politike koji pojedincima služe kao orijentiri u biografijama. *Tranzicioni poredak* je operacionalizovan kroz veći broj strukturalnih, kulturnih i institucionalnih dimenzija, kao što su: tip obrazovanja; tip obuke; model socijalne zaštite; režim zapošljavanja; obrazac zapošljavanja žena; koncept mladosti; koncept deprivilegovanosti; fokus praktičnih politika koje podržavaju tranzicije; državna davanja za obrazovanje, za porodice i decu, za mere aktivnog zapošljavanja; trend praktične politike (Walter *et al.*, 2009: 18). Kombinujući navedene dimenzije u komparativnoj analizi petnaest evropskih zemalja, istraživači su došli do razlikovanja pet obrazaca ili poredaka tranzicije u odraslost, koje su nazvali: socijaldemokratski /univerzalistički, konzervativni /korporativni /fokusiran na zapošlenje, liberalni, mediteranski /sub-protektivni i postsocijalistički (Walter *et al.*, 2009: 18). Primenjen na analize, model pokazuje različite obrasce u okviru tri procesa tranzicije u odraslost: porodičnih tranzicija, obrazovno-radnih tranzicija i političko–građanskih tranzicija.

Za konceptualizaciju, analizu i interpretaciju *tranzicije u roditeljstvo*, koja je predmet našeg istraživanja, značajan aspekt *tranzicionog poretka* je tzv. *rodni poredak* (*gender regime*), koji kao koncept uvodi Silvija Volbi, tako što proširuje koncept rodnih poredaka Konelove (Connell, 2002) da bi obuhvatila ono što je ona nazivala *rodna hijerarhija* (*gender order*): različite složene institucionalne obrasce odnosa između produktivne i reproduktivne sfere, odnosno domaćeg i javnog i sa njima povezane različite stepene rodne nejednakosti u različitim domenima ekonomskog (uključujući i domaćinstvo), političkog i građanskog, koji određuju rodne prakse i rodne odnose unutar društvenog sistema (Walby, 2004: 10). Važna dopuna ovom određenju su normativni rodni poreci – normativna očekivanja od rodnih uloga u različitim domenima: radnom, političkom, porodičnom (u partnerstvu i roditeljstvu).

6 Da bismo izbegli asocijaciju na političke i slične režime, odlučili smo se da termin *regime* prevodimo kao poredak, a ne kao režim, kako se češće čini, pa tako pišemo o tranzicionom i rodnom poretku.

Uprkos brojnim društvenim, političkim, ekonomskim i promenama porodičnog života, roditeljstvo je i dalje ključni očekivani događaj u životnom toku pojedinaca, kojim se obeležava tranzicija u odraslost i postajanje odraslim osobom u punom smislu (Du Bois Reymond *et al.* 2008). *Pristup životnog toka* obezbeđuje dobru metodološku osnovu za analize i tumačenja tranzicije u roditeljstvo, jer povezuje materijalističke (ekonomika i radna situacija), idealističke (promene normativnih obrazaca) i institucionalističke (adekvatnost institucionalnih mehanizama) faktore, koji se inače koriste u demografskom objašnjenju odloženog i smanjenog rađanja, sa individualnim biografijama – kroz analizu delanja unutar određenog „poretka životnog toka“ (Reiter, 2009: 239) ili „tranzicionog poretka“ (Walter, 2006).

Pristup životnog toka podrazumeva i tzv. „biografizaciju“ – situiranje životnih događaja i procesa, na primer, roditeljstva i tranzicije u roditeljstvo, unutar životnog toka osobe u odnosu na druge domene njene biografije: obrazovanje, zaposlenje, stanovanje, i tranzicije povezane sa njima (obrazovno–radnu i stambenu). Analize pokazuju da je „biografizacija“ životnog toka, pa tako i tranzicije u roditeljstvo, slojno i rodno izdiferencirana. Slojna pripadnost, stepen obrazovanja i prihod su faktori koji značajno određuju tranziciju u roditeljstvo, ali neke druge dimenzije povezane sa kulturološkim obrascima (posebno u južnoj i istočnoj Evropi), kao što je pre svega podrška porodice, modifikuju strukturalne okolnosti postajanja roditeljem u različitim društvenim kontekstima (Nielsen, Brannen, Lewis, 2013). Rana i kasna odraslost i rano i kasno roditeljstvo povezani su sa različitim obrazovnim nivoima roditelja, sa različitim količinama resursa i kapitala, kao i sa različitim kulturnim obrascima, normama koje određuju dobru uvremenjenost rađanja. Povezani su takođe i sa različitim rizicima: rano roditeljstvo je povezano sa rizikom siromaštva (dece), a kasno sa rizikom rađanja premalo dece (Du Bois Reymond *et al.* 2008).

U većini evropskih zemalja postoje značajne razlike u mestu porodičnih tranzicija u odnosu na obrazovno–radnu tranziciju u okviru životnog toka mlađih žena i muškaraca, kao što i roditeljstvo na različite načine utiče na njihove obrazovne i radne putanje (Nielsen, Brannen, Lewis, 2013). Rodne razlike su posredovane slojnim i etničkim položajem, kao i različitim normativnim rodnim porecima povezanim sa dominantnim kulturnim obrascima roditeljstva u dатој kulturi (Du Bois Reymond *et al.* 2008).

Tranzicija u roditeljstvo predstavlja složenu dinamiku promena identiteta osobe u procesu postajanja roditeljem, koja se odvija kroz nekoliko faza. Prva je proces donošenja odluke, koji obuhvata složenu refleksiju o uvremenjenosti roditeljstva u odnosu na druge životne planove mlade osobe (obrazovne, radne, karijerne, stambene), odnosno mladog para, o

stepenu emotivne sigurnosti (poverenje u kvalitet emotivne veze i njenu stabilnost) i egzistencijalne sigurnosti (količina materijalnih resursa i njihova izvesnost, očekivani stepen podrške od neformalnog i formalnog okruženja), kao i refleksije o stepenima rizika i strategijama ukoliko se očekivanja povezana s emotivnim i egzistencijalnim činiocima, ne ispune.

Druga faza je period trudnoće i porođaja koji obuhvata očekivanja i prakse vezane s njima, a uključuje javne diskurse medicinskog ili *prirodnog porođaja* ili druge popularne (npr. tradicionalne) diskurse (Miller, 2005; 2007), odnosno normative „medikalizacije“ ili „naturalizacije“ postajanja majkom i normativ „dobrog majčinstva“, koji usvajaju i očevi.

Treća faza je period neposredno nakon rođenja dok je dete novorođenče, i nju posebno odlikuje prilagođavanje svakodnevnih praksi, kao i redefinisanje odnosa – partnerskih i sa osobama iz najbližeg okruženja, uključujući roditeljska očekivanja podrške i pomoći (institucionalne, od partnera, od neformalne mreže) i zadovoljstvo njima, što sve boji doživljaj najranijeg roditeljstva. Ovaj period podrazumeva „intenzifikaciju“ porodičnih praksi, posebno unutrašnju intenzifikaciju roditeljstva, u toku koje se mlada porodica i njihove porodice porekla, susreću sa rastućim zahtevima u smislu brige (Kovacheva, Petkov, 2007: 4), što povlači procese pregovaranja oko njihovih ispunjenja. Taj proces pregovaranja je, međutim, rodno određen, jer se, posebno u južnoevropskim društvima sa izraženijim tradicionalnim i patrijarhalnim obrascima, on odvija najčešće između mlade majke i ženskih srodnika (majke, svekrve, sestre, zaove).

Četvrta faza je period ranog roditeljstva, kada do izražaja dolazi usklađivanje radne i reproduktivne sfere (tzv. *work family balance* WFB), posebno za majke. Pored institucionalnih mogućnosti i aranžmana za uzimanje odsustva, stepena fleksibilnosti radnih aranžmana (mogućnost skraćenog, kliznog radnog vremena, rada od kuće i sl.), dostupnosti ustanova za čuvanje dece, veliki značaj za oblikovanje ove faze imaju normativna očekivanja prevashodno od majčinske uloge, kao i rodna podela rada u domaćinstvu i aktivnosti nege i brige oko deteta. Kako pojam dobrog roditelja – majke – podrazumeva moralnost: kako treba da bude, šta je dobro (moralno) da se radi, ova etika brige uključuje i normu da li je dobro za dete da bude u jaslama dok majka radi, kada i koliko, što se značajno razlikuje od zemlje do zemlje i predstavlja deo rodног potretka roditeljstva. Sa druge strane, bez obzira koliko je narušen tradicionalni model: otac–hranitelj/majka–starateljica, istraživanja pokazuju da u svim zemljama dolazi do povećanja rodne asimetrije u kućnom radu i nezi nakon rođenja deteta, bez obzira na to koliko je par prethodno negoval rodnu jednakost. U tom smislu, može se reći da je tranzicija u roditeljstvo istovremeno tranzicija u rodnu nejednakost (Du Bois Reymond *et*

al. 2008: 92). Iako su obrazovaniji parovi, posebno mlade žene sa visokim obrazovanjem, uspešniji u pregovaranju oko pravičnije podele obaveza, re-tradicionalizacija obaveza oko domaćinstva i brige je svuda prisutna, a izraženja je u južnoevropskim zemljama gde je jači patrijarhalni obrazac (Ibid. 93).

Očigledno je da je svaka faza tranzicije u roditeljstvo pod uticajem kulturnih, strukturalnih i interpersonalnih činilaca koji je oblikuju. U cilju povezivanja ovih činilaca i makro i mikro nivoa analize, za istraživanje je plodonosna sociološka konceptualizacija *strukturisane individualizacije* (Roberts et al. 1994), kojom se povezuju *strukture i kulture roditeljstva*: strukturalni i normativni okviri postajanja roditeljem sa *društveno omeđenim delanjem* (Evans, 2002). Delanje se posmatra kao „društveno situiran proces“, oblikovan iskustvima iz prošlosti, prilikama koje postoje u sadašnjosti i opažanjima mogućnosti u budućnosti (Evans, 2002: 262). Ovakvom konceptualizacijom se omogućava da se u narativima u socijalnoj biografiji sagledaju *i struktura i delanje* kao kontinuum: analizira se kako mlada osoba objašnjava situaciju (*strukture*) i preuzima odgovornost (*delanje*), dajući značenje oboma – i situaciji i svom postupku.

Kroz pristup strukturisane individualizacije sistematski se u odnosu na tranziciju u roditeljstvo uzimaju u obzir dve perspektive – društvene strukture: demografski, strukturalni, ekonomski i institucionalni činioci, kao i perspektiva individualnog aktera – mладог roditelja – subjektivna strana: motivi, opažanja, doživljaji, strategije itd. koji oblikuju delanje – prakse u tranziciji u roditeljstvo.

Rodna ispoljavanja ranog roditeljstva analiziraćemo kroz perspektivu ranog formiranja majčinskih i očinskih praksi i doživljaja roditeljstva. U odnosu na (rodna) ispoljavanja roditeljstva u procesu tranzicije, naša polazna tačka je da se roditeljstvo oblikuje kroz praktikovanje (*parenting*) ili činjenje onoga što se smatra sadržajem roditeljske uloge (*doing parenthood*). Stoga su nam analitički relevantni koncepti *porodične prakse* (*family practices* Morgan, 1996; 1999; 2011) i *prikazivanje* (*displaying* Finch, 2007; Dermott, Seymour, 2011).

Nakon što je šezdesetih i sedamdesetih godina empirija prevazišla teoriju i klasični strukturalno-funkcionalistički koncept porodice postao analitički i teorijski nedostatan da obuhvati raznolikost oblika porodičnog života, javila se potreba za rekonceptualizacijom polja sociologije porodice. Dejvid Morgan predlaže koncept *porodičnih praksi* (1996), time radikalno pomerajući sociološku analizu od porodice kao „strukture“ kojoj pojedinci na neki način pripadaju ka razumevanju porodica kao skupova aktivnosti, koje imaju posebno značenje povezano sa porodicom u datom trenutku. Morgan kreće od koncepta *brige* (*care*) koji su uvele feministki-

nje – da bi rekonceptualizovao porodicu kao relacioni pojam: porodice su ono što njihovi članovi čine: oni se određuju time što „rade porodične stvari“, a ne time što „jesu“ porodica. Koncept korespondira sa Burdijeovom idejom da se življeni svet koji se uzima zdravo za gotovo, stalno stvara i reprodukuje u porodici kroz svakodnevne aktivnosti njenih članova unutar kruga reprodukcije društvenog poretka (Bourdieu, 1996: 21). Morgan proširuje ovo shvatanje tvrdnjom da se kroz porodične prakse, porodica i reprodukuje, ali i „potkopava“; s obzirom da su one istovremeno i rodne (i klasne itd.) prakse, koje uključuju i rodno različita prepoznavanja (npr. podele domaćeg rada), njihovo uključivanje u tumačenje predstavlja izazov za ustanovljeni porodični poredak (Morgan, 1999: 21). Osnovno što čini porodične prakse je deljenje resursa, brige, odgovornosti i obaveza, kao i pregovaranje oko odnosa. Najveća promena u konceptu porodice kada ga razumemo kao *porodične prakse* jeste da on sada uključuje kulturno značenje i mora da označi subjektivno značenje intimnih odnosa, pre nego formalne, objektivne krvne i bračne veze. Porodicu čine prakse koje se konstruišu kao porodične kroz prepoznavanje i potvrdu od strane aktera i drugih: „Tako, ’porodične prakse’ su one prakse koje se opisuju da su u određenoj meri o ’porodici’ od strane jednog ili više od sledećih aktera: individualnih aktera, društvenih i kulturnih institucija, posmatrača.“ (Morgan, 1999: 19)

Proširujući ovaj aspekt legitimacije porodičnih praksi od strane relevantnih aktera, Dženet Finč uvodi koncept *prikazivanja* (*displaying* Finch, 2007): „*Prikazivanje* je proces preko kojeg pojedinci ili grupa prenose jedni drugima i relevantnoj publici da njihovi određeni postupci predstavljaju bavljenje porodičnim stvarima i na taj način potvrđuju da su njihovi odnosi – porodični odnosi.“ (Finch, 2007: 67) Finčova insistira da porodični odnosi ne mogu postojati samo u akterovoj svesti, već ih moraju kao takve razumeti i prihvatići drugi, odnosno odnosi i prakse moraju biti „uspešno prikazani“ (Ibid.: 79). Otvara se, međutim, problem vezan s pitanjima: koji se odnosi prikazuju i ko određuje da li su oni legitimni kao porodični, što podrazumeva izvestan stepen normativizacije toga šta „jestе“ a šta „nije porodica“, odnosno koliko je „uspešna“ u *prikazivanju* (Gabb, 2011: 53). Ukoliko smatramo da porodično iskustvo nije dovoljna legitimacijska osnova porodičnih odnosa i praksi, time socijalno isključujemo marginalizovane porodice (jednoroditeljske, neheteroseksualne, iz niže klase, različitih etničkih grupa), jer umanjujemo *emocionalnu vrednost iskustva njihovih odnosa* (Ibid. 53), koji ne moraju biti *prikazani* na, od strane publike, prepoznatljiv način, ili su značajni samo za one koji su u te odnose uključeni, a nevidljivi za druge. Pored ukazivanja na ovo ograničenje koncepta *prikazivanja*, druga njegova važna dopuna tiče se

njegove osjetljivosti na rodne (i klasne i druge) razlike. Mnogi aspekti *prikazivanja porodice*, na primer ljubavi i predanosti (od obeležavanja posebnih prilika do svakodnevne brige i staranja), povezani su sa *emocionalnim radom* (Duncombe, Marsden, 1999), što je predominantno domen žena (Heapy, 2011: 29). Pored toga, žene su elokventnije u *prikazivanju*, jer imaju više prakse u verbalnom izražavanju emocija i razgovoru o odnosima (Gabb, 2011: 47), ali i tu se treba čuvati od generalizacija normativa i imati u vidu klasne razlike, na primer, u prikazivanju *dobre majke*, koje može voditi stigmatizaciji žena iz radničke klase koje imaju drugačije načine praktikovanja majčinstva (Gillies, 2006). Da bi *prikazivanje* postalo valjano analitičko oruđe neophodno je fokusirati se na to *šta* se prikazuje da bi seiniciralo razumevanje *zašto* se ti prikazi javljaju baš u tom obliku, a na taj način u istraživanje ulazi i *ono što nije prikazano*, upravo kroz emocionalne narative ljudi o sebi, što bi u suprotnom ostalo zanemareno (Gabb, 2011: 56). Drugim rečima, samo ako koristimo *prikazivanje* kao *senzibilizujući pojam* (*sensitizing concept*, Bowen, 2006) da našu analizu učini osjetljivom upravo na rodne, slojne, etničke i druge razlike u načinima prikazivanja porodičnih odnosa i praksi, kao i otvorenom i za one odnose koji nisu na uobičajen način prikazani, ono postaje koncept koji dodaje heurističku vrednost konceptu *porodičnih praksi*.

Novija istraživanja britanskih sociološkinja porodice, u velikoj meri se oslanjaju na koncepte *porodičnih praksi* (Silva, Smart, 1999; Ribbens McCarthy, Edwards, Gillies, 2003) i *prikazivanja* (Dermott, Seymour, 2011), koji se pokazuju kao saznajno plodonosni za proučavanje rodnih ispoljavanja roditeljstva: majčinstva (Miller, 2005; 2007; Kehily, Thomson, 2011a, 2011b; Thomson *et al.* 2011) i očinstva (Hobson, 2004; Dermott, 2008; Gillies, 2009; Miller, 2010; 2011). Ono što je posebno značajno sagledati u odnosu na predmet našeg istraživanja jesu razlike u načinima na koje se muškarci i žene *bave roditeljstvom*, što uključuje i razlike u načinima na koje *prikazuju* roditeljske prakse. Pored toga, treba imati u vidu uticaj javnog prikazivanja normativnih modela majčinstva i očinstva na doživljaj i prikazivanje vlastite roditeljske prakse (Kehily, Thomson, 2011a).

Primenjujući ovu konceptualizaciju kao osnov tumačenja ranog roditeljstva u ovoj studiji, prihvatili smo da se roditeljstvo formira kao porodična praksa kroz odnose sa detetom, sa drugim roditeljem, sa najužom neformalnom mrežom podrške (roditeljima, srodnicima i prijateljima), kao i sa institucionalnim okruženjem – njihovim normama i praksama, što postulira određenje roditeljstva kao **relacionog koncepta**. U kvalitativnoj analizi tumačićemo majčinstvo i očinstvo kao porodične prakse i načine njihovog prikazivanja, kao i rodne i slojne razlike koje se javljaju u tim praksama i prikazima.

1.3. Operacionalizacija istraživanja

Ciljevi istraživanja su višestruki. Eksploratorični cilj je proučavanje procesa tranzicije u roditeljstvo mlađih u Srbiji u međudejstvu strukturalnih, kulturnih i relacionih dimenzija i faktora. Posebni ciljevi su: situiranje tranzicije u roditeljstvo u okviru životnog toka mlađih žena i muškaraca u odnosu na slojne i etničke razlike, kao i objašnjenje i tumačenje veza između pojedinih dimenzija i razlika. Slojna diferencijacija se analizira preko individualnog obeležja – obrazovanja ispitanika, s obzirom da su subjekti istraživanja mlađe osobe koje se još nisu trajno pozicionirale u profesionalnoj strukturi, a ranija istraživanja su pokazala da je obrazovanje najdistinkтивnije obeležje koje diferencira mlađe u odnosu na društveni položaj, resurse, norme, percepcije, aspiracije, planove, strategije i delanje (Tomanović *et al.* 2012). Analizira se na koji način su tako definisane slojne razlike povezane sa rodnim i etničkim razlikama, kao i kako su posredovane drugim obeležjima – kao što je zaposlenost ispitanika/ce, mikro strukturama i situacijama – tipom domaćinstva, njegovim resursima i sličnim.

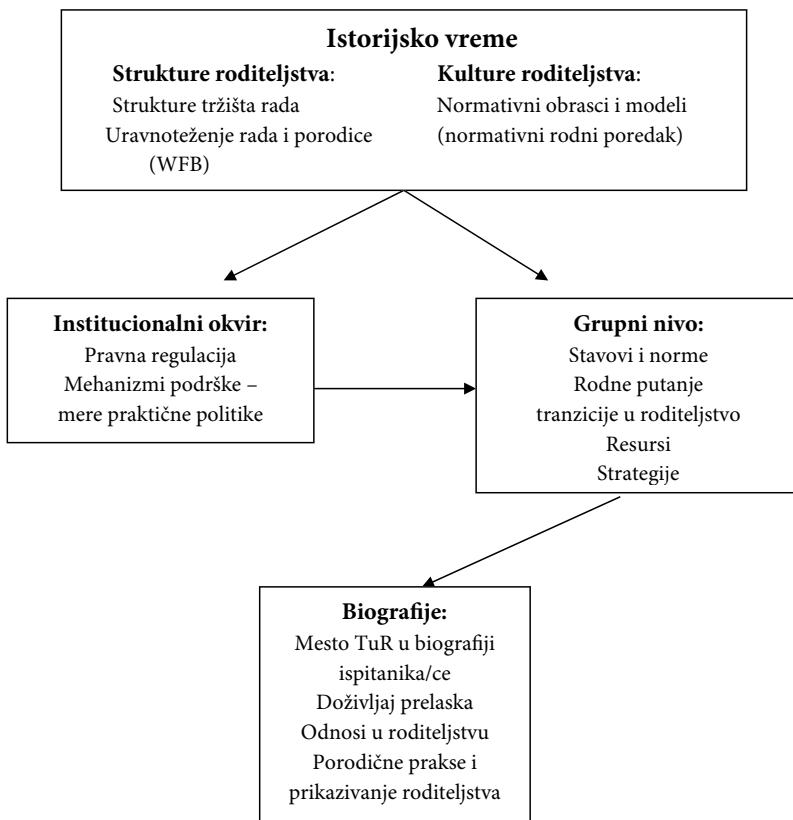
Jedan od ciljeva je interpretacija značenja ustanovljenih veza, međuodnosa i razlika u odnosu na životnu situaciju ispitanika/ce i subjektivna značenja koja im daje. Poseban cilj je rekonstrukcija porodičnih praksi majčinstva i očinstva.

Osnovna teorijska pretpostavka je: postajanje roditeljem u Srbiji oblikovano je tranzicionim poretkom sa specifičnim kulturnim i strukturalnim obeležjima. Makro društvene strukture su u velikoj meri ograničavajuće, a institucionalno okruženje nije podržavajuće za tranziciju u roditeljstvo. U tom procesu kao i u periodu ranog roditeljstva, mlađi roditelji raspolažu različitim resursima i razvijaju različite socio-ekonomiske strategije upravljanja resursima koje su slojno izdiferencirane. Naša je pretpostavka da se pozicioniranje tranzicije u roditeljstvo unutar životnog toka osobe rodno i slojno razlikuje, u smislu da je, povezano sa normom uvremenjenosti rađanja, rano roditeljstvo karakteristično za osobe, posebno majke, nižeg obrazovanja, dok učešće u obrazovnom procesu odlaže rađanje. Pretpostavljamo da je značaj tranzicije u roditeljstvo u odnosu na ostale tranzicije u odraslost rodno različit, kao i da postoji međuzavisnost rodnih sa slojnim i etničkim razlikama. Pretpostavljamo da je, usled složenog spleta kulturnih činilaca – normativnog rodnog poretka, i strukturalnih činilaca – sistemskih i institucionalnih faktora, koji se međusobno podržavaju, među mlađim roditeljima dominantan obrazac zasnovan na normama i praksama roditeljskog žrtvovanja za dete. Očekujemo da se dominantan rodno segregisan normativ „dobrog roditelja“ zasnovan na

etici žrtvovanja, preispituje i da počinje njegova dekonstrukcija unutar jednog dela sloja visokoobrazovanih mlađih roditelja. Slično tome, očekujemo da se rodno segregisane komplementarne roditeljske porodične prakse transformišu u pravcu novih obrazaca roditeljstva unutar jednog dela sloja visokoobrazovanih mlađih roditelja.

Unutar napred prikazanog konceptualnog okvira, a u odnosu na postavljene istraživačke ciljeve, razvili smo operacionalizaciju predmeta istraživanja, čije su dimenzije prikazane u grafikonu 1.

Grafikon 1: Operacionalizacija istraživanja tranzicije
u roditeljstvo unutar pristupa životnog toka

Makro nivo analize koji se odnosi na tzv. *istorijsko* ili *socijalno vreme* obuhvata istorijsku kontekstualizaciju oblikovanja današnjih rodnih poredaka tranzicije u roditeljstvo u Srbiji i uključuje dimenzije koje smo nazvali *strukture i kulture roditeljstva*. U okviru *struktura roditeljstva* ana-

liziraćemo demografske trendove, finansijski i stambeni položaj mlađih, položaj mlađih žena i muškaraca na tržištu rada. Na makro nivou analiziramo i institucionalni okvir: od pravne regulative (strateških i pozitivno pravnih dokumenata) do institucionalnih mehanizama podrške – mera praktične politike koje su povezane sa tranzicijom u roditeljstvo (iz sektora obrazovanja, stanovanja, zapošljavanje, zdravstva i socijalne pomoći). *Kulture roditeljstva* čine normativni sadržaji rodnog poretku, od kojih ćemo analizirati: prisutnost i načine ispoljavanja familističke ideologije; vrednosne obrasce i orientacije povezane sa porodicom i rodnim ulogama (vrednovanje porodice i braka, patrijarhalna vrednosna orientacija); obrasce i modele vezane za trudnoću, rađanje, dojenje, uvremenjenost rađanja; dominantan model porodične tranzicije; moralnost *dobrog roditeljstva* – majčinstva i očinstva; rodna ispoljavanja etike žrtvovanja; nove obrasce roditeljskih normativa i praksi. *Kulture i strukture roditeljstva* proучavamo i na mezo nivou – mlađih kao društvene grupe, putem analize konkretnih podataka našeg istraživanja koji se odnose na stavove i norme mlađih relevantne za porodične tranzicije (o braku, kohabitaciji, preduslovima za zasnivanje porodice i slično), kao i resurse (materijalne i socijalne) koji su na raspolaganju roditeljima i strategije korišćenja i upravljanja tim resursima. Na ovom nivou se analizira proces donošenja odluke o rađanju, kao i životne putanje žena i muškaraca na nivou proseka i mesto porodičnih tranzicija unutar njih.

Poseban nivo analize čini tzv. *biografizacija* tranzicije u roditeljstvo, u kome se bavimo situiranjem roditeljstva unutar socijalne biografije ispitanika. Ovaj deo analize uključuje subjektivnu stranu ranog roditeljstva: značenja i doživljaj prelaska i ranog majčinstva i očinstva, doživljaj promena koje je donelo roditeljstvo, opažanje i tumačenje odnosa i porodičnih praksi: intergeneracijskih i partnerskih i praksi roditeljstva, uključujući zadovoljstvo i načine njihovog prikazivanja.

1.4. Metod istraživanja

U istraživanju je primenjen trostopeni metod, koji uključuje triangulaciju izvora podataka i postupaka analize. Izvori podataka su: dokumenta, statistički izveštaji, sociološke studije i analize; anketno istraživanje i kvalitativno istraživanje, a postupci analize su: sekundarna analiza podataka; kombinacija kvantitativne i kvalitativne analize podataka, i kvalitativna analiza.

Na makro nivou rekonstrukcije socijalno-istorijskog konteksta ili *tranzicionog poretku* sprovedena je sekundarna analiza dokumenata,

statističkih izveštaja, socioloških studija i analiza, u odnosu na gorenavedene dimenzije koje smo nazvali *kulture i strukture* roditeljstva.

Istraživanje je zamišljeno i sprovedeno prema pristupu kombinacije metoda (*mixed methods*, Brannen, 2005) u dve etape. Dizajn istraživanja⁷ je bio sekvencijalni s obzirom da su podaci koji su prikupljeni anketnim istraživanjem, poslužili kao osnov za formiranje jednog broja istraživačkih ciljeva, pitanja i određenje ciljne populacije mlađih roditelja u sledećem koraku – kvalitativnom.

Prva faza istraživanja bila je anketa iz 2011. godine na nacionalno reprezentativnom uzorku u 62 opštine na teritoriji centralne Srbije i Vojvodine, koji obuhvata 1627 ispitanika od 19 do 35 godina u 4 uzrasne kohorte: 19/20, 24/25, 29/30, 34/35 godina starosti⁸. Analize su rađene na poduzorku od 26,8%, odnosno 435 mlađih koji imaju decu, dok se u analizi dimenzija kod kojih je to smisleno (npr. norme, stavovi, resursi i sl.) rade poređenja sa ukupnim uzorkom anketiranih mlađih da bi se otkrile potencijalno značajne razlike distinkтивне za mlade roditelje.

Druga faza istraživanja bila je kvalitativna i obuhvatala je polustrukturisane intervjuje sa 74-oro tridesetogodišnjaka uključujući intervjuje sa 24 roditelja – 12 majki i 12 očeva, koji su sprovedeni tokom maja i juna 2012. godine⁹. Uzorci su nastali putem *teorijskog uzorkovanja* iz populacije obuhvaćene anketom 2011. godine, tako da budu zastupljena oba pola, tri stepena obrazovanja, radni statusi (zaposleni/nezaposleni), različita mesta stanovanja (mali/velikograd /selo) na teritoriji centralne Srbije i Vojvodine¹⁰. Uzrast ispitanika od 30 godina izabran je zato što su prethodne analize pokazale da on predstavlja simboličku granicu za mlade osobe u Srbiji nakon koje se prepostavlja odraslost, nasuprot 25. godine koja je bila simbolička granica u generaciji njihovih roditelja. Predmet intervjuja je bila socijalna biografija mlađe osobe – rekonstrukcija tranzicija i praksi u različitim domenima. Teme intervjuja su ponavljale tematske celine iz upitnika za anketu: svakodnevница, obrazovanje i školovanje, zaposlenje i rad, stanovanje, slobodno vreme, socijalni kontakti i mreže, odnos sa roditeljima, percepcija odraslosti, zadovoljstvo životom i planovi. Intervjui sa „samcima“ i sa mlađim roditeljima se razlikuju u segmentu rekonstrukcije ličnog – intimnog života, o čemu je razgovarano sa mlađima koji nisu roditelji. Sa mlađim roditeljima razgovarano je o tranziciji u roditeljstvo:

7 Više o tipovima dizajna miks metoda videti u Mertens, 2009: 297–307.

8 Udeo romske populacije je 4,8% u celom uzorku.

9 Za pojedine segmente kvalitativne analize (stavova, normi i planova) koristiće se i 50 intervjuja sa tridesetogodišnjacima koji nisu u braku i nemaju decu, koji su sprovedeni u istom talasu kvalitativnog istraživanja.

10 Osnovne karakteristike – „portreti“ intervjuisanih majki i očeva prikazani su u Prilogu na kraju studije.

donošenju odluke o rođenju deteta, podršci, doživljaju ranog roditeljstva, doživljaju promena, potom o praksama roditeljstva i zadovoljstvu, kao i o opažanju partnerskih odnosa, promena i zadovoljstvu njima. Svi intervjuji su snimani uz pristanak ispitanika/ce i transkribovani doslovno.

Primena pristupa kombinacije kvantitativnog i kvalitativnog metoda (*mixed methods*) u analizi može imati nekoliko ishoda: potvrdu – gde su rezultati primene jedne i druge metode isti i međusobno se verifikuju; razrađivanje – analiza kvalitativnih podataka ilustruje kako se kvantitativni podaci očituju u pojedinačnim slučajevima; komplementarnost – kad se kvantitativni i kvalitativni nalazi razlikuju, ali zajedno stvaraju uvid; protivrečnost – kad su kvantitativni kvalitativni nalazi u sukobu (Brannen, 2007: 176). Dizajn našeg istraživanja ne daje primat ni kvantitativnom ni kvalitativnom aspektu već ih tretira kao komplementarne¹¹ da bi se dobio sadržajniji uvid u pojedine dimenzije tranzicije u roditeljstvo: metodom kvantitativne statističke analize ustanovljavaju se distribucije, trendovi i veze indikatora osnovnih dimenzija – resursa, odnosa i percepcija, a na osnovu kvalitativne analize iskaza dobija se interpretacija značaja i značenja koji se odnose na te dimenzije. Kvalitativni nalazi predstavljaju razrađivanje kvantitativnih njihovom primenom na individualne biografije. Analize se u našem istraživanju dopunjaju i na taj način što kvalitativni nalazi daju interpretaciju kvantitativnih, koji njih *kontekstualizuju* (Brannen, 2007: 180).

Deo koji se bavi *biografizacijom* tranzicije u roditeljstvo, zasniva se isključivo na kvalitativnoj analizi iskaza majki i očeva iz intervjeta. S obzirom da je centralni predmet intervjeta bio socijalna biografija, što je uključivalo mnoštvo tema, među kojima su i tranzicija u roditeljstvo i rano roditeljstvo, u analizi nije mogla biti primenjena narativna analiza u strogom smislu. Iako se često svaka analiza usmenih iskaza iz intervjeta proglašava narativnom, mi se slažemo sa autorima koji smatraju da pristup *narativne analize* zahteva narativ koji proizilazi iz biografskog iskaza koji nam daje ispitanik (Miller, 2005: 18), odnosno iskaza u kojem ispitanik temu povezuje sa prošlim, sadašnjim i budućim (anticipiranim) događajima (Pleck, Stueve, 2004: 88). Stoga smo u ovom delu, kao i delovima gde je kvalitativna analiza kombinovana sa kvantitativnom, primenili stalni uporedni metod (Boeije, 2002) iz pristupa *utemeljene teorije* (*grounded theory* Glaser, Strauss, 2009 (1967); Strauss, Corbin, 1994). To podrazumeva *analizu narativa* kroz stalno poređenje iskaza iz intervjeta unutar tema, kao što su: mesto tranzicije u biografiji ispitanika/ce; doživljaj ranog roditeljstva; doživljaj promena; porodične prakse i prikazivanje roditeljstva, kao i

11 Čest je slučaj u istraživanjima sa kombinovanim dizajnom da se jedan od metoda koristi kao dopunjući (ilustrativni) a jedan kao glavni (Hesse-Biber, 2010).

podtema unutar njih da bi se identifikovali tipični obrasci. Potom se ustavljeni obrasci povezuju sa obeležjima ispitanika i na taj način tumače rodne i slojne (etničke) razlike. Izdvajaju se i potencijalni specifični slučajevi i tumače u odnosu na celokupnu socijalnu biografiju ispitanice/ka.

Pored ovog uvodnog, teorijsko-metodološkog poglavlja, studija sadrži pet poglavlja u kojima se predstavljaju rezultati analiza u odnosu na dimenzije koje smo opisali u operacionalizaciji: tranzicioni poredak, normativni okvir i životne putanje, resurse i strategije u roditeljstvu, prelazak u roditeljstvo i odnose u roditeljstvu. U zaključnom poglavlju iznose se sinteze kroz diskusiju rezultata u odnosu na koncepte i pretpostavke, kroz biografije – studije slučajeva odabranih roditelja – kao i kroz predloge primene rezultata u domenu praktičnih politika.

2. Tranzicioni poredak u Srbiji kao okvir za tranziciju u roditeljstvo

U ovom poglavlju posebno se analizira kontekstualni i institucionalni okvir postajanja roditeljem – primenom konceptualizacije *tranzisionih poredaka* (*transitional regimes*, Walther, 2006). Nastojaćemo da ukažemo na koji način specifičnosti šireg konteksta (demografske i društvene strukture), normativni obrasci, zakonski okviri, institucionalne mreže, mehanizmi i mere podrške u oblasti obrazovanja, rada, socijalne politike i zdravstvene zaštite, oblikuju tranziciju u roditeljstvo.

Ova tranzicija se u Srbiji odvija unutar postsocijalističke varijante subprotektivnog poretka tranzicije u odraslost (Walter *et al.*, 2009), koju karakteriše još uvek znatna uloga države, ali i rastući značaj porodice (njениh resursa i podrške) i drugih neformalnih mreža. I u Srbiji je, kao i u većini postsocijalističkih zemalja, došlo do urušavanja sistema socijalne zaštite tokom transformacije. Kao što ćemo detaljnije u nastavku videti sistem je najčešće nedovoljno obuhvatan, sa nedovoljno sredstava podrške, nepredvidiv i nepouzdan na duži rok. Podrška mladima kroz obrazovnu, a naročito radnu tranziciju, nerazvijena je što dovodi do toga da se oni u najvećoj meri oslanjanju na resurse svojih roditelja. Ista je situacija i sa tranzicijom u roditeljstvo. Posledica velikog značaja međugeneracijskih porodičnih transfera je istrajavaњe rodnih nejednakosti i povećavanje slojne samoreprodukције i nejednakosti. Sadržaj roditeljstva, partnerstva i međugeneracijskih odnosa je deo šireg vrednosnog obrasca – familističkog, unutar

kojeg porodični život i solidarnost predstavljaju primarni fokus članova, dok su odnosi između generacija i polova, zasnovani na segregiranim ulogama i asimetriji moći.

2.1. Demografski okvir – odlaganje i čekanje

Imajući u vidu da se društvene i strukturne promene odvijaju parallelno sa demografskim promenama menjajući sliku stanovništva, najpre ćemo predmet naše analize smestiti u komparativnu i longitudinalnu demografsku perspektivu. Poredićemo trendove sklapanja braka, rađanja, formiranja domaćinstva u Srbiji sa trendovima u drugim evropskim i zemljama u regionu.

Sociolozi i demografi su kao značajne promene na kraju prošlog i početkom novog milenijuma identifikovali sledeće: rapidno starenje stanovištva¹², niske stope nataliteta, visoke stope smrtnosti (narоčito sredovečnog stanovništva), rast udela staračkih samačkih domaćinstava, opadanje udela nuklearnih porodica, relativno istrajanje visokog učešća proširenih porodica, povećavanje učešća jednoroditeljskih porodica koje su u polovini slučajeva uklopljene u proširena domaćinstva i emigraciju mlađeg stanovništva (Milić, 2004: 326). Navedene promene, zajedno dovode do regionalno neujednačene depopulacije.

Istraživači se slažu, da iako demografski procesi u Srbiji podsećaju na promene kroz koje su prošle ili prolaze zemlje *Druge demografske tranzicije* (DDT)¹³, u domaćem kontekstu ovi procesi nisu u potpunosti izraženi i nisu praćeni razvijenim postmaterijalističkim vrednosnim okvirom kao značajnim sadržajem DDT. Vrednosti koje podrazumevaju rodnu ravнопravnost u javnoj i privatnoj sferi, individualizam, ravnopravnost različitih bračnih i porodičnih formi su prisutne u veoma maloj meri a posledično i prakse koje proističu iz takvog sistema vrednosti (Bobić, 2006; Petrović, 2009; Kuhar, 2009).

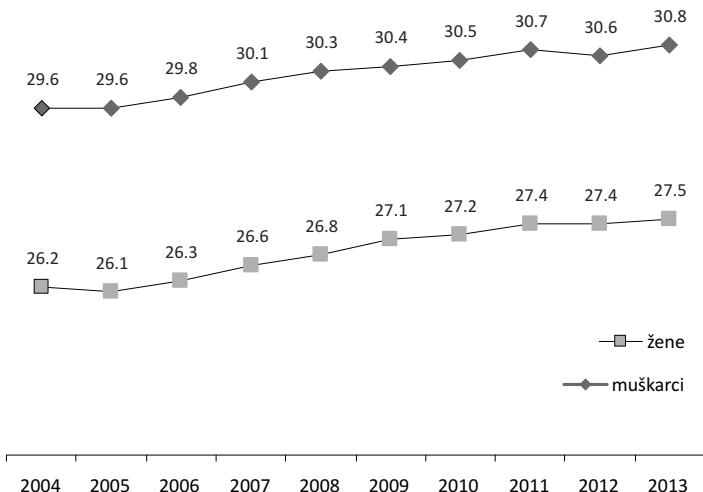
12 Prosečna starost stanovništva je 42,2 godine a udeo starih preko 65 godina starosti je 17,4% (Demografski pregled, 2013).

13 Teoretičari Druge demografske tranzicije prepoznaju više osobina ovog procesa: 1) odlaganje rađanja koje prati smanjena stopa fertiliteta 2) opadanje stope nupcijaliteta i rast proseka godina stupanja u prvi brak 3) rast stope divorcijaliteta i disolucije konsenzualnih unija, 4) rast kohabitacije, 5) rast učešća vanbračnih rađanja i 6) promene načina korišćenja kontracepcije (Van de Kaa, 2002: 10; Van de Kaa, 1997). Kao nastavak ovih demografskih procesa unutar evropskih zemalja, Fokkema i Liefbroer (2008: 1408–1410) prepoznaju i: 1) sve duži period života mladih starosti 20–30 godina sa roditeljima, 2) rast parova bez dece, 3) rast učešća jednoroditeljskih porodica i 4) smanjenje prosečne veličine domaćinstva.

Srbija spada u red zemalja u Evropi sa obrascem relativno ranog ulaska u brak. Uporedni okvir otkriva da je u postsocijalističkim zemljama nešto brža tranzicija ka braku nego u ostatku Evrope (grafikoni 2.6 i 2.7 u prilogu). I muškarci i žene pripadaju donjoj trećini društava po prosečnim godinama starosti sklapanja prvog braka.

Promene u obrascima sklapanja braka se i u Srbiji veoma brzo menjaju, tako što se prosek godina starosti prilikom sklapanja prvog braka povećava i za muškarce i za žene (grafikon 2.1). U periodu od deset godina za oba pola je prosek porastao za više od godinu dana. Iako je pomeranje braka za kasnije godine deo širih procesa, u domaćem kontekstu je, kao i u drugim postsocijalističkim zemljama, pre posledica strukturnih faktora, odnosno prođenog obrazovanja, relativno spore tranzicije ka tržištu rada, stambene oskudice, nerazvijene sistemske podrške roditeljstvu, nego kulturnih modela odlaganja roditeljstva usled postmaterijalističkih vrednosti, koji karakterišu zemlje zapadne Evrope. Pre se radi o nemoćnosti ostvarivanja kulturnih normativa, što dovodi do izvesne nužde u odlaganju, pa i odustajanju od braka, nego o biranju ovakvih aranžmana i uvremenjavanju faza (Bobić, Vukelić, 2011: 159).

Grafikon 2.1: Prosečne godine prilikom zaključenja prvog braka

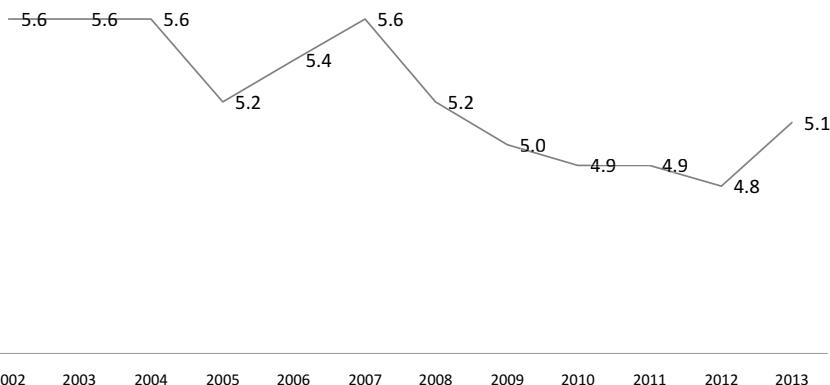
Izvor: EUROSTAT

S druge strane, obrasci bračnosti karakteristični za agrarna društva su, takođe, napušteni među opštom populacijom. Izuzetno rani ulazak u brak (pre 15. ili 18. godine) nije rasprostranjen u velikoj meri. Ukupno 0,8% žena 20–49 godina starosti su u brak/kohabitaciju stupile

pre 15 godine života i 6,8% pre svoje 18. godine. Podaci ukazuju da se učešće ranog braka smanjuje s obzirom da ga je sve manje u mlađim kohortama. Sa druge strane, rani brak je veoma raširena pojava kod romske populacije: čak 17,3% Romkinja je stupilo u brak pre petnaeste godine, a 57% pre punoletstva (MICS, 2014: 215–218). Analize pokazuju jasnu vezu između obrazovanja i ranog braka, tako što je ulazak u rani brak češći kod osoba sa niskim obrazovanjem. I među opštom i među romskom populacijom, rani brak i rađanje sprečavaju nastavak obrazovanja mlađih žena i pomeraju primarni fokus na porodični milje (Babović, 2015).

Prema stepenu bračnosti, Srbija spada u red zemalja u Evropi sa relativno visokim učešćem sklapanja braka, koja je 2013. godine iznosila 5,1 (grafikon 2.8 u prilogu). U odnosu na zemlje bivše Jugoslavije, Srbija je tačno između severozapada (Slovenije i Hrvatske) gde su ove stope značajno niže, i juga (Makedonije, Crne Gore i Kosova) gde je nivo bračnosti stanovništva visok.

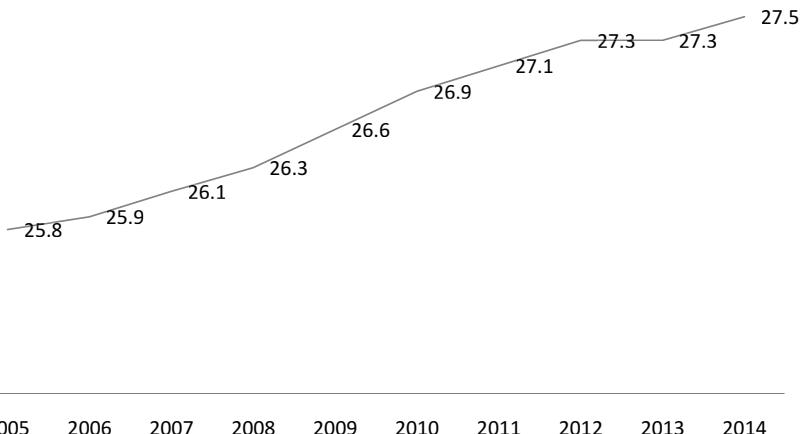
Grafikon 2.2: Opšte stope nupcijaliteta

Izvor: EUROSTAT

Trendovi ukazuju da je bračnost naglo opadala od Drugog svetskog rata do početka devedesetih godina dvadesetog veka (Bobić, Vukelić, 2011) od kada oscilira sa blagom tendencijom pada (grafikon 2.2). Opstajanje relativno visoke stope bračnosti ide pod ruku sa niskim stepnom alternativnih formi partnerstava. Popisni podaci pokazuju veoma nizak stepen kohabitacija, što Srbiju svrstava u red zemalja sa najnižim nivoom alternativnih partnerstava u Evropi – sa 8,5% u populaciji starijoj od 15 godina (Popis 2011).

Grafikon 2.3: Prosečne godine žene pri rađanju prvog deteta u Srbiji

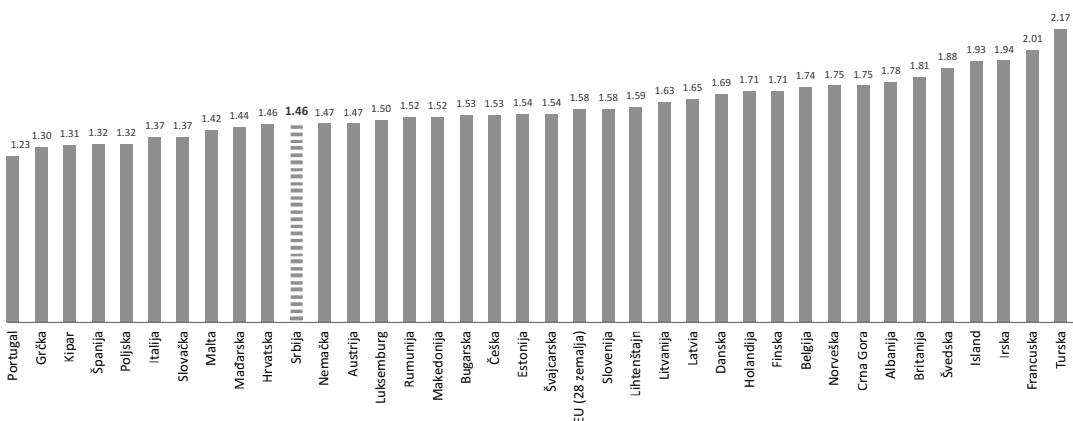
Izvor: EUROSTAT

Rast proseka godina ulaska u brak u domaćem kontekstu, ide zajedno sa rastom broja godina prilikom rađanja prvog deteta (grafikon 2.3). S obzirom da je brak visokovrednovana forma partnerskog života, najčešće je sinhronizovan sa rađanjem. Rezultati dalje ukazuju da je učešće rađanja u populaciji mlađih žena starosti do 29 godina veoma nisko, čak 76,9% mlađih žena nije rađalo (Bubalo-Živković, Lukić, 2015: 34). U periodu od deset godina, rađanje se pomerilo za gotovo dve godine i približilo trećoj deceniji života žena. Uporedni okvir ponovo otkriva da Srbija pripada redu zemalja u Evropi sa relativno nižim prosekom godina rađanja žena (grafikon 2.9 u prilogu).

Pomeranje rađanja za kasnije godine ne utiče na broj rođene dece u porodici. Stope fertiliteta su jedini stabilan pokazatelj u poslednjih deset godina sa veoma malo varijacija. Ova stopa 2014. godine iznosi 1,46 što Srbiju svrstava u red zemalja sa izraženo niskim nivoom rađanja (grafikon 2.4). Retka istraživanja (Vasić, 2012, Kuburović, 2003) pokazuju da postoji značajan raskorak u željenom, očekivanom i ostvarenom broju dece. U istraživanju studentske populacije u četiri univerzitetska centra, Ankica Kuburović izdvaja nekoliko značajnih stavova. Najpre, najveći broj studenata (preko 90%) želi da se *ostvari* u ulozi roditelja, što potvrđuje značaj ove uloge u kulturi sa izraženim familističkim sistemom vrednosti. Na nivou želja broja dece, ispitanici su u proseku blizu troje (2,95) a na nivou

planova bliže dvoje (2,35).¹⁴ Već ovde mladi pokazuju razlike u onome što žele i što mogu realno da očekuju. Razlike su primetne i prema polu gde muškarci imaju više i želje i očekivanja (Kuburović, 2003: 47–48). S obzirom da visokoobrazovna populacija inače ima niže stope fertiliteta, poređenje navedenih anketnih podataka sa zvaničnim statistikama o ostvarenom broju dece ukazuje na značajne diskrepancije između želja, očekivanja i realizacije usled različitih (strukturnih) faktora koji dovede do smanjenja roditeljskih aspiracija.

Grafikon 2.4: Opšte stope fertiliteta uporedno prikazane (2014)

Izvor: EUROSTAT

Još dva pokazatelja ukazuju na značaj bračnog i porodičnog života: učešće rađanja van braka i stopa razvoda brakova. Prema oba pokazatelia, Srbija je u grupi zemalja sa najnižim učešćem u Evropi. Oko četvrtina dece se u Srbiji rodi van braka, ali nam studije (Bobić, 2003) ukazuju da najčešće nakon toga dolazi do sklapanja braka između partnera.¹⁵ Vanbračna rađanja tako predstavljaju pre oblik tradicionalne prakse nego izraz novih vrednosnih promena, s obzirom da su daleko prisutnija kod niže obrazovanih slojeva, a naročito kod romske populacije. S druge strane stope razvoda ne samo da su najniže u Evropi već su i relativno stabilne tokom proteklih deset godina i kreću se od 0,9 do 1,2 (grafikoni 2.10 i 2.11 u prilogu).

14 Do sličnih, iako nešto nižih rezultata, dolazi i Vasić (2012) deceniju kasnije na populaciji studentkinja Beogradskog univerziteta.

15 Učešće vanbračnih rađanja među romskom populacijom iznosi gotovo 90%.

Dalje, Srbija spada u red zemalja sa veoma niskim stepenom alternativnih porodičnih formi. Jednoroditeljske porodice, iako u porastu, čine 17,4%, i pre predstavljaju nužnost nego izbor (Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014). Iako poslednji obrazac u najvećem broju slučajeva ne predstavlja oblik izbora roditeljstva, povećanje razvoda i napuštanja porodice govori o izvesnim promenama vrednosnih obrazaca. Veličina domaćinstva se generalno smanjuje, a istovremeno dolazi do usporenog smanjivanja učešća proširenih porodica kao izraza tradicionalne povezanosti genealoških generacija, ali i funkcionalne nužnosti zajedničkog života u vreme stambene nestasice tokom socijalističkog perioda (Petrović, 2004, Petrović, 2009) i ekonomske krize tokom postsocijalističke transformacije.

Planiranje porodice za jedan deo stanovništva je i dalje pod uticajem tradicionalnih modela prema kojem postoje očekivanja od žene, i neretko pritisci okoline, kada i koliko dece da rodi. Stepen upoznatosti sa metodama kontracepcije je na veoma visokom nivou, ali ne i upotreba kontracepcije. Istraživanje višestrukih pokazatelja žena i dece u Srbiji (2014) koje sprovodi UNICEF u saradnji sa RZS, ukazuje da gotovo sve žene u fertilnom periodu (15–49 godina) imaju znanja o modernim i tradicionalnim načinima upotrebe kontracepcije, s tim što je upotreba tradicionalnih metoda daleko zastupljenija, (18,4% udatih žena koristi moderne, a 40% tradicionalne metode). Na osnovu podataka iste studije, primetno je da sa dolaskom novih generacija, devojke ranije ulaze u seksualne odnose i u većoj meri koriste kontraceptivne metode, iako se prvenstveno radi o tradicionalnim. Analize dalje pokazuju da je značajno učešće žena koje imaju nezadovoljene potrebe za kontracepcijom. Naime, 4,3% žena želi da *proredi trudnoće*¹⁶, dok čak svaka deseta (10,3%) žena ne želi da rađa ali istovremeno ne koristi kontracepciju. Mlađe žene (15–24) imaju izrazitiju potrebu da prorede trudnoće. Da postoji izvestan pritisak na žene da rađaju, kao i da postoje otpori, ukazuje činjenica da svaka šesta mlada žena želi da proredi rađanje (najčešće sa idejom da ga odloži za kasnije) a pritom nije u situaciji da upotrebljava kontraceptivne metode. Starije žene u nešto većoj meri izražavaju želju da prestanu sa rađanjem, ali ne upotrebljavaju kontracepciona sredstva, što nas upućuje da očekivanja i pritisci prate žene tokom svih faza životnog toka.

U Srbiji je abortus još uvek veoma značajan oblik kontrole rađanja, koji se veoma sporo zamenjuje modernim kontraceptivnim metodama. Prosečno učešće abortusa po ženi starosti 15–49 godina je 0,3, odnosno gotovo svaka šesta žena (14,9%) imala je iskustvo abortusa (MICS, 2014:

16 U metodologiji MICS-a ovaj indikator se odnosi na želju žena „da sačekaju dve ili više godina pre sledećeg porođaja ili nisu sigurne da li žele još jedno dete ili im je bila želja da sačekaju s trudnoćom“ iz nekog razloga (MICS, 2014: 114).

142). Učešće abortusa raste sa godinama starosti, ali opada sa povećanjem životnog standarda i nivoom obrazovanja žene. Relativno visoko učešće abortusa u Srbiji je deo tzv. *abortusne kulture* regiona (Rašević, Sedlecki, 2011) ali je kod jednog broja žena u vezi sa tihim otporom rađanju (Blagojević, 1997), jer češće dolazi u kasnijim godinama i u značajnom procentu žene same odlučuju o tome.¹⁷

Značajan problem domaće politike usmerene ka demografskim pitanjima je zaokret osamdesetih godina prošlog veka od politike podrške porodici na populacionu politiku, koja za cilj ima podsticanje nacionalne integracije i etničku obnovu. Ovakva politika je zasnovana na političkom programu i vođena prvenstveno političkim ciljevima (obnove stanovništva) i narativima o velikoj naciji, pa su i efekti najčešće izostajali na praktičnom planu (Drezgić, 2008). Od početka devedesetih, mere podrške porodici, ali i bilo kakve mere populacione politike na nivou strateških ciljeva nestaju, ostavljajući isključivo ljušturu narativa o *beloj kugi* i depopulaciji, za šta su krvce pronalazili u feminizmu, hedonizmu (posebno mladih žena), i *zapadnim vrednostima*. Ovakvi diskursi su imali i funkciju kompenzacije bavljenja ovom temom na temeljan način.

Posmatrajući demografske procese Srbije, možemo zaključiti da su opšti trendovi koji karakterišu evropske zemlje prisutni, mada parcijalno i u manjoj meri. Srbija u tom smislu deli neke zajedničke karakteristike sa postsocijalističkim zemljama a neke sa južnim / mediteranskim krugom. U odnosu na druge evropske regije, Srbija još uvek ima relativno nizak prosek godina stupanja u brak, visoke stope bračnosti, nizak fertilitet, niske stope razvoda, nisko učešće alternativnih oblika partnerstva i porodičnih oblika.

2.2. Društveni kontekst – nasleđe i promene

Tranzicije u odraslost se ostvaruju institucionalnom i strukturnom kontekstu koji je u transformaciji u skladu sa savremenim trendovima liberalne demokratije i tržišnog kapitalizma. *Postsocijalističku transformaciju Srbije* karakteriše nekoliko osobina: nelinearan tok transformacijskih promena, opadanje proizvodnje, izolacija i zakasnela integracija zemlje u evropski politički i ekonomski prostor, rast učešća neformalne ekonomije, kontinuiran rast nezaposlenosti (uključujući fiktivnu zaposlenost), smanjenje društvene pokretljivosti (Lazić, 2011; Cvejić, 2006; Stanojević, 2013) i povećanje društvenih nejednakosti. Iako je Srbija po ovim oso-

17 Istraživanje Rodni barometar pokazuje da je 27% žena samostalno donosilo odluku o prekidu trudnoće (Blagojević-Hjuson, 2013: 115).

binama slična i drugim postsocijalističkim zemljama u regionu, domaći kontekst se izdvaja po izuzetnoj dubini krize (Babović, 2009a: 59–60). U domaćoj literaturi promene nakon sloma socijalizma se najčešće dele u tri faze, blokirane transformacije koja traje od početka devedesetih do demokratskih promena, odblokirane transformacije nakon 2000. godine (Lazić, 2011; Lazić, Cvejić 2004) i period nakon otpočinjanja ekonomске krize. Period blokirane transformacije je karakterisao specifičan spoj institucionalnih transformacija ali i zadržavanja konzervativnih društvenih praksi koje su postojale tokom socijalizma.¹⁸ Privredna proizvodnja je za svega nekoliko godina opala za polovinu, državni budžet je bio u konstantnom deficitu a rast neformalne ekonomije je bio toliki da se u jednom trenutku polovina stvorene vrednosti roba i usluga kreirala unutar neformalnog tržišta. (Krštić *et al.*, 1998: 7, nav. prema Babović 2009a: 93). U ovom periodu dolazi do rapidnog snižavanja standarda života stanovništva koje se fokusira na preživljavanje i razvija alternativne strategije opstanka. Stalni deficit je, između ostalih, uticao i na devastaciju socijalnog sistema koji je razvijan tokom perioda socijalizma. Iako su socijane nejednakosti dovode do sve većeg broja ljudi kojima je pomoć potrebna, socijalna davanja su smanjena i često su imala veoma limitiran obuhvat. Ovaj period je obeležen i povećanjem stope nezaposlenosti i materijalnih nejednakosti. Tako je 1996. godine GINI koeficijent iznosio čak 37,8, i bio najviši među postsocijalističkim zemljama (*Ibid.*: 84–103).

Odblokirana transformacija je donela izvesnu stabilizaciju institucija i izvestan privredni rast. Rast novih sektora (privatne) proizvodnje je, međutim, bio nedovoljan da apsorbuje višak radne snage, tako da je odmah nakon promena, početkom milenijuma, došlo do povećanja broja nezaposlenih. Konsolidacija budžeta je dodatno izvršila pritisak na stanovništvo, s obzirom da je dolazilo do zatvaranja firmi, otpuštanja radnika iz firmi koje nisu profitabilne, i privatizacije tokom koje su otpuštani viškovi radne snage. Prestanak postojanja socijalističkog sistema, nije istovremeno doveo do stvaranja novih institucija koje bi integrisale krizom zahvaćeno društvo, ni u prvoj ni u drugoj fazi, tako da su u međuprostoru sve veći značaj počele da dobijaju neformalne mreže (na svim nivoima). To je dovelo do toga da se porodice i pojedinci u velikoj meri oslanjaju na sopstvene snage, i u zavisnosti od resursa koje su posedovali, zavisile su šanse za njihov opstanak / napredak. Najznačajniji resurs unutar domaćinstva bio je humani kapital. Većina domaćinstava se okolnostima prilagođavala

18 Istovremeno dolazi do sistemskih promena, inauguriše se politički pluralizam, tržišna ekonomija, dolazi do rasta broja preduzetnika, privatnog sektora, ali politička elita nije raskinula sa socijalističkom prošlošću: dominantna uloge države opstaje, značaj političke elite se čak i povećava.

kroz 1. diverzifikovanje radnih aktivnosti, poput uključivanja različitih članova domaćinstva u različite poslove, kao i obavljanjem više poslova van domaćinstva istog pojedinca, 2. obavljanja dodatnog rada pored glavnog posla, 3. revitalizacije poljoprivrednih delatnosti zbog gubitka posla, i 4. samostalnom naturalnom proizvodnjom (Babović, 2004: 271). Ove strategije su prvenstveno imale za cilj ublažavanje materijalnih i finansijskih pritisaka na domaćinstvo, ali i poboljšanje položaja svojih članova.¹⁹ Iako je postepeni privredni rast dovodio do izvesnog smanjenja nezaposlenosti, ekonomска kriza, koja u Srbiji počinje da se oseća 2009. godine, utiče na pad izvoza i proizvodnje i novog talasa povećanja nezaposlenosti, smanjenja socijalnih transfera, i kao što ćemo videti u nastavku, veoma nepovoljne pozicije mlađih na tržištu rada.

U nastavku ćemo prikazati obrazovne i radne tranzicije mlađih kao i načine uspostavljanja ravnoteže između posla i porodičnog života opšte populacije. I dok su tranzicije specifčne za populaciju mlađih, način uspostavljanja ravnoteže između profesionalne i privatne sfere predstavlja kulturni model, što je značajna kontekstualna varijabla koja utiče na poнаšanje mlađih u privatnoj i javnoj sferi (to ćemo videti detaljnije u četvrtom poglavlju studije).

Obrazovne tranzicije – zavisnost od roditelja i osnov nejednakosti

Domaći obrazovani sistem u velikoj meri podstiče standardizovane i linearne putanje u odraslost i dodatno dovodi do reprodukcije socijalnih nejednakosti. Obrazovanje na taj način linearno strukturira odrastanje, i pritom mlađi iz različitih društvenih slojeva ne ostaju podjednako dugo unutar obrazovnog sistema. Iako obrazovanje predstavlja najznačajniji kanal društvene pokretljivosti, pristup obrazovanju je sve ekskluzivniji, što dovodi do nejednakog pristupa i nejednakih ishoda učenja, odnosno postignuća. Istraživanja ukazuju da je zatvaranje socijalne strukture započelo još sedamdesetih godina prošlog veka, nakon perioda radikalnog otvaranja posle Drugog svetskog rata, što je postepeno dovodilo do sve većeg oslanjanja na porodične a manje institucionalne resurse tokom procesa obrazovanja (Stanojević, 2013). Reforme obrazovnog sistema posle 2000.

19 O tome svedoči i sastav domaćinstva jer se češće odvijaju kod proširenih porodica (Babović, 2009a; Milić Stepanović, 2011). Na taj način udruživanje resursa članova domaćinstva postaje osnova za zadržavanje socijalnog položaja, ali i otvaranje mogućnosti za unutargeneracijsku ili međugeneracijsku društvenu promociju. Situacija zbivanja redova unutar porodice, doprinela je usporavanju modernizacijskih procesa koji su na nivou porodice i braka podrazumevali preživljavanje u visokoj meri patrijarhalnih vrednosti i tradicionalne podele rada.

godine dovele su do otvaranja visokog obrazovanja i većeg obuhvata (koje iznosi oko 40% od generacije), ali nisu uspele da osiguraju podjednake šanse mladima da uđu i ostanu dovoljno dugo u njemu.

Sistem obrazovanja na svim nivoima je zasnovan na modelu standar-dizovane tranzicije kroz obrazovanje i ka tržištu rada. Najveći broj mlađih prelazi iz jednog u drugi nivo obrazovanja bez pauze, i sa veoma malim povratkom u proces školovanja kada se jednom iz njega izade. Sistem ce-loživotnog učenja je nedovoljno razvijen i nije podržan u dovoljnoj meri od strane institucija države niti od privrede. Pod obrazovanjem se zapravo podrazumeva zaokružen i izdvojen sistem koji odgovara jednoj životnoj fazi – socijalizaciji i ospozobljavanju za tržište rada. Iako je tržište u međuvremenu postalo prilično fleksibilno i nepredvidivo, obrazovni kuriku-lumi u okviru formalnog i neformalnog obrazovanja nisu dovoljno brzo reagovali na nove izazove, tako što bi na primer omogućavali mladima potrebne znanja i veštine, kako kroz formalno obrazovanje, i pored for-malnog obrazovanja, tako i kroz programe celoživotnog usavršavanja.

Druga osobina sistema obrazovanja je što je ono na najmanje dva na-čina nedovoljno povezano sa sferom rada. Najpre, ni na nivou srednjeg ni na nivou visokog obrazovanja, ne postoje razvijeni programi koji školova-nje povezuju sa radom u privredi ili javnom sektoru. To mlade ostavlja u situaciji da tek nakon završenog obrazovanja, počnu da stiču kompeten-cije koje su im potrebne za rad. Drugo, studije su konstruisane tako da ne dozovojavaju mogućnost rada uz studije. Pored toga, studijski programi zahtevaju od mlađih redovno pohađanje nastave, a nema ni posebnih stu-dijskih programa za mlade koji rade a hteli bi da se školuju (u vidu večer-njih termina / blok nastave tokom vikenda i sl.). Ne postoje ni normativne prepostavke niti potražnja na tržištu rada za radom sa skraćenim rad-nim vremenom. Ovakav vid rada omogućio bi jednom broju studenata da studiraju i samostalno se izdržavaju. Rezultati istraživanja iz 2015. godine pokazuju da jedan broj mlađih uspeva da radi uz školovanje (7,4% starosti 15–25 godina, Tomanović, Stanojević, 2015: 34). Ali cena tog rada je takva da su mlađi koji rade i školuju se, zapravo preopterećeni radom, s obzirom da čak jedna petina (21,3%) radi više od 50 sati nedeljno, a dodatna po-lovina (46,7%) između 40 i 50 sati nedeljno. Sa takvim radnim opterećen-jem, školovanje sasvim sigurno trpi (isto).

Sistem podrške obrazovanju ne samo što je nedovoljno razvijen, već u nekim aspektima praktične podrške ne uspeva da pogodi ciljne grupe. Istraživanja pokazuju da je podrška u vidu stipendija i kredita i tokom srednje škole i tokom fakulteta, usmerena u većoj meri na mlade iz vi-ših društvenih slojeva, i iz porodica sa višim kulturnim kapitalom (Mojić, 2012). Sistem mera podrške visokom obrazovanju čak i prilikom konkursa

za studentske kredite, u većoj meri vrednuje akademsku izvrsnost nego socioekonomski položaj studenta (EQUIE ED, 2012). Podrška roditeljstvu uz školovanje je, takođe, nerazvijena. O ovome svedoči podatak da je svega 1,9% roditelja među onima koji studiraju (Tomanović, 2012).

Takav način tranzicije kroz obrazovni sistem, mlade čini gotovo u potpunosti finansijski zavisnim od porodice porekla. O tome govori činjenica da je većina njih i finansijski i stambeno gotovo u potpunosti zavisno tokom procesa školovanja (Stanojević, 2012). Bez razvijene i dostupne institucionalne podrške, to dovodi do ubrzanog socijalnog zatvaranja i slojne reprodukcije. Obrazovni sistem ne samo da ne uspeva da smanji postojeće nejednakosti, već ih i produbljuje. Mlada osoba čiji je makar jedan roditelj završio visoko obrazovanje ima značajno veće šanse da završi fakultet u poređenju sa mladima čiji roditelji imaju niže obrazovanje.²⁰ Sa reformom visokog obrazovanja iako dolazi do većeg obuhvata mlađih iz svih slojeva, ulazak je intenzivniji kod onih iz viših slojeva, što zapravo dovodi do povećanja jaza pristupu, ali i završetku studija.

Navedeni podaci ukazuju ne samo na standardizovnu putanju koju obrazovni sistem u Srbiji podrazumeva i podržava, već i na nemogućnost, ili otežanost, preklapanja različitih tranzicija istovremeno. Za rad ili odgajanje dece uz studije su ili potrebni dodatni resursi ili najčešće nisu spojivi sa procesom obrazovanja.

Mladi i tržište rada – povećanje nesigurnosti i neizvesnosti

Inače nepovoljna situacija na tržištu rada čitave populacije, još je nepovoljnija za mlađe. Mladi se tek uključuju u ovu sferu, pa ne samo da trpe posledice kao i ostatak populacije, već se suočavaju i sa specifičnim problemima. Njih inače, u periodu istrajavaanja ekonomske krize, karakteriše veoma neizvesna tranzicija od obrazovanja ka tržištu rada i još neizvesnija pozicija na samom tržištu rada. Uzroci ovakvoj situaciji mogu se prepoznati u slabo razvijenoj privredi, ekonomskoj recesiji, ali i novim merama štednje, nedovoljno razvijenoj pravnoj regulativi i neefikasnoj kontroli rada poslodavaca. Stope nezaposlenosti mlađih su veoma visoke i prilično stabilne tokom poslednje decenije. Ukupna nezaposlenost mlađih starosti 18–35 godina je 2014. godine iznosila 31,2% (ARS, 2014). Još veći problem je dugoročna nezaposlenost (nezaposlenost duža od godinu dana) koja prelazi polovicu populacije nezaposlenih i podjednako pogoda mlađe bez obzira na obrazovanje. Od otpočinjanja ekonomske krize,

20 Ovaj odnos ide čak do 300 puta između onih čiji roditelji imaju visoko obrazovanje i onih sa osnovnim obrazovanjem (Stanojević, 2012).

posebno su mladi sa visokim obrazovanjem pogodjeni dugoročnom nezaposlenošću. Njima je sve teže da pronađu zaposlenje, s obzirom da je za njihovu najčešću destinaciju, javni sektor, limitiran ulazak merama ograničenja zapošljavanja.

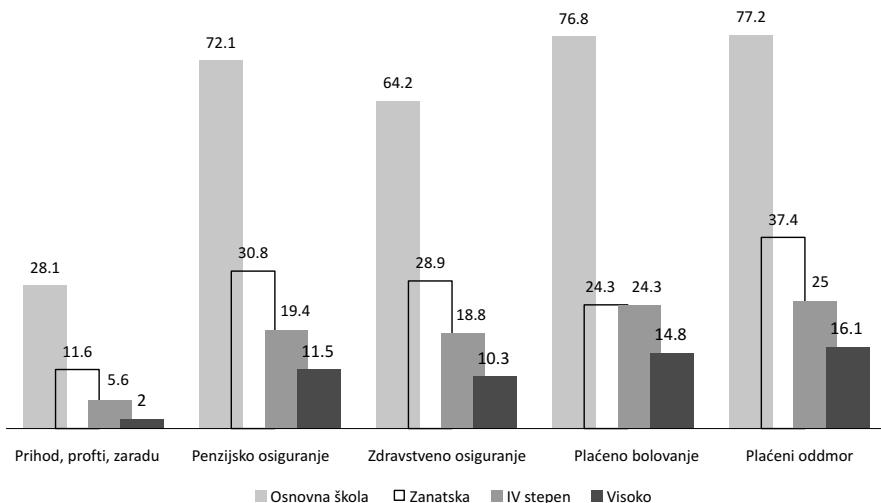
Podaci *Ankete o radnoj snazi* ukazuju na dve pravilnosti: 1. tokom vremena (od otpočinjanja ekonomске krize 2009. godine) pozicija mladih na tržištu rada postaje sve neizvesnija jer sve više poslova obavljuju sa ugovorima na određeno vreme, sve manje sa ugovorima ne određeno vreme, u visokoj meri rade u neregistrovanim firmama i drastično im opadaju šanse da iz rada ostvare pravo na penzijsko osiguranje, zdravstveno osiguranje, plaćeni odmor i plaćeno bolovanje, i 2. postoje nejednake šanse među njima u odnosu na resurse koje poseduju da dođu do posla, da se zaposle sa ugovorom za stalno i da ostvare prava koja proizilaze iz radnog odnosa (ARS, 2014).

Na tržištu Srbije sve je manje sigurnih poslova i sve više kraćih ugovora o radu. Četiri petine mladih (80,4%) je 2008. godine radilo sa ugovorom za stalno da bi 2014. to učešće opalo na dve trećine (68%), dok je učešće mladih koji rade sa ugovorm na određeno poraslo sa 14% na 26%. Fleksibilizacija rada unutar EU je praćena strogom pravnom regulativom radnih angažmana, dok u domaćem kontekstu taj deo najčešće izostaje. Svaka deseta mlada osoba (8,9%) ne ostvaruje pravo na zaradu ili naknadu iz svog rada²¹, što znači da najčešće volontira ili radi kao pomažući član na gazdinstvu. Četvrtina mladih koji rade, ne ostvaruju pravo na penzijsko (26,6%) i zdravstveno osiguranje (24,6%), dok trećina njih nema pravo ni na plaćeno bolovanje (31,2%) ni plaćeni godišnji odmor (32,1%) (ARS, 2014).

Kad je reč o nejednakostima, one su prisutne na nekoliko nivoa. Sa povećanjem obrazovanja je verovatnije da će mlada osoba doći do bilo kakvog zaposlenja. Dalje, sa smanjenjem obrazovnog nivoa mlade osobe, raste učešće obavljanja najmanje stabilnih poslova – sezonskih i povremenih. Dok svega 1,3% mladih sa diplomom fakulteta obavlja povremene poslove, to je slučaj sa 4,4% onih sa zanatskom školom, 6,4% onih sa srednjom i čak 29,9% onih sa osnovnom školom. Slično, svega 3,5% visokobrazovanih radi u neregistrovanim firmama, ali zato 34,8% onih sa osnovnom školom. Još je drastičnija situacija sa pravima koja proističu iz rada (grafikon 2.5). Iako su zabrinjavajuće činjenice da uopšte postoje mladi koji rade i ne ostvaruju prava koje zakonodavstvo propisuje, obim u kojem se to dešava zaista je drastičan, posebno za mlade sa nižim kvalifikacijama ili bez njih.

21 U Anketi o radnoj snazi se koristi definicija Međunarodne organizacije rada koja pod zaposlenošću podrazumeva osobe koje su u prethodnoj nedelji obavljali određene aktivnosti za koje su dobeile naknadu u novci ili na neki drugi način.

Grafikon 2.5: Prava koja mladi (18–35) ne ostvaruju iz rada prema nivou obrazovanja – 2014

Izvor: ARS (2014)

Značajne nejednakosti u tempu tranzicije mlađih ka tržištu rada su i regionalne. Centralizacija privrednih aktivnosti je doveo do toga da beogradski region postane deo zemlje sa najrazvijenijim tržistem, koje ima više mogućnosti da se do posla dođe, ali nudi i sigurnije zaposlenje. U Beogradu je značajno manje rada u neregistrovanim firmama (4% u odnosu na 14,1% u regionu Šumadije i zapadne Srbije i 12,3% u regionu južne i istočne Srbije), više je poslova na nedoređeno vreme i manje u nestabilnijim aranžmanima (na određeno vreme, sezonskih i povremenih poslova). U regionu glavnog grada je i bolja kontrola rada poslodavaca, tako da je značajno manje mlađih koji ne ostvaruju prava iz radnog odnosa. Na primer zdravstveno osiguranje u Beogradu ne ostvaruje svaka šesta mlada osoba (14,9%) ali zato isto ne ostvaruje svaka treća u regionu Šumadije i zapadne Srbije i svaka četvrta u ostalim regionima. Sličan je odnos između regiona i kod ostalih radničkih prava (Simić, Stanojević, 2015).

Rodni poredak na tržištu rada u Srbiji

Posmatrajući celu populaciju na tržištu rada, trenutno su niže stope zaposlenosti žena nego muškaraca. Na kraju 2015. godine u kontingentu radno sposobnog stanovništva (15–64 godina starosti) bilo je 58,9% zaposlenih muškaraca i 44,9% zaposlenih žena (ARS, 2016). Srbiju karakteriše veoma

visoka stopa nezaposlenosti, među najvišim u Evropi i relativno visok rodni jaz na tržištu rada koji je na nivou istočnih i južnih evropskih zemalja (EUROSTAT). U poslednjih petnaest godina dolazi do izvesnog pada u stopama zaposlenosti (kod oba pola) a naročito nakon otpočinjanja ekonomске krize 2009. godine. U ovom periodu dolazi i do postepenog smanjenja jaza u nivou zaposlenosti između muškaraca i žena, ali ne zbog povećanog zapošljavanja žena, već zbog učestalijeg gubitka posla muškaraca.

Podaci pokazuju da su prosečne plate (zaposlenih kod pravnih lica) u poslednjih deset godina nominalno porasle tri puta, ali i da je u ovom periodu nastao i rastao rodni jaz u visini ličnih dohodaka. I dok 2004. godine gotovo da nije bilo razlike u prosečnoj visini plate, 2013. godine ta razlika je 12% (Žene i muškarci, 2014: 76). U najvećem broju privrednih sektora, muškarci ostvaruju, u proseku, viša primanja, što implicira da su u hijerarhijskom sistemu predužeća bolje pozicionirani od žena, ali i na verovatnoću da za isti rad dobijaju više plate, imaju mogućnost da rade dodatno i ostvare bonusne. U svim obrazovnim kategorijama prosečna plata žena je niža i iznosi od 65% do 85% plata koje zarađuju muške kolege. Tako su žene sa visokim obrazovanjem, 2014. godine ostvarivale u proseku 76% plate muških kolega. Iako žene dominiraju na poslovima za koje su potrebne kvalifikacije što dolaze sa tercijarnim obrazovanjem, njihove zarade su značajno niže (Ibid: 77).

Strategija usklađivanja porodične i privatne sfere drugačija je za muškarce i žene. Dobijanje deteta i sferu rada na drugačiji način usklađuju muškarci i žene. Nakon rađanja prvog deteta i jedni i drugi povećavaju prisustvo na tržištu rada, iako je zapošljavanje daleko prisutnije kod muškaraca kao strategija (tabela 2.1.). Ali sa svakim sledećim detetom, dolazi do pada zaposlenosti žena i konstantnog nivoa zaposlenosti muškaraca. Svako sledeće dete povećava šanse da će majka biti neaktivna ili nezaposlena, što dovodi do povećavanja rodног jaza na tržištu rada.

Tabela 2.1: Stopa zaposlenosti muškaraca i žena starosti 25–49 godina u odnosu na broj dece

25–49 godina	2006			2010		
	Ž	M	Razlika	Ž	M	Razlika
Bez dece	58,6	66,4	7,8	58	64	6
1	61,9	82,9	21	60	79	19
2	56,6	81,7	25,1	58	82	24
3+	32,9	80,6	47,7	55	80	25

Izvor: Žene i muškarci 2008, 2011, RZS

Iako rodne razlike postoje, procesi modernizacije tokom perioda socijalizma su svrstali Srbiju u red zemalja sa dominantnim obrascem sa oba

zaposlena supružnika sa punim radnim vremenom. Podaci o porodičnim domaćinstavima iz 2008. godine²² pokazuju da je u čak 71,1% porodica oba supružnika zaposleno, u dodatnih 18,5% je samo muškarac zaposlen, a supruga nezaposlena, 6% je slučajeva gde je majka zaposlena, a otac ne radi, dok u 4,4% niko od supružnika ne radi.

Isključenost žena sa tržišta rada češće podrazumeva neaktivnost nego što je to slučaj kod muškaraca. U poslednjoj deceniji se stopa neaktivnosti povećala za oko 10% i kod muškaraca i kod žena.²³ Razlog tog povećanja je, s jedne strane, starenje stanovništva i povećanje broja penzionera, a sa druge, produženo školovanje mladih. I u populaciji mladih i u populaciji starih dominiraju osobe ženskog pola, što uz učešće kategorije domaćica objašnjava razlike u stopi neaktivnosti na tržištu rada žena.

Najveći broj zaposlenih i muškaraca i žena obavlja poslove sa punim radnim vremenom²⁴, a tek je nešto više učešće žena od muškaraca sa kraćim radnim vremenom. Puna zaposlenost stanovništva sa punim radnim vremenom nasleđe je socijalističkog idealna privrede i rodnih odnosa u javnoj sferi, koji kao takav preživljava i kao kulturni obrazac i kao praksa planiranja porodičnih prihoda. Ni radna kultura, ni struktura tržišta rada, ali ni normativni okvir u Srbiji nisu senzibilisani za omogućavanje fleksibilnih radnih aranžmana za roditelje. Tako da će roditelji / majke, ukoliko ne mogu da unajme stručne usluge, ili ukoliko nemaju na raspolaganju neformalne mreže podrške, najčešće privremeno ili trajno odustati od posla.

Poslednju tvrdnju potkrepljuju i sledeći podaci. Neaktivni muškarci i žene koji u ovom trenutku ne traže posao imaju različite porodične razloge za to. Samo 0,3% muškaraca navodi da posao ne traži zbog brige o deci ili odraslim licima, ali zato čak 6,2% žena. Takođe, svega 2,6% muškaraca navodi da posao ne traži zbog nekih porodičnih razloga i 11,8% žena (*Žene i muškarci*, 2014: 73).²⁵ Žene daleko češće navode da ne traže posao jer ne postoje usluge čuvanja dece (vrtići) u njihovom okruženju, nego muškarci, ukazujući da je u nedostatku predškolskih servisa na njima da se isključe sa tržišta rada.

22 Podaci na osnovu istraživanja „Porodični život u Srbiji“ koje je 2008. godine sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

23 U 2000. godini iznosila je za muškarce 51,1% i 34,2% za žene, dok je 2010. godine iznosila 61% za žene i 44,5% za muškarce (Sekulić, 2012: 40).

24 U svim starosnim kohortama to učešće je preko 80% za oba pola (*Žene i muškarci*, 2014: 64).

25 Drugi razlozi za neaktivnost su: penzionisanost (kod muškaraca 48% i žena 42%), školovanje (kod muškaraca 27% i žena 19%) i ostalo. (*Žene i muškarci*, 2014: 73).

Rodni poredak usklađivanja rada i porodičnog života

Usklađivanje porodične i profesionalne sfere predstavlja deo strategije svake porodice. Zasnivanje braka, a posebno dobijanje deteta zahteva usklađivanje supružnika/partnera: 1. oko načina korišćenja vremena²⁶, 2. oko očekivanja od posla i porodice²⁷, i 3. načina upotrebe različitih resursa²⁸. Unutar supružničke dijade najčešće dolazi do jedne od dve strategije (ili njihove kombinacije u nekim elementima): 1. smanjenje zahteva, ili 2. povećanje resursa. U prvom slučaju to može da znači da u sferi rada dolazi do smanjenje broja radnih sati, odustajanja od posla, odbijanja prekovremenog rada, odbijanja napredovanja u karijeri. U drugom to znači povećavanje obima posla za oba ili jednog supružnika, samozapošljavanje, a unutar domaćinstva unajmljivanje plaćene pomoći za kućni rad i/ili ojačavanje srodničke mreže podrške (Voydanoff, 2005: 826). Koju će strategiju porodica imati, zavisi od institucionalnih rešenja, sistema socijalne podrške, radne kulture i resursa koje poseduje porodica.

Unutar domaćinstva, podela rada i moći između supružnika počiva na visokom stepenu rodne asimetrije. U raspodeli rada unutar domaćinstva prisutan je model²⁹ u kojem najveći deo kućnog rada (kuvanje, pranje, peglanje, čišćenje, nega dece i briga o školskim obavezama dece) obavljaju samostalno ženski članovi. Obavljanje ovih poslova ne zavisi od toga da li su žene opterećene formalnim i/ili neformalnim radom. Uporedni okvir dva istraživanja (2003. i 2007. godine) otkriva vrlo male pomake u ovoj sferi, tako da je asimetrija i dalje veoma velika (tabела 2.2.).

-
- 26 Vreme na poslu može biti korišćeno kao regularno radno vreme, prekovremeni rad, skraćeno radno vreme ili kroz fleksibilne aranžmane oba ili jednog supružnika. Unutar porodice je ključno kako se vreme koristi za staranje o deci, starim osobama i za kućni rad.
  - 27 Očekivanja posla podrazumevaju zahteve koji se postavljaju radnicima i stepen sigurnosti posla. U porodičnom miljeu se odnosi na supružnička, decija i srodnička očekivanja.
  - 28 Kapitali se dele na one koji dolaze iz sfere rada poput različitih angažmana koji čine deo paketa roditeljske podrške na radu (skraćeno radno vreme, briga o deci na poslu i sl.), one koje dolaze iz državnog sistema i uključuju različite pakete podrške roditeljstvu, a unutar porodice lični, porodični i socijalni kapital.
  - 29 U oko 30% domaćinstava makar jedan član radi više od jednog posla, a rodni raspored ovog opterećenja van kuće je takav da je to češće muški član (57,8%) ređe ženski (17%) dok su u 25,2% istovremeno i muškarci i žene.

Tabela 2.2: Raspodela kućnih poslova
– uporedni podaci za 2003. i 2007.

Vrsta kućnog posla	2003.			2007.		
	Obavljaju žene	Obavljaju muškarci	Obavljaju zajedno	Obavljaju žene	Obavljaju muškarci	Obavljaju zajedno
Kuvanje	90.3	3.0	6.7	85.4	9.0	5.6
Pranje	89.1	3.1	7.8	82.8	8.5	8.7
Čišćenje	85.3	3.8	10.9	79.0	8.8	12.2
Peglanje	90.6	2.9	6.5	84.6	8.5	6.9

Izvor: Babović 2009b:139

Podaci nedvosmisleno pokazuju da u gotovo svim domaćinstvima gde su žene zaposlene, one obavljaju i gotovo sav kućni rad (Babović, 2009a), a do sličnih podataka dolazi i Blagojević (2002), upućujući da formalno zaposlenje ne oslobađa ženu domaćeg rada. Višestruko opterećenje žena (na poslu, oko dece i rad u domaćinstvu) je model koji dominira, i koji pokazuje spore promene u smeru veće rodne simetrije tokom perioda postsocijalizma.³⁰

Sa dolaskom novih generacija, odnosi se ne pomeraju u pravcu veće egalitarnosti u privatnoj sferi. Gotovo identične rezultate o podeli kućnog rada prepoznajemo i kod populacije mladih u dva talasa istraživanja – 2003. i 2011. godine. Gotovo sav domaći rad u domaćinstvu obavljaju žene, i to u većoj meri majke, pa onda čerke. Isti model se reprodukuje i sa formiranjem novog porodičnog jezgra, jer opet najveći deo poslova obavlja supruga. Da se radi o veoma istražnom modelu ponašanja ukazuju analize da stepen uključenosti žene u te poslove ne zavisi ni od njenog obrazovanja, socioekonomskog statusa, mesta stanovanja i dr. (Tomanić, Ignjatović, 2004).

Način usklađivanja porodične i privatne sfere pokazuje osobine graničnih modela razvijenih da opišu ovaj odnos. I danas je aktuelan jak normativ pune zaposlenosti žena sa punim radnim vremenom, tako da značajan deo porodica funkcioniše po principu *izmenjenog modela muškarca hranioca* (*modified male breadwinner model*). Ovaj model podrazumeva visoku zaposlenost žena i zarađivanje oba partnera, ali i znatan stepen opstajanja patrijarhalnih vrednosti unutar privatnog domena (Lewis, 1993). U domaćem kontekstu to najčešće vodi ka dvostrukoj opterećenosti žena, odnosno rada u firmi i obavljanja najvećeg dela kućnog rada. Socijalistički režimi su ostavili u nasleđe normative i prakse rodne egalitarnosti u javnoj sferi, ali su izostavljanjem privatne sfere od reformi, doprineli opstajanju

30 Do sličnih podataka dolazi i istraživanje koje na detaljan način prati raspodelu vremena među stanovništвом Srbije (*Korišćenje vremena u RS*, RZS RS 2012; 2014).

ogromne rodne neravnopravnosti u njoj. Ali, kao što smo videli, za jedan broj porodica, usklađivanje profesionalne i porodične sfere podrazumeva privremeno ili trajno isključivanje žene iz sfere rada. Dva normativa, modernistički i patrijarhalni, sukobljavaju se i rezultat najčešće zavisi od resursa koje žena poseduje. Sa povećanjem stepena obrazovanja, sa višom pozicijom na stratifikacijskoj lestvici, ukoliko živi u gradu, postojaće i veće šanse da će raditi (Babović, 2009, Stanojević, 2015a). Ipak, čak i tada su male šanse da će kućne poslove deliti u većoj meri sa svojim suprugom.

Dalje, Srbija pripada modelu institucionalne podrške roditeljstvu koji je karakterističan i za druga postsocijalistička društva. Prema klasifikaciji Tenevona podrška podrazumeva dug period roditeljskog odsustva, umereno razvijen sistem predškolskih institucija ali veoma niske novačane transfere i benefite za decu i brigu o deci (Thenevon, 2011). Zbog toga se roditelji u velikoj meri oslanjanju na nefinansijske resurse, poput srodničke mreže podrške.

2.3. Institucionalno-pravni okvir tranzicije u roditeljstvo

Unutar pravnog okvira roditeljstva definisana su prava i obaveze majki i očeva. Od posebnog značaja za našu temu su: pravni status roditelja, različiti oblici finansijske podrške i usluga namenjenih osnaživanju roditelja, zakonski prepozнате razlike između majki i očeva po pitanju prava na roditeljsko odsustvo zarad čuvanja deteta, potom pravno definisani radni angažmani koji roditeljima pomažu da usklade roditeljstvo i posao.

Finansijska podrška koju roditeljima pruža država, obuhvata niz mera. Među onima koje spadaju u red jednokratnih, treba pomenuti: roditeljski dodatak za prvo dete³¹, te niz mera koje su dostupne kako porodiljama tako i roditeljima, zavisno od načina na koja su ova pitanja regulisale lokalne samouprave.³² Pored jednokratnih, tu su i kontinuirane mere materijalne

31 Na koji pravo ostvaruju roditelji prvog, drugog, trećeg i četvrtog deteta. Pravo na dodatak mogu ostvariti državljanji Srbije, koji žive u zemlji, i koji ne plaćaju porez na imovinu preko 12.000 dinara (<http://www.roditelj.org/korisni-linkovi/korisne-informacije/roditeljski-dodatak/>).

32 To da li će porodilje dobiti jednokratnu pomoć zavisi od lokalne samouprave kojima je *Zakonom o lokalnim samoupravama* povereno da određuju način i visinu jednokratne pomoći. Na primer, u opštini Niš porodilje imaju pravo na novčano davanje. Visina pomoći zavisi od radnog statusa majke i dužine prebivališta na teritoriji niške opštine. Na teritoriji grada Beograda, pravo na jednokratnu novčanu pomoć ostvaruju zaposlene porodilje, dok one nezaposlene dobijaju kontinuiranu pomoć (tj. novčano davanje koje se isplaćuje u nekoliko rata).

pomoći. Reč je o roditeljskom dodatku za drugo, treće i četvrtu dete, pomoći za nezaposlene porodilje, subvencionisanom boravaku dece u jaslama i vrtićima i drugim merama.³³ Mogućnost da realizuju potonji vid podrške zavisi od načina na koje su lokalne samouprave regulisale ovo pitanje.

Zakon o radu (Službeni glasnik 24/05, 61/05 i 54/09, član 94) i Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom reguliše i pitanje porodiljskog odsustva, odnosno odsustva sa rada radi nege deteta i radi posebne nege deteta u slučaju da ono ima potrebu za posebnom negom. Pravo na porodiljsko, i odsustvo sa posla radi nege deteta mogu realizovati zaposleni roditelji, nezavisno od pola. Pravo na roditeljsko odsustvo očevi su dobili Zakonom o radu 2005. godine, kojim su propisane i posebne okolnosti pod kojima se ono može realizovati (samo u slučaju da je majka sprečena da odsustvo koristi usled smrti, teške bolesti i dr.). Za vreme trajanja odsustva roditelji primaju novčanu nadoknadu koja ne može ići ispod zakonom garantovanog minimuma. Odsustvo sa posla se može produžiti pod zakonom propisnim okolnostima. Kada je reč o odsustvu sa posla radi posebne nege (u slučaju detetove psihofizičke ometenosti³⁴), ono može biti produženo do pete godine starosti deteta. Takođe, do ovog uzrasta deteta, roditelj može da radi polovinu punog radnog vremena (*Zakon o radu*, Službeni glasnik član 96).

Pored plaćenog odsustva u trajanju od godinu dana od rođenja deteta, institucionalni kontekst podrške roditeljstvu u Srbiji čine različite mere na republičkom nivou, kao što su: pokrivanje troškova asistiranog začeća; navedeni roditeljski dodatak za prvo, drugo, treće i četvrtu dete, sa mogućnošću dodatnih davanja od strane lokalne samouprave; dečiji dodatak za porodice čija su primanja po članu ispod republičkog cenzusa; od strane lokalne samouprave subvencionisan boravak dece u jaslama i vrtićima i druge mere. Kada je reč o praktičnim politikama podrške porodicu i roditeljstvu, one su u našoj zemlji uglavnom usmerene na smanjenje siromaštva i materijalna davanja. Pa i pored toga, finansijski problemi se i dalje izdvajaju kao ključni u roditeljstvu (Tomanović, 2004; Tomanović 2010a). Reč je o tome da su u fokusu mera države određene (najsiromašnije) društvene grupe, s jedne, i zaposleni roditelji s druge strane. Odatle se može

33 Na teritoriji grad Beograda je dopunom *Odluke o dodatnim oblicima zaštite porodilja* koja je na snagu stupila 29. januara 2015. godine predviđeno da sve nezaposlene majke mogu ostvariti pravo na novčano davanje u visini od 35.000 dinara. Ukoliko su zaposlene, dobijaju jednokratnu pomoć od 10.000 dinara (<http://www.beograd.rs/cms/view.php?id=1648997>).

34 *Reč je o deci sa telesnim invaliditetom, slepoj, gluvoj ili nagluvoj, teško ili duboko ili višetsruko mentalno ometenoj i deci sa pervazivnim razvojnim poremećajem (Pravilnik o uslovima, postupku i načinu ostvarivanja prava na odsustvo sa rada radi posebne nege deteta*, Službeni glasnik RS, br. 1/2002).

prepostaviti da van formalno definisanih mreža podrške ostaje dobar deo roditelja kojima je pomoć potrebna.

Treba napomenuti i to da ne postoje mere praktičnih politika usmerene na zapošljavanje roditelja koje uvažavaju specifične potrebe dece niti one koje bi omogućile usklađivanje radnog vremena roditelja (npr. skraćeno radno vreme, privremeni rad i sl.).³⁵ Na primer, Zakon o radu propisuje pravo na nepuno (skraćeno) radno vreme za porodilje koje se na posao vrate pre isteka odsustva, ali pod uslovom da rade duže od šest sati. Valja primetiti i da ovaj Zakon u članu 12 propisuje da trudnice i porodilje imaju pravo na posebnu zaštitu (od otkaza), ali pod uslovima koji su podelili mišljenja stručne javnosti oko toga da li je reč o diskriminaciji ili zaštiti majki.

Svakako, treba istaći da niz zakonskih rešenja i državnih i strategija lokalnih uprava, koje se tiču porodice i roditeljstva, govori u prilog rodno senzitivnog pristupa ovoj tematiki. Podsetićemo: pravno predviđena mogućnost da otac koristi roditeljsko odsustvo govori u prilog ovoj tezi, iako je praksa demantuje. Ovo ne iznenađuje: očevi i dalje imaju instrumentalnu ulogu – hranioca porodice. Za razliku od nordijskog kruga zemalja gde je obavezno korišćenje roditeljskog odsustva i za očeve, u Srbiji kao i u većem delu Evrope, postoji ta mogućnost koja se veoma retko koristi, čime se reprodukuje patrijarhalni obrazac u podeli roditeljskih sfera.

Tabela 2.3: Zbog čega ne traže posao
lica koja se primarno bave negom članova porodice

	Žene	Muškarci
UKUPNO %	97	3
Usluge za čuvanje dece nedostupne	56	11
Usluge za brigu o odraslima nedostupne	14	58
Usluge za čuvanje dece i brigu o odraslima nedostupne	5	0
Usluge za čuvanje dece i brigu o odraslima nemaju uticaj	25	31
Ukupno	100	100

Izvor: Žene i muškarci, 2011: 63, RZS.

Tabela (2.3) ukazuje nam da je za ravnopravnu participaciju na tržištu rada neophodno da društvo ili tržište preuzme na sebe određeni deo

³⁵ U zemljama zapadne Evrope visoko je učešće žena koje poslove obavljaju sa skraćenim radnom vremenom, poput Nemačke (46,2%), Velike Britanije (42,5%) i Holandije (74,9%) (Walther et al., 2009: 23), dok u Srbiji 13% žena radi kraće od 40 radnih sati (Žene i muškarci, 2011: 55). Iako ovaj podatak upućuje i na mogućnost rodne diskriminacije na tržištu rada, istovremeno govori o mogućnostima koje stoe na raspolaganju roditeljima u vidu fleksibilnih radnih angažmana.

porodičnih funkcija. Kada ne postoje institucionalni ili porodični resursi koji bi omogućili da se jednog dela nege roditelji oslobole, u patrijarhalnom kontekstu će žena preuzeti to na sebe. Neophodna je pored postojeće pravne regulative koja podrazumeva rodnu ravnopravnost u javnoj sferi i relna podrška prilikom usklađivanja sfere rada i porodičnog života.

S druge strane, i pored niza državnih strategija i podrški, treba primetiti da porodica i njene neformalne mreže na sebe preuzimaju značajan teret staranja o deci. Na primer, usled toga što institucije za čuvanje i rano obrazovanje ne mogu zadovoljiti potrebe roditelja i dece za staranjem, sve važniju ulogu dobijaju tzv. *baka servisi*. Oslanjanje na ovu mrežu podrške je naročito važno za zaposlene roditelje u situaciji kada nije predviđena fleksibilizacija radnih aranžmana. To vodi do problema usklađivanja između radnih i porodičnih obaveza, koji prvenstveno pogadaju majke, dominantne negovateljice dece. Da bi izašle na kraj sa dvostrukim opterećenjem (obavljanje kućnih poslova, nega dece i plaćeni rad van kuće), po isteku zakonom garantovanih prava, preostaje im da se uzdaju u mrežu neformalne podrške. To sa jedne strane govori o izrazitoj rodnoj asimetričnosti u praktikovanju roditeljstva. Sa druge, ukazuje na poteškoće u individualizaciji roditeljstva koje su indukovane oslanjanjem na mrežu neformalne podrške usled odsutstva/nedovoljnog prisustva one formalne (Tomanović, 2004, 2008, 2010b).

Iako je tokom socijalističkog perioda razvijana infrastruktura koja pomaze roditeljima da usklade ova dva domena i dalje je obuhvat predškolskih ustanova i vrtića u Srbiji na prilično niskom nivou.³⁶ Kod uzrasta dece do 3 godine obuhvat je 19,1%, dok je na nivou dece starosti od 4 do 7 godina obuhvat 41,9%. Ukupan obuhvat dece je 2010. godine iznosio 31,1% da bi se do 2014. godine popravio na 36,2%.³⁷ Takođe, obuhvat je u Srbiji prilično regionalno neujednačen. Najopsežniji obuhvat prema podacima RZS za 2010. godinu ima područje grada Beograda, u kojem je do 3 godine starosti obuhvaćeno 14,6% dece, a starosti 4–7 godina 59,9% (ukupno je obuhvaćeno 36,7%), zatim region Vojvodine, u kome je obuhvat najmlađih (do 3 godine starosti) 9,9%, a starije dece 59,2%, (ukupno je obuhvaćeno 35,6% dece), dok je najniži nivo obuhvata u centralnoj Srbiji sa svega 5,1% dece do 3 godine starosti i 29,5% dece 4–7 godina, (svega 17,9% ukupno dece je obuhvaćeno sistemom predškolskih ustanova). U ovim delovima Srbije je i nešto više slučajeva da deca nisu primljena u obdanište jer nije bilo dovoljno mesta. S obzirom na to da ovaj deo socijalne zaštite organizuje lokalna samouprava, od resursa kojim raspolaze, zavisiće i da li će i u kojoj meri biti realizvano pravo na pristup ovim ustanovama.

36 Na osnovu podataka izračunatih za 2010. godinu (Ustanove za decu predškolskog uzrasta 2010/2011. RZS, 2011; 2015 RZS 2016, i procene stanovništva za 2010. i 2014. godinu RZS – baza podataka).

37 Oko 4% dece nije primljeno u ove ustanove jer nije bilo dovoljno mesta, dok je nešto preko 2% primljeno preko raspoloživih kapaciteta.

Po tim svojim osobinama, Srbija je bliska ostalim postsocijalističkim zemljama.³⁸ Zemlje mediteranskog kruga imaju znatno veći obuhvat predškolskih ustanova od postsocijalističkih zemalja, ali ipak nešto manji od zapadnoevropskih i severnoevropskih zemalja.³⁹ Troškovi roditelja za državne ustanove koje brinu o deci nisu visoki i država obezbeđuje subvencije za roditelje koji ne mogu da priušte plaćanje. Međutim, u mnogim gradovima (uključujući i prestonicu), predškolske ustanove u državnom vlasništvu nemaju dovoljno kapaciteta da prihvate svu decu, tako da je određeni broj roditelja prinuđen da svoju decu upisuje u privatne vrtiće. Cena vrtića u državnom vlasništvu se kreće do 25% prosečne plate, dok je cena privatnih vrtića od 35% do 85% prosečne plate.⁴⁰

Većini roditelja veliko finansijsko opterećenje predstavljaju troškovi vezani s posebnim dečijim potrebama: ishranom, pelenama, odećom, nameštajem, knjigama i školskim priborom i drugim, za koje porezi nisu umanjeni. Nefleksibilni radni uslovi stvaraju roditeljima veliki problem usklađivanja radnih i porodičnih obaveza, što dovodi do iscrpljivanja – nedostatka vremena i umora.

2.4. Normativni okvir: kulture roditeljstva

Normativni okvir roditeljstva temelji se na obrascima izražene familističke vrednosne orientacije koja dominira u kontinuitetu tradicionalnog, socijalističkog i postsocijalističkog društva Srbije. Familizam je ideološki konstrukt zasnovan na idealu porodičnog života moderne građanske porodice (Donzelot, 1979), koji je u javnom diskursu prve polovine dvadesetog veka nametnut kao legitimni okvir za sameravanje, dok je u akademskom diskursu tretiran kao empirijska činjenica (Milić, 2007: 223). Familizam postulira nuklearnu porodicu zasnovanu na monogamnom (heteroseksualnom) braku, na rodno segregisanim porodičnim sferama: medijacija sa javnošću je domen supruga/oca, a upravljanje

38 U Bugarskoj je 7%, Češkoj 5%, Hrvatskoj 15%, Poljskoj 3%, Rumuniji 2%, dece starosti do tri godine obuhvaćeno, kao i dece starosti od četiri godine do polaska u školu u Bugarskoj je 59%, Češkoj 74%, Hrvatskoj 51%, Poljskoj 46%, Rumuniji 41% (EUROSTAT – 2011).

39 U Danskoj 74%; Francuskoj 44%, Holandiji 52%, Švedskoj 51%, Norveškoj 42%, Portugalu 35%, Španiji 39% i Italiji 26% dece starosti do tri godine obuhvaćeno je sistemom predškolskih ustanova, kao i dece starosti od četiri godine do polaska u školu u Danskoj 98%; Francuskoj 95%, Holandiji 89%, Švedskoj 95%, Norveškoj 87%, Portugalu 81%, Španiji 86% i Italiji 95% (EUROSTAT – 2011).

40 Poseban tretman imaju deca iz porodica koje se smatraju socijalno ugroženim, ukoliko deca boluju od određenih bolesti i sl, tako da im troškovi mogu biti smanjeni ili ukinuti.

privatnošću je domen supruge/majke, koja funkcioniše u komplementarnoj zavisnosti polova i generacija i paternalističkoj roditeljskoj odgovornosti, gde je privatnost porodice i garant ostvarenja i cilj individualnosti njenih članova (Ibid.: 224).

Familizam se u Srbiji manifestuje kroz nekoliko distinkтивних kulturološki kontekstualizovanih normativnih obrazaca. Prvi od njih je visoko pozicioniranje porodice kao vrednosti: nalazi istraživanja pokazuju izraženo vrednovanje porodice (Maksić, Pavlović, 2009: 265), kao i da porodica predstavlja veoma značajnu i gotovo nezamenljivu grupu za pojedinca (Milić, 2004; Tomanović, 2004). Istraživanja takođe pokazuju visoko vrednovanje zasnivanja porodice kao životnog cilja (Tomanović, 2010c), kao i normativno i praktično izjednačavanje tranzicije u odraslost sa brakom i izjednačavanje braka sa rađanjem (Tomanović, Ignjatović, 2004; 2006; 2010). U saglasju sa dominantnim obrascem porodičnih tranzicija je i tradicionalni obrazac percipiranja porodičnog života, koji uključuje visoko vrednovanje braka i manju normativnu i praktičnu prihvaćenost alternativnih načina života (samačkog, kohabitacije) (Tomanović, Stanojević, 2015).

Sledeći nivo ideologije familizma obuhvata kolektivne normativne obrasce na kojima se temelji normativni rodni poredak: vrednosne orientacije koje se tiču rodno definisanih uloga i odnosa, distribucije autoriteta u porodici, potom i definicije sadržaja i etike roditeljskih uloga i praksi.

Analize vrednosnih orientacija koje su relevantne za porodični život, pokazuju kontradiktorne trendove. Sa jedne strane, u periodu od petnaestak godina – od 1989. do 2004. godine, došlo je do pada prihvaćenosti tradicionalističkih vrednosti u svim društvenim slojevima, mereno preko stepena patrijarhalnosti i autoritarnosti (Pešić, 2006), što svedoči o modernizacijskim efektima postsocijalističke transformacije uprkos dugotrajnoj društveno-ekonomskoj krizi. Sa druge strane, nivo merene patrijarhalnosti je i dalje visok, s obzirom da je početna pozicija od koje se beleži opadanje bila izrazito visoka patrijarhalna orientacija (Ibid.: 305). Posebno opstaju jake patrijarhalne orientacije u odnosu na rodne uloge u privatnoj sferi. Nasuprot predviđanjima Silvije Volbi, dokumentovano je opstajanje „privatnog patrijarhata“ u svim postsocijalističkim zemljama zapadnog Balkana (Pešić, 2009). Višedecenijsko socijalističko nasleđe normativne rodne egalitarnosti nije načelo patrijarhalnu matricu, što dokazuje visok stepen patrijarhalnosti u bivšim jugoslovenskim republikama na samom kraju socijalističkog perioda – 1989. godine (Tomić-Koludrović, 2015: 38) – mada je očigledno stvorilo osnove za slabljenje „javnog patrijarhata“ (Pešić, 2009). U tom smislu se u Srbiji ne može govoriti o vrednosnoj repatrijarhalizaciji u privatnoj sferi i pored sveprisutne retradicionalizacije rodnih

uloga u javnom diskursu (Drezgić, 2010; Vilenica, 2013; Ljubičić, 2014). Iako prihvatanje postmaterijalističkih vrednosti u Srbiji ide veoma sporo, uzrasne razlike se pokazuju kao relevantne (Pavlović, 2009), što vodi pretpostavci da mlađi, kao i obrazovaniji (Pešić, 2006; 2009) stanovnici Srbije mogu u nekoj daljoj budućnosti biti nosioci vrednosnih promena u procesu dekonstrukcije patrijarhalne matrice. Pomenuta istraživanja porodičnih tranzicija i porodičnog života mladih u Srbiji, međutim, sada ne svedoče u prilog oslabljenog tradicionalnog obrasca poimanja i praktikovanja porodice (Tomanović, Ignjatović, 2004; Tomanović, Stanojević, 2015).

Porodične ideologije uključuju i javni diskurs o dobroj uvremenjenosti rađanja i zasnivanja porodice. U Srbiji se prepoznaju dva obrasca koji se percipiraju kao rizično roditeljstvo, a imaju jaku etničku konotaciju: to su suviše kasno roditeljstvo u srpskoj popулацији (rađanje kod Srpskinja) i suviše rano roditeljstvo u romskoj populaciji (rađanje kod Romkinja).

Sledeći važan aspekt familističke ideologije je roditeljska odgovornost za dete: žrtvovanje je immanentno familističkom idealu moderne porodice koja ulaže u dete kao projekat, kao investiciju u budućnost. Koncept roditeljske odgovornosti uključuje etiku roditeljstva – pojmove dobrog roditelja i definisanje onoga što je dobro za dete. Dobro roditeljstvo postulira etiku žrtvovanja za dete, kao i osećanje krivice zbog neadekvatnosti ukoliko se standardi dobrog majčinstva i očinstva ne dostignu. Veći broj domaćih istraživanja iznosi nalaze da je u Srbiji roditeljska požrtvovanost za decu visoko vrednovana (Blagojević, 1997; Maksić, Pavlović, 2009; Tomanović, 2010b). Taj normativ predstavlja deo komunitarističkih ideologija koje su konstituisale kako društveni život srpskog tradicionalnog društva, tako i društveni život tokom socijalizma, a u značajnoj meri je prisutan i u periodu postsocijalizma. Tako, pred kraj prve decenije XXI veka, čak 85,3% roditelja smatra da je njihova dužnost da sve urade za decu, žrtvujući pritom i sopstvene potrebe,⁴¹ dok svega 4,6% njih smatra da imaju prvenstveno pravo na sopstvene potrebe, a 10,2% da treba napraviti balans (Tomanović, 2010b: 182).

Etika dobrog roditeljstva koja počiva na modernističkom obrascu komplementarnosti segregiranih rodnih uloga: ekspresivne – ženske/ majčinske i instrumentalne – muške/ očinske (Parsons), široko je prihvaćena u Srbiji i inkorporirana u patrijarhalnu matricu, a posebno je kontekstualizovana unutar javnog diskursa obnavljanja tradicije i tradicionalne porodice poslednjih decenija.

41 Do sličnih rezultata dolazi i Blagojević (2002: 203) deceniju ranije na istraživanju uloga majki, kada je preko tri četvrtine majki smatralo da roditelji treba sve da učine za svoju decu, bez obzira na sopstvene potrebe.

Etika roditeljskog žrtvovanja za dobrobit dece i u njihovom najboljem interesu ima dva obrasca rodnog ispoljavanja staranja (*care*): ženski – koji počiva na etici majčinske brige, i muški – koji počiva na etici očinskog obezbeđivanja porodice. Etika brige je u osnovi svih diskursa o materinstvu i majčinstvu⁴², odnosno „maternalističkih ideologija“ (Vilenica, 2013). U tranziciji u majčinstvo su kao dominantni normativni obrasci identifikovani medicinski, naturalistički i popularno tradicionalni diskurs materinstva (Miller, 2005), koji svi u osnovi imaju normativ intenzivnog materinstva (Arendell, 2000; Lee *et al.* 2014).

Pored neospornog *popularno-tradicionalnog* diskursa materinstva, sa njegovim kulturološkim specifičnostima intergeneracijske transmisije od starijih ka mlađim ženama, u Srbiji je značajno prihvачen *medicinski* diskurs koji se najviše očituje u medikalizaciji trudnoće i porođaja (Stanković, 2015). Novi diskurs *naturalizacije* majčinstva, oblikovan je u sadejstvu pokreta poslednjih decenija XX veka, kao što su ekološki pokret, maternalistički feminizam, pokret za dojenje (*La Leche League*), a svoj ekstremni izraz dobija u pokretu za *attachment parenting* (Petrović, 2015). Namećući „naturalistički“ ideal materinstva i majčinstva kao novu etiku žrtvovanja žena (Badinter, 2013), on predstavlja novi oblik familističkog „pripitomljavanja žena“ (Beck-Gernsheim, 1992) nakon perioda njihove emancipacije od polovine prošlog veka. Dojenje prikazuje paradigmatičan primer tog procesa: ono se ne percipira i interpretira kao pravo na lični i individualizovan izbor, jer se kosi sa „najboljim interesima deteta“. U Srbiji je naturalistički diskurs malo zastupljen, osim kada je u pitanju dojenje. U Srbiji mali broj žena doji⁴³ prema standardima Svetske zdravstvene organizacije (WHO), te su toga izražene prisutne kampanje za dojenje preko UNICEF-a („škola za trudnice“) i organizacija civilnog sektora (npr. udruženje „Roditelj“) i slično. Ovde se meša *medicinski* diskurs materinstva, sa postuliranim autoritetom stručnjaka koji određuju, procenjuju i dokazuju šta je „najbolji interes deteta“, sa *naturalističkim* diskursom „prirodnosti“ dojenja, koje je „prirodno“ povezano sa ženom.

Alternativni normativi materinstva i majčinstva: *ravnopravno materinstvo* (*equal share motherhood*) i *rizično materinstvo* (*risk taking mother-*

42 Pod pojmom „materinstvo“ („motherhood“) podrazumevamo obrasce koji kao deo normativnog rodnog poretku određuju sadržaj, reprezentaciju i moralnost uloge majke, a pod pojmom „majčinstvo“ („mothering“) – prakse (porodične i javne) kroz koje se žensko roditeljstvo realizuje.

43 Prema istraživanju UNICEF-a, 58,9% beba u Srbiji kao prvi obrok nije imalo majčino mleko. Sa 12,8% isključivo dojenih i dodatnih 46,2% beba koje su uglavnom dojene do 6 meseca života (uz 24,6% kod kojih se dojenje nastavlja i nakon prvog rođendana), Srbija spada u red u zemalja u Evropi sa niskim nivoom dojenja. (MICS, 2014: 38–40).

hood) (Lee *et al.* 2014), prisutni su, ali u znatno manjoj meri, u javnom diskursu i u narativima roditelja u Srbiji. Prvi je vezan s promocijom novih obrazaca roditeljstva, a drugi s percepcijom majčinstva u jednoroditeljskim porodicama tzv. „samohranih majki“ (Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014).

U tradicionalnoj i građanskoj kulturi Srba, model „majke mučenice“ visoko je vrednovan (Tripković, 1997), uz glorifikaciju „majčinske ljubavi“ (Srđić Srebro, 2014), a prihvaćen je u socijalističkom društvu Srbije (Blagojević, 1997; Tomanović-Mihajlović, 1997; Tomanović, 2010b) kao oblik samorealizacije u privatnoj sferi. U delu javnog diskursa u postsocijalističkoj transformaciji, on postaje posebno naglašen kroz moralnost „dobre majke“.

Stavovi prema vrednostima koje se odnose na rodne roditeljske uloge i položaje u porodici. dobar su pokazatelj prihvaćenosti normativnog rodnog poretku. Jedno skorije domaće istraživanje pokazalo je da roditelji ne prihvataju tvrdnju *Vrlo je verovatno da će dete predškolskog uzrasta čija je majka zaposlena zbog toga trpeti posledice*, u skoro dve trećine slučajeva, bez obzira na njihov pol, uz izvesne slojne razlike koje nisu statistički značajne, što ukazuje na uticaj socijalističkog nasleđa normativa pune zaposlenosti žena (Tomanović, 2010b: 182). Slično je i sa slaganjem sa stavom *Otac može isto tako dobro da vaspitava dete kao i majka*, koji je iskazalo tri četvrtitne roditelja, bez rodnih i slojnih razlika. Međutim, način odnošenja prema stavu *Brigom o deci prvenstveno treba da se bavi majka, pa tek onda otac*, pokazuje i šta je u pozadini „rodnog egalitarizma“ iskazanog prethodnim stavom i njegovu slojnu diferenciranost. Polovina roditelja odbacuje, a preko trećine podržava taj stav, rodne razlike nisu značajne, a slojne jesu: materijalni status i kulturni kapital diverzifikuju roditelje tako da odbacivanje stava raste sa porastom materijalnog i kulturnog kapitala (Ibid.: 183).

Očinska etika obezbeđivanja porodice ostaje prihvaćena i u okviru tzv. *modifikovanog modela hranioca* (*modified bread winner model*) – kao primarnog hranioca porodice i pored resursa koje obezbeđuje supruga/majka. „Dobar otac“ se u narativima određuje kao neko ko „obezbeđuje materijalnu sigurnost za dete“, ko treba „da opremi kuću, da nema dugova“, „ko je autoritet“, dok je „dobra majka“: „i majka i domaćica i supruga“, i treba da „obavlja poslove u kući, vaspitava decu i stvara dobru atmosferu“ (Tomanović-Mihajlović, 1997). Slični narativi moralnosti rodnih roditeljskih uloga mogu se naći u javnom diskursu, na primer novih medija – interneta (Pavić Zentner, 2012). Diskrepancija između repatrijarhalizacije očinske uloge u javnom diskursu i strukturalnih ograničenja njene realizacije u praksi, prvenstveno kroz nezaposlenost i potplaćenost, proizvode sukobe u porodici, pa predstavljaju faktor rizika za porodično

nasilje (Nikolić – Ristanović, 2002), a često i unutrašnje konflikte unutar očinskog identiteta (Tomanović-Mihajlović, 1997; Tomanović, 2002), koji se mogu tumačiti kao „kriza maskuliniteta“ (Blagojević Hjuson, 2013). Snaga normativa hranioca i etike obezbeđivanja se kao rezidua pokazuje i u narativima mladih očeva koji su prihvatili nove normativne i praktične obrasce tzv. „novog očinstva“ (Stanojević, 2015a).

Novo očinstvo postulira postmoderni ideal recipročnog roditeljstva kao novi normativni rodni režim roditeljstva koji uvodi deo obrazovanih mladih roditelja u urbanim centrima Srbije (Tomanović, 2002).

2.5. Prakse roditeljstva

Rodne prakse roditeljstva možemo pratiti kroz rodnu podelu aktivnosti vezanih s brigom i negom i vaspitanjem dece. Rezultati nekoliko domaćih istraživanja pokazuju izraženu rodnu asimetriju, s obzirom da veći deo pomenutih aktivnosti obavlja supruga/majka (Tomanović-Mihajlović 1997; Blagojević 1997; Babović 2009a; Tomanović 2010a; Blagojević-Hjuson 2013). Mada neki nalazi (Babović 2009b; Blagojević-Hjuson 2013) ukazuju na trend povećanog uključivanju očeva u aktivnosti oko dece, najveći deo roditeljskih obaveza još uvek je na majci. Interesantno je da u ukupnom delu poslova u domaćinstvu, najviše deljenih obaveza između roditelja, kao i obaveze koje otac samostalno obavlja, jesu one oko dece (odnosno, nega male dece i pomaganje oko školskih obaveza) (Babović, 2009b: 139). Kada se pogleda o kojim poslovima se radi, dobija se jasnija slika o načinu reprodukcije patrijarhalnih odnosa i ulozi roditelja u njoj. Nega dece koja obuhvata aktivnosti hranjenja, kupanja, prepovijanja/oblaćenja, zabavljanja i uspavljivanja dece izrazito je asimetrično raspoređena tako da sve aktivnosti više obavljaju majke. Najmanje deljene su prve tri, a nešto više poslednje, dve koje su u manjoj meri rutinske i pripadaju sferi zabave i igre (Tomanović, 2010b: 188). Slična je situacija i sa brigom o deci, koja se odnosi na posredovanje roditelja sa institucijama i organizacijama u koje je dete uključeno (škola, vrtić, dom zdravlja, vanškolske aktivnosti i sl.).

Kvalitativna istraživanja takođe prepoznaju sličan obrazac (Tomanović-Mihajlović, 1997; Blagojević-Hjuson, 2013) koji prati logiku povremenog uključivanja oca, kao ispomoć u svakodnevnim poslovima oko dece, i to češće u sferi zabave i igre nego u svakodnevnim aktivnostima koje se ponavljaju. Istraživači istovremeno prepoznaju i obrasce koji ukazuju na detradicionalizaciju i korak ka istinskoj simetriji unutar porodice, koja može uključivati i rodnu i generacijsku dimenziju (Tomanović, 2010b: 194) među

određenim kategorijama roditelja: verovatnije je da će se naći među pripadnicima srednje klase, u urbanim centrima, sa oba zaposlena roditelja.

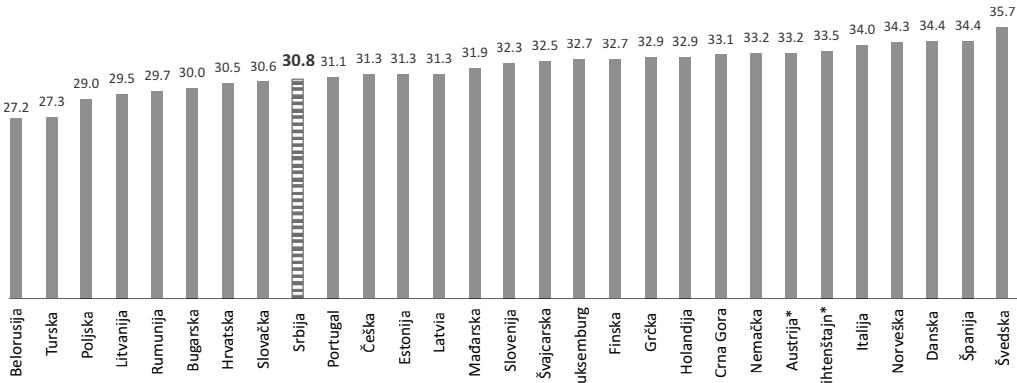
Interesantno je da, iako postoji veoma velika nesrazmerna u poslovima u domaćinstvu i oko dece, ne postoji izraženo nezadovoljstvo takvom podelom ni među majkama ni među očevima. U ovom slučaju možemo govoriti o vrednosnoj, normativnoj i delatnoj homologiji roditeljstva, gde su u visokoj meri normativi rodne podele uloga duboko ukorenjeni u lični identitet i pritom se doživljavaju kao komplementarni i segregirani (Blagojević, 1997; Tomanović-Mihajlović, 1997; Tomanović, 2010b).

Specifičnosti problema i dilema roditeljstva ukazuju na posebnost društvenog konteksta Srbije u postsocijalističkom periodu, kao i kontinuitet održavanja tradicionalnih podela sfera roditeljstva. U prvom slučaju, to znači da su roditelji značajno zabrinuti za finansijski aspekt funkcionisanja domaćinstva i nemogućnost adekvatnog usklađivanja posla i porodičnog života (Tomanović, 2004; 2010b), dok u drugom to znači postojanje neusklađenosti između normativa materinstva i očinstva i realnih praksi koje ne mogu da prate visoke standarde u uslovima nedovoljnih resursa. Ova diskrepancija redje dovodi do konflikata između partnera, a češće do unutrašnjih, psihičkih napetosti usled nemogućnosti da ispune uloge kao roditelji. Pomenuli smo ranije konfliktnost očekivanja i realizacije očinske uloge. Konfliktnost majčinstva proizilazi iz osećanja neadekvatnosti u odnosu na očekivanja, odnosno realne nemogućnosti da usklade posao, obaveze u domaćinstvu i one oko dece. Budući da je identitet žene u većoj meri određen roditeljstvom, ovaj unutrašnji sukob je kod njih izraženiji (Tomanović-Mihajlović, 1997).

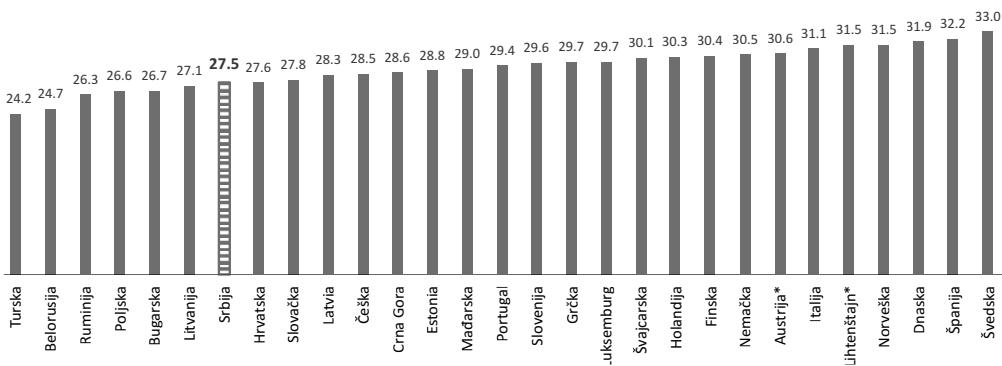
Kao i drugi apeksi društvenog života, i roditeljstvo je u poslednje dve decenije posebno pogodjeno oskudicom resursa. Nisu svi roditelji i porodice u jednakoj meri osetili posledice društvene i ekonomске krize, tako da klasna/slojna pozicija domaćinstva, mesto stanovanja, resursi (porodični, roditeljski, lični) značajno utiču na način kako roditelji doživljavaju porodični život, percipiraju rizike i kakva delanja preduzimaju. U slučajevima veoma oskudnih materijalnih resursa, članovi porodice i šire srodničke grupe predstavljaju gotovo jedini oslonac. Najčešća pomoć koja se očekuje i pruža u roditeljstvu jesu razmene sa porodicom porekla i rođacima (svakodnevna podrška u odgajanju dece i finansijska pomoć), dok se od prijatelja očekuje psihološka podrška (Tomanović, 2004; 2010a). Ova razmena sa sobom nosi i opterećenje, tako da se porodica neretko doživljava kao teret. Mada je srodnički sistem podrške veoma značajan, a društveni odnosi za njih veoma bitni, roditelji unutar ovakvih porodica imaju oskudniji društveni život i manje razvijene mreže podrške u svakodnevnom funkcionisanju (Tomanović, 2010a; Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014).

Prilog 1

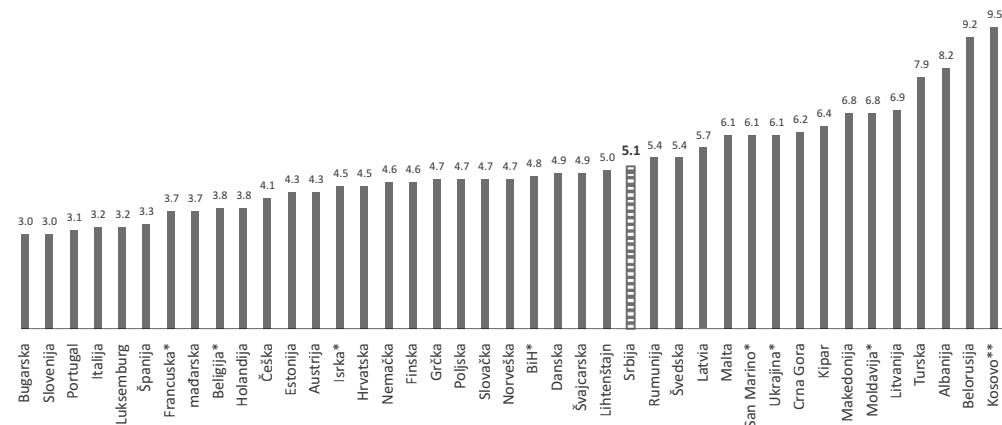
Grafikon 2.6: Prosek godina pri zaključenju prvog braka – muškarci (2014)

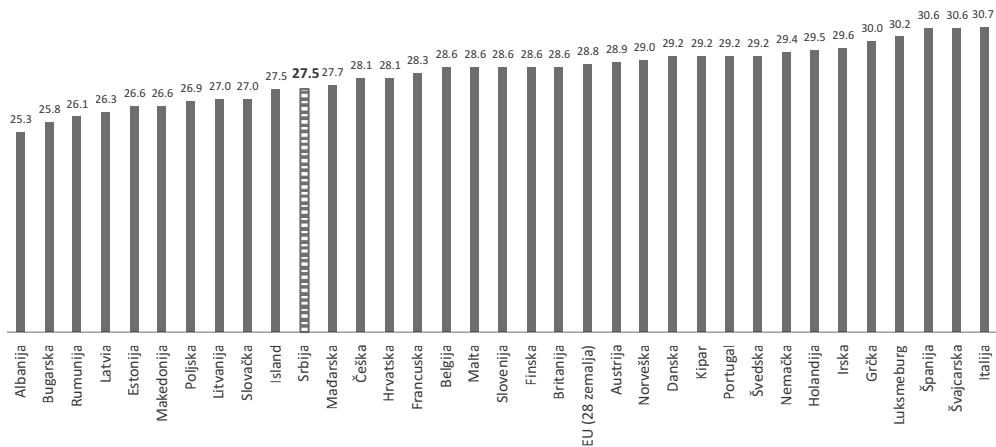
Grafikon 2.7: Prosek godina pri zaključenju prvog braka – žene (2014)

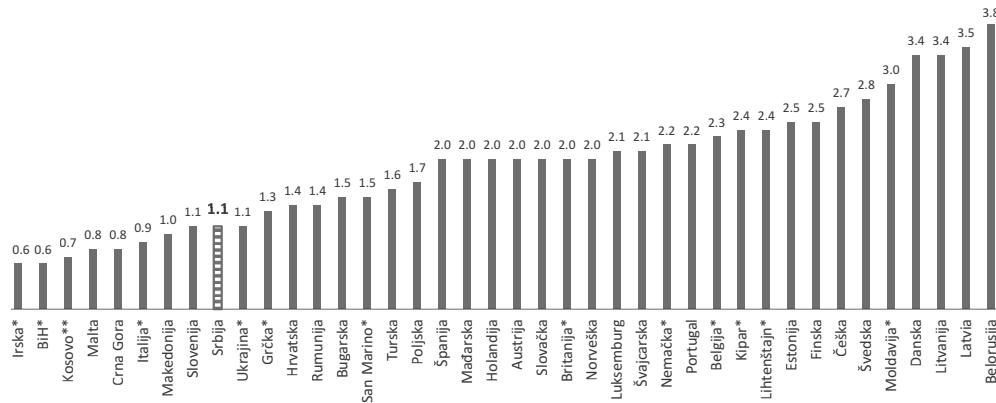
Grafikon 2.8: Opšta stopa nupcijaliteta uporedno (2014)

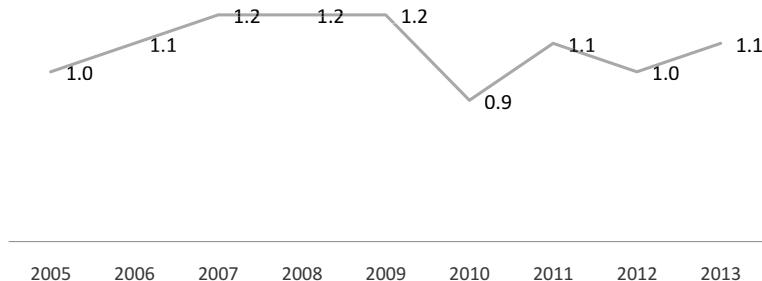
Grafikon 2.9: Prosečne godine žene pri rađanju prvog deteta – uporedno (2014)

Grafikon 2.10: Stope divorcijaliteta – 2013

Grafikon 2.11: Stope divorcijaliteta

3. Normativni okvir i putanje tranzicije u roditeljstvo

Na tzv. agregatnom nivou – koji obuhvata sve anketirane mlade sa posebno diferenciranim mladim roditeljima, kombinacijom kvantitativnog i kvalitativnog metoda analiziraćemo normativni okvir i putanje porodičnih tranzicija u okviru tranzicija u odraslost. Tranzicije u porodičnom domenu obuhvataju splet međuzavisnih događaja i procesa, koji se mogu odvijati sukcesivno, teći simultano ili se delimično preklapati: napuštanje roditeljskog domaćinstva (odvajanje od porodice porekla), samostalno stanovanje, partnerski odnosi, kohabitacija, brak, zasnivanje porodice, roditeljstvo. Ti procesi se u ličnom i porodičnom domenu mogu dešavati istovremeno sa procesima u profesionalnom domenu, odnosno u okviru obrazovno–radne tranzicije. Strategije delanja u ličnom i porodičnom domenu mogu biti raznorodne, a kao i u drugim tranzicijama, zavisne su od dominantnog, i od strane mlade osobe, prihvaćenog normativnog okvira, strukturalnih (materijalnih) uslova, kao i od institucionalnog konteksta. Stoga su za nas važna pitanja kojima ćemo se baviti u ovom poglavlju: kakvi su stavovi mlađih prema standardnim i alternativnim oblicima intimnog i porodičnog života; kakav je značaj roditeljstva, a koje su aspiracije i planovi vezani s roditeljstvom; kakvi su tempo i putanje porodičnih tranzicija mlađih žena i muškaraca; koje je mesto i kakav je značaj rađanja unutar individualnih životnih putanja mlađih žena i muškaraca.

Kombinovaćemo u analizi kvantitativne podatke iz ankete sa mlađim roditeljima i kvalitativne podatke iz intervjuja sa mlađim roditeljima.

U delu koji se tiče stavova i anticipiranja porodičnog života, smatrali smo da bi interpretativnoj slici koristili nalazi iz intervjuja sa pedeset tridesetogodišnjaka koji nisu bili u braku i nemaju decu⁴⁴, pa smo i njih uključili u analizu ovog aspekta.

3.1. Stavovi i opažanja o braku i rađanju

Od normativnih aspekata -- stavova i percepcija mlađih koji su relevantni za proces porodičnih tranzicija, bavićemo se stavovima prema vanbračnoj zajednici i prema braku, značaju, značenju i motivaciji za roditeljstvo, optimalnom uzrastu za postajanje roditeljem i neophodnim uslovima za zasnivanje porodice.

Kohabitacija – stavovi i praksa

Uobičajeno je da se kao pokazatelji detradicionalizacije i individualizacije porodičnih tranzicija, uključujući tranziciju u roditeljstvo uzimaju stav prema vanbračnoj zajednici – kohabitaciji i njeno praktikovanje. Više od petine anketiranih mlađih ima negativan stav prema vanbračnoj zajednici – ne bi je praktikovalo 22,8%. Neprihvatanje kohabitacije izraženije je kod devojaka (25,3% naspram 20,2% mladića)⁴⁵, kod mlađih sa nižim obrazovanjem (kod 45,8% sa osnovnim naspram 17,4% sa tercijarnim obrazovanjem)⁴⁶, kod mlađih sa sela (29,5% naspram 18,4% iz grada)⁴⁷ i kod mlađih romske etničke pripadnosti (48% naspram 20,5% srpske nacionalnosti)⁴⁸, što je stav u kontradikciji sa praksom mlađih Roma da češće žive i postaju roditelji u vanbračnim zajednicama. Druga istraživanja su pokazala da su devojke tradicionalnije kada je u pitanju poređenje prednosti braka i kohabitacije: sklonije su od mladića da brak opažaju kao partnerski aranžman sa više prednosti, a posebno kao prednost braka naglašavaju da je više vrednovan u društvu Srbije (Tomanović, Stanojević, 2015: 46).

Kao preduslove za početak zajedničkog života sa partnerom mlađi navode: posao 33,4%, prihode 30,6%, stan 14,6%, venčanje 11,4%, 7,1%

44 Zbog konciznosti izražavanja, u daljem tekstu koristićemo za ove ispitanike izraz „samci“, bez obzira na njihove raznolike aranžmane partnerskog života – od samačkog, preko kraćih i dugih veza do kohabitacija i vereništva.

45 $\chi^2(1617,1)=6,09$, $p<.05$.

46 $\chi^2(1603,3)=76,57$, $p<.001$.

47 $\chi^2(1617,1)=27,09$, $p<.001$.

48 $\chi^2(1609,3)=35,38$, $p<.001$.

trudnoću (očekivanje deteta), završeno obrazovanje 2,9%. Najizraženije rodne razlike u ovom stavu⁴⁹ pokazuju se u nalazu da devojke, koje su iskazale da su u odnosu na mladiće manje opredeljene za kohabitaciju, ređe navode venčanje i trudnoću, što su uslov i najčešći preduslov braka i razloga za zajednički život. Devojke jasnije od mladića razdvajaju kohabitaciju i brak, a prednost daju potonjem. Značaj braka i trudnoće, kao preduslova za zajednički život opada, a značaj dobrih prihoda raste sa rastom obrazovnog nivoa mlađe osobe⁵⁰. Mladima sa nižim obrazovanjem znatno je važnije da jedan od partnera ima posao, bez obzira na visinu prihoda. Pošto se mlađi Romi grupišu u kategoriji ispitanika sa nižim obrazovanjem, kod njih su u odnosu na druge etničke grupe natprosečno zastupljeni preduslovi – očekivanje deteta i zaposlenje, a ispod prosečno – visina prihoda i stambena samostalnost. Iz analize tog stava vidljiva su dva obrasca poimanja kohabitacije: tradicionalni – koje je opaža kao preobračnu fazu partnerskog odnosa i ne vezuje se za materijalnu (finansijsku i stambenu) situiranost i standard, i savremeni – koji upravo faktore životnog standarda vidi kao preduslov za partnersku zajednicu koja može postati alternativa bračnoj porodici. U pravcu takvih pretpostavki kreću se i analize praktikovanja kohabitacije među mladima koji su učestovali u istraživanju.

Učešće zajedničkog života sa partnerom van braka kao alternativnog oblika partnerskih odnosa povećano je na 5,7% u odnosu na 2,5% 2003. godine (Tomanović, Ignjatović, 2004), ali je ono i dalje znatno niže nego u većini evropskih zemalja⁵¹. Zastupljenost kohabitacije raste sa uzrastom: od 1,7% najmlađih (19/20) do 9% najstarijih (34/35), a takođe raste sa nivoom obrazovanja: od 4,2% kod mlađih sa najnižim do 9,7% sa najvišim obrazovnim nivoom⁵². Kohabitacije su dvostruko više zastupljene u Beogradu, nego u drugim tipovima naselja, dok prihod po članu domaćinstva nema uticaja. Najviše mlađih u vanbračnoj zajednici živi u nasleđenom, pa iznajmljenom stanu, a 16% nevenčanih parova živi u roditeljskom domu. Kohabitacije kao praksa su zastupljene kod mlađih sa visokim obrazovanjem, ali vanbračna rađanja su učestalija kod onih sa nižim. To ukazuje da zajednički život van braka polako postaje opcija

49 $\chi^2(1598,5)=11,24$, $p<.05$.

50 $\chi^2(1591,15)=78,87$, $p<.001$.

51 Prema European Social Survey (2010), kohabitacije mlađih od 19–35 godina se kreću od 13,3% u Ukrajini, 13,4% u Grčkoj, 16,4% u Portugaliji i Poljskoj do 67,4% u Švedskoj, 63% u Estoniji, 58,8% u Norveškoj. Zemlje Balkana imaju bitno različite situacije: kohabitacije ove populacije su zastupljene od 11,4% u Hrvatskoj, 47,6% u Bugarskoj i 52% u Sloveniji.

52 Od 93 kohabitacija, u 7 partneri imaju završeno osnovno obrazovanje, u 39 – srednje, a u 41 – više i visoko ili su na studijama (nedostaje podatak za 6).

partnerskog odnosa, ali nije prihvaćen kao alternativa bračnoj porodici sa decom⁵³.

Na suštinsko neprihvatanje vanbračne zajednice, na normativnom, a posebno na nivou prakse, ukazuju i rezultati najnovijeg istraživanja mlađih u Srbiji (Tomanović, Stanojević, 2015). Kvantitativne analize u tom istraživanju otkrivaju ambivalentan stav, a kvalitativne – izrazito neprihvatanje kohabitacije kao moguće opcije porodičnog života: „Vanbračna zajednica ne shvata se kao vid partnerskog života *per se* ili oblik porodice, već kao jedna faza koja prethodi braku i u tom smislu bi ona imala prednosti kao priprema za brak – prilagođavanje partnera. Brak kao institucija, međutim, nudi osećaj sigurnosti u odnosima partnera i posebno u odnosu na decu, bez obzira što su vanbračne zajednice i deca rođena u njima (...) od polovine prošlog veka izjednačeni u zakonodavstvu Srbije“ (Ibid.: 46). U anticipaciji budućeg porodičnog života, samo jedna desetina mlađih koji su učestvovali i tom istraživanju sebe je videla u partnerskoj zajednici van braka, dok se preko četiri petine opredelilo za heteronormativ bračne porodice sa decom (Ibid.: 47). Slična je situacija i u zemljama u regionu, osim u Bugarskoj i u Sloveniji gde oko četvrtine mlađih i anticipiraju i praktikuju kohabitaciju (Hurrelmann, Weichert, 2015).

Od pedeset intervjuisanih tridesetogodišnjaka koji nisu (i nisu bili) u braku i nisu roditelji, njih jedanaestoro živi u kohabitaciji. Dok trojica od četvorice mlađića koji žive u kohabitaciji imaju završen fakultet, a jedan četvorogodišnju srednju školu, dotle je kod devojaka situacija raznovrsnija: od njih sedam koje su u kohabitaciji, četiri imaju završenu četvorogodišnju a jedna trogodišnju srednju školu, dok četiri imaju završen fakultet.

Neki intervjuisani mlađi koji žive u kohabitaciji doživljavaju je kao vid zajednice sličan bračnoj, naglašavajući sličnosti koje proizilaze iz deljenog svakodnevnog života:

„Nije mi sad nešto bitno da odem u opštinu ili u crkvu da se venčam, jer praktično se već osećam kao da sam u braku, što bi gotovo podrazumevalo tu neku zajednicu koju delimo. To je to.“ (Devojka, manje mesto u Vojvodini, IV stepen školske spreme, zaposlena pod ugovorom u državnom sektoru)

Neki mlađi naglašavaju aspekt kohabitacije kao specifičnog partnerskog odnosa koji je čini zajednicom – deljenu intimnost koja proističe iz intenziteta deljene svakodnevnicе:

53 Učešće vanbračnih rađanja u Srbiji je povećano sa 10,1% 1980. na 20,4% 2000. godine (CoE, 2005) i od tada je stabilno oko 20%, što je daleko manje u odnosu na Sloveniju gde je 2009. bilo 53,8% (Kuhar, Reiter, 2012a) i Bugarsku gde je dostiglo 52% (Kovacheva, 2012).

„Ja sam već praktično u braku, tako se osećam. Mislim to što ćemo mi da odemo da potpišemo nešto, mislim ne znam koliko to sad menja. Imam utisak da mnogi ljudi “e samo da se oženim”, mislim, mi smo već u braku. Mi smo svaki dan zajedno, čujemo se deset puta dnevno, znam sve u vezi nje, mislim dobro, ne sve i ne želim da znam sve, bolje da ne znam neke stvari.“ (Mladić, Beograd, fakultet, nezaposlen, radi povremene poslove neprijavljen).

Za neke devojke koje žive u kohabitaciji, veći značaj promene od braka kao još jednog oblika partnerskog odnosa, predstavlja odluka o roditeljstvu – o zasnivanju porodice:

„Pa planiram, mislim, meni je ovo kao da sam udata. E sad, ne znam, svašta nešto će da se promeni, kapiram, kad budemo imali dete. Ali, veruj mi, da nešto ne razmišljam mnogo o tom braku, već više razmišljam o nekom detetu i nekom usavršavanju sebe, u smislu neke nadogradnje, školovanja. To mi je, nekako, bitno, a što se tiče braka, ne znam... Taj papir ništa ne znači meni, ni njemu, taj verenički prsten...“ (Devojka, Beograd, IV stepen školske spreme, stabilno zaposlena u privatnom sektoru)

Roditeljstvo predstavlja odnos koji po mišljenju jedne ispitanice, trajnije učvršćuje postojeću zajednicu nego što čini institucija braka:

„Mislim, razmišljam o braku, ali ne razmišljam toliko o braku, koliko razmišljam o deci. Znači, brak, kao brak, taj papir, mene ništa ne vezuje za njega, jer nas dvoje možemo da budemo u braku, a možemo sutra da se rastanemo... I sada više razmišljamo i radimo ka tome, ka deci, a ne ka braku, kao neka.. Više o tome razgovaramo, a o braku, kažem ti, zajedno smo, lepo nam je pa ... I da smo u braku – isto mi je. Mislim da i njemu i meni je isto. Znači, nije da moramo sad da budemo venčani, niko nas ne pritiska da moramo da se venčamo, znaš, tako, roditelji i okolina...“

Roditeljstvo je i razlog da se zajednica legitimiše kroz instituciju braka, o čemu govori ista ispitanica kad anticipira budućnost:

„.... I da imam svoj posao, ko i sad, koji trenutno imam. A da moj dečko, budući suprug, jer verovatno kad budemo dobili decu, onda ćemo se sigurno venčati, on da radi svoj posao, da imamo da priuštimo toj deci i da ih obučemo i da izvedemo negde, u šetnju, i da im kupimo šta treba...“

(Devojka, Beograd, III stepen školske spreme, samozaposlena).

Drugi ispitanici koji žive u kohabitaciji ne opažaju je kao zajednicu po sebi, već donekle iznuđenu zamenu za brak koji doživljavaju kao početak zasnivanja porodice, što zahteva značajne uslove i resurse koji osiguravaju egzistenciju:

„Mi razmišljamo o braku. Razmišljali smo o braku već posle dva meseca zabavljanja. Ali s obzirom da je situacija takva kakva jeste, to je još uvek daleko. Čak to negativno utiče na vezu. Sve želimo, slažemo se, ciljevi su nam isti, pogledi na život, ali nemamo mogućnosti to da ostvarimo. Finansije su jedini razlog što se to nije desilo.“ (Devojka, manje mesto u centralnoj Srbiji, IV stepen školske spreme, nezaposlena).

U tom smislu, kohabitacija predstavlja uvod u brak:

„Još uvek se privikavam na tu misao. Ne vidim sebe za par meseci ili godinu u braku, nego u nekoj daljoj perspektivi. Pošto pre svega mi je važno, kao i svima, ta finansijska sigurnost. Sad se navikavam na pomisao da ću biti u braku. Emotivno sam siguran potpuno, ali još nisam siguran oko ovih drugih okolnosti. Možda to čekam. U principu ni sam ne znam šta čekam. I onako živimo zajedno, samo nam treba taj jedan papir koji će da nam ozvaniči vezu. Mislim oko tih finansija najviše. Malo sam tu nesiguran. Samo čekam da bude sve kako sam predvideo i isplanirao sa ovim poslom, onda neću čekati, jer to će biti jedna pristojna plata koja će čak i ako ona ne bude radila, biti okej.“ (Mladić, veliki grad u centralnoj Srbiji, fakultet, zaposlen pod ugovorom u civilnom sektoru).

Još jedan ispitanik doživljava brak kao legitimaciju zajedništva, ali intimnu, partnersku, a ne spoljašnju – od strane drugih:

„Samo tražimo neki pravi momenat, u smislu, u skorije vreme bi mogli da ozvaničimo to... Ne razgovaramo o tome, jer mislim kad se razgovara o tome, možda se i gubi neka čar. Tako da bi to trebalo da bude, eto, neko malo iznenadenje. ... Ne, nije obaveza, samo način da partneri pokažu jedno drugom da su potpuno zadovoljni, da su ... Da se unesu u tu vezu. Ništa više.“ (Mladić, veliki grad u Vojvodini, fakultet, stabilno zaposlen u državnom sektoru).

Sa druge strane, upravo aspekt legitimacije, obavezivanja, partnerskog odnosa kroz brak predstavlja problem za jednu ispitanicu:

„Da li razmišљaš o braku?“

„Za sada još ne. Jeste da mi je vreme, al šta ću. To mi je još nekako daleko. ... Baš me nekako strah tog vezivanja. Jeste da smo mi ono

kao da smo u braku, al' nekako sve mi se čini da će to neku moju slobodu ... imam taj osećaj. Ne znam zašto. Osećam se nekako vezano, mislim da me neko vezao. Ne znam zašto.“ (Devojka, Beograd, fakultet, stabilno zaposlena u državnom sektoru).

Analiza narativa je pokazala da, iako postoje različiti varijeteti doživljaja kohabitacije – od intimne zajednice po sebi do prelazne faze partnerskog odnosa koja predstavlja uvod u brak i zasnivanje porodice – niko od ispitanika kojima je vanbračna zajednica deo življenog iskustva, nije eksplisitno odbacio ideju o braku kao dodatnoj legitimaciji partnerskog odnosa i potomstva proisteklog iz tog odnosa. Samo jedna ispitanica je ostavila otvorenu mogućnost da u anticipiranom narednom petogodišnjem periodu ne bude u braku.

„Postoji velika šansa da živim sa ovim sadašnjim dečkom negde u svetu. Postoji šansa da živim sa njim ovde, u Beogradu. U nekoj našoj kući ili stanu. Za pet godina bi već trebalo da imam i decu. Ako želim decu uopšte, tad bi bilo neko vreme.“

„Da li misliš da ćete se možda i venčati za pet godina?“

„Možda i hoćemo. A možda ćemo nastaviti da kohabitiramo. Mislim ni on ni ja, sad smo tipičan primer toga, da nismo ni on ni ja u fazu da se venčavamo, nego okej nam je u kohabitaciji.“ (Devojka, Beograd, fakultet, zaposlena pod ugovorom u civilnom sektoru).

Stavovi o braku

Ranija istraživanja stavova i praksi mlađih, ustanovila su da se partnerski odnos kao intimnost *per se* i dalje jasno ne razdvaja od braka kao uvoda u zasnivanje porodice (Tomanović, Ignjatović, 2006), što ukazuje na snažno prihvatanje familističkog heteronormativna bračne porodice sa decom.

Kao i neki mlađi koji žive u kohabitaciji, većina tridesetogodišnjaka koji ne žive sa partnerom ili trenutno nisu u emotivnoj vezi, poistovećuju brak sa zasnivanjem porodice, kao što pokazuju neki od tipičnih iskaza:

P: „Da li razmišljaš o braku?“

I: „Da.“

P: „U kom smislu?“

I: „Pa u smislu da imam decu. Da imam decu i da stvarno budem s nekim ko je ono do kraja sa mnom.“ (Devojka, veći grad u centralnoj Srbiji, fakultet, zaposlena pod ugovorom u civilnom sektoru, u dugoj vezi).

„Brak ipak nekako mi je daleko jako, znaš. Moram da obezbedim neke druge stvari, da kažem, materijalne, tipa, dosta para da skupim ... možda da osnujem školicu, znaš. Da sve to bude normalno. Jer kad budem hteo porodicu, tj, kad budem hteo brak, žečeću i dete odmah, znači kompletan porodica da bude. Da to prva stvar bude, a za te neke stvari ipak moraš da budeš jači finansijski. Osnovati porodicu bez posla je debilna stvar.“ (Mladić, manje mesto u centralnoj Srbiji, III stepen školske spreme, nezaposlen, nije u vezi).

Visoko vrednovanje braka je prisutno kod većine, mada ne u tako izraženom obliku kao kod onih mladih koji podržavaju izrazito tradicionalna shvatanja potkrepljena religijskim dogmama:

„Pa neko vrednuje ovako, neko vrednuje onako. Znaš, na primer, u društvu ti se svi...u društvu...evo ti konkretno za brak, pošto smo spominjali brak malopre. Konkretno ti u društvu vlada – bolje dobar razvod nego loš brak. Dok po crkvenom vaspitanju, brak je svinjina. Jer to je isto među svetim tajnama, znači sveta tajna pričešća i sveta tajna krštenja, miropomazanja, crkvenog braka. Znaš, sve je to... Bilo kako bilo, mora da se prelazi preko stvari, znaš, da se rešavaju problemi. Ovo sad po društvu ti je, kakvo rešavanje problema, odmah advokat, razvod, sudnica, plaćanje troškova, plaćanje alimentacije ko ima dece, što je stećeno u bračnom životu deljenje na pola, mislim, gubljenje živaca, gubljenje vremena, jednostavno, na neke gluposti. Dok je, na primer, moglo bi da se prečuti nešto, da se pređe preko nečega.“ (Mladić, selo u centralnoj Srbiji, IV stepen školske spreme, stalno zaposlen u državnom sektoru i poljoprivrednik, nije u vezi).

Ispitanici koji brak poimaju kao odnos koji predstavlja korak ka zasnivanju porodice, odnosno roditeljstvu, ističu slične uslove za ulazak u brak – zrelost u smislu ispunjenosti nekih ličnih ciljeva (obrazovanja, zadovoljstva poslom, putovanja i sl.), promišljenost, obezbeđenje materijalnih preduslova – kao za roditeljstvo.

I: „Planiram brak i mislim da je to dobra institucija, jer jeste institucija. Jeste, što kažu neki, neka vrsta ugovora, ali mislim da treba dosta razmisiliti o tome, pa onda ući u tako nešto.“ (Devojka, selo u centralnoj Srbiji, fakultet, stalno zaposlena u državnom sektoru, nije u vezi).

„Pa znaš šta, meni je želja da se udam i sve to, i da nađem neki posao stalan, ali polako. Ima vremena. Ne mogu da se zalećem sad za prvog sa kim se zabavljam, jer to kad se zaletiš... Ti ga tek posle upoznaš i vidiš kako će da ti bude sa njim. Razumeš, da se

zaletim, da se udam, pa posle da se kajem, šta?“ (Devojka, malo mesto u centralnoj Srbiji, III stepen školske spreme, nezaposlena, u kraćoj vezi).

Među intervjuisanim tridesetogodišnjacima koji ne žive u kohabitaciji postoje mladi koji imaju drugačija opažanja braka: poimaju ga kao partnerski odnos, koji je nezavisan od zasnivanja porodice i koji se izgrađuje u zajedničkom životu:

„I mislim da taj brak treba da se zasniva na malim i sigurnim koracima, upoznavanju, građenju vrednosti itd. To su neki moji stavovi i mislim da je to jako teško, jako izazovno, da postoji gomila izazova, ali ako nešto stvarno želiš i ako puno radiš na tome, to će sigurno dati nekog rezultata, u nekom vremenskom periodu, možda ne u očekivanom, ali nekako, iz iskustva, mislim da je to sasvim realno.“ (Mladić, manji grad u Vojvodini, IV stepen školske spreme, u dugoj vezi)

Postoje, takođe, mladi koji upravo zbog naglašavanja suštine razvijanja partnerskog odnosa kroz zajedništvo, smatraju da je brak kao institucija nebitan i kao takvog ga odbacuju.

„Ne razmišljam o braku, zato što mi je logično da brak treba da se završi sa razvodom. Ovaj, ne interesuje me. Ne razmišljam zato što mislim da to nije nešto obavezno, da to nešto mora. Ako poželim da se venčamo, ok, ali ono mislim da je sasvim normalno i da dok živimo zajedno živimo zajedno. Brak je samo formalnost na papiru.“ (Devojka, Beograd, fakultet, samostalna delatnost, u dugoj vezi)

„Kao prvo, za mene je brak nešto bezveze. Sutra i kad bih se našao sa nekom, meni ne znači ništa venčanje ili ne znam ni ja. Sa nekim da živiš, eto ja tako razmišljam o braku. Da živiš sa nekim prema kome osećaš nešto, koga ceniš, poštuješ, voliš. Sad ako Bog da, da imaš i decu sa njim, onda super. Da ti bude lakše kroz život sa tom osobom, da nisi sam. Eto na takav način.“ (Mladić, selo u centralnoj Srbiji, IV stepen školske spreme, stalno zaposlen u privatnom sektoru, nije u vezi)

S obzirom da se sklapanje braka poistovećuje sa rađanjem, devojke mnogo češće od mladića pominju „simbolične godine“, povezane sa rizicima neuvremenjenog rađanja, u kontekstu razgovora o braku, kao i o očekivanja okoline koja vrši pritisak na mlade žene.

„Ja sad imam trideset godina, imam jednu drugaricu neudatu. Sve su mi udate, sve imaju decu. Ja kad sam mogla da se udam, ja nisam, a imala sam ozbiljnu vezu. A sad, sad mi se ne žuri sa

udajom. (...) Ja imam trideset godina, nemam više dvadeset ni petnaest. Šta da ti pričam!? A sve što si stariji, sve je teže da nađeš nekoga, veruj mi. Ja dve godine nisam imala dečka, izlazila sam jednom u dva meseca..,“ (Devojka, malo mesto u centralnoj Srbiji, III stepen školske spreme, nezaposlena, u kraćoj vezi)

„Da li si zadovoljna svojim životom?“

„Pa generalno jesam. U suštini jesam zadovoljna.“

„Čime jesi, a čime nisi?“

„Sa svim jesam, sem toga što nisam ispunjena na tom planu da još nisam udata i to već malo onako stvara pritisak.“

„Koju vrstu pritiska?“

„Na primer, pritisak sa strane, tu u sredini u kojoj živim. Ta stalna pitanja kad ćeš, zašto nisi. Čovek već oseća da možda nikad ni neće i onda kao da mu nešto fali ako već nije.“ (Devojka, malo mesto u Vojvodini, III stepen školske spreme, stalni posao u državnom sektoru, u dugoj vezi)

Stavovi o roditeljstvu

Zasnivanje porodice se u značajnoj meri opaža kao obeležje odraslosti – preko polovine ispitanika ga vidi kao znak zrelosti (tabela 3.1).

Tabela 3.1: Glavni razlog za zasnivanje porodice

Svi moji vršnjaci su osnovali porodice	4,9
Ne želim da živim sam/a	22,0
Roditelji me podstiču na to	4,9
Da se neko stara o meni kada mi to bude potrebno	8,2
To je znak zrelosti	51,3
Nisam siguran/na da želim porodicu	8,8
	100,0

Od ostalih navedenih razloga za zasnivanje porodice izdvaja se „ne želim da živim sam/a“ kod više od petine, a 8,8% ispitanika nije sigurno da želi porodicu. Mlade žene više od muškaraca potenciraju zasnivanje porodice kao znak zrelosti, koji sa druge strane više od žena teže da u vlastitoj porodici izbegnu samoću⁵⁴. Za mlade sa nižim obrazovanjem važniji

54 $\chi^2(1552,15)=115,69$, $p<.001$.

je razlog konformiranje sa očekivanjima okoline (vršnjaka i roditelja) i instrumentalna motivacija („da se neko stara o meni“), a manje važan postizanje zrelosti, koji je najdominantniji kod mlađih sa tercijarnim obrazovanjem⁵⁵. Motivacije mlađih romske pripadnosti za zasnivanje porodice korespondiraju sa distribucijama odgovora mlađih nižeg obrazovanja.

U analizi narativa mlađih „samaca“ u kojima govore o svojim razmišljanjima o roditeljstvu, otkrivaju se nekoliko tipova motivacija za roditeljstvo, kao i značenja koja mu se pridaju. Kod mladića su češći iskazi koji ukazuju na tradicionalna heteronormativna značenja roditeljstva: kao načina da se obezbedi nastavak linije srodstva kroz potomstvo, kao svrhe egzistencije, kao i dokaz zrelosti i odraslosti.

„Naravno, zato nas je i bog ostavio, da nastavim, da kažem, svoju lozu, zato je čovek i ostavljen, da bi imao svoju decu, da ima da ostavi koga iza sebe...“ (Mladić, manji grad u centralnoj Srbiji, IV stepen školske spreme, nezaposlen i poljoprivrednik, u dugoj vezi).

Prema opažanju nekih mlađih, svrha egzistencije nije povezana toliko sa očekivanjima okoline, koliko sa samorealizacijom identiteta kroz roditeljstvo, kojim se ostvaruje i društveni status odraslosti.

„U smislu da imate nekoga, da imate porodicu, da imate decu, da se nastavi to tako. Ne sad zbog drugih, ja ne kažem ono treba se udati i oženiti zbog drugih, nego jednostavno samo zbog sebe.“ (Devojka, selo u centralnoj Srbiji, IV stepen školske spreme, poljoprivrednica, u dugoj vezi).

„Naravno, pa naravno, pa svaki normalan čovek, bar ja tako zamišjam, znači trebalo bi da teži tome da stvori porodicu, da ima potomstvo, i da, jednostavno, ima trag. Da ima za čega da živi, inače, život ovakav kakav... trenutno se ovo ni ne svodi na neki veliki... ti radiš, za... ne znaš ni za čega, stalno si u nekim... neodređen si, znači, kad imaš nekog iza sebe za koga i moraš da radiš i želiš da radiš i to sve, znači onda je to malo i drugčije, i čovek se onda uozbilji, pa čovek ode i u vojsku i sve, i malo promeni mišljenje o životu i...“ (Mladić, selo u Vojvodini, III stepen školske spreme, poljoprivrednik, u kraćoj vezi).

U odnosu na poimanje zasnivanja porodice kao konačnog obeležja zrelosti, odnosno odraslosti, koje je bilo najčešća opcija odgovora u anketi, postoje i značajno drugačija mišljenja i stavovi:

---

55 $\chi^2(1562,5)=23,91$, $p<.001$.

„Da li misliš da su roditeljstvo i brak neophodni uslovi za odraštost?“

„Nisu. Ja to ne vidim tako. (...) Najviše sam sebe smatrala odraslom kada sam počela sama da živim. To mi je bilo to.“ (Devojka, Beograd, fakultet, zaposlena pod ugovorom u civilnom sektoru, u kohabitaciji).

U narativima se prepoznaju i drugačiji tipovi motivacije za roditeljstvo: altruistička motivacija (ljubav prema deci), kao i motivacija koja proizilazi iz emotivne vezanosti za partnera.

„Mislim, to bih jako voleo, pogotovo zato što se bavim sa decom i mislim da bih voleo da postanem roditelj u skorije vreme.“ (Mlađidić, veći grad u Vojvodini, IV stepen školske spreme, zaposlen pod ugovorom u privatnom sektoru, u dugoj vezi).

„Nama je lepo i ovako. Ja sam ga baš i pitala, rekla sam mu „Meni je dovoljno da sam s tobom, a da li ćemo da imamo decu, ako se desi, jednog dana. Ali bismo voleli.“ (Devojka, Beograd, fakultet, stalno zaposlena u državnom sektoru, u kohabitaciji).

Za mlade u Srbiji roditeljstvo ima veliki značaj, bez obzira da li je iskustveno ili anticipirano: 56,1% svih ispitivanih mladih je izjavilo da je to jedna od važnih stvari, a 30,9% da im je roditeljstvo najvažnija stvar u životu. Jedan deo ispitanika – njih 13% smatra da roditeljstvo nije „toliko“ (10,5%) i „nije uopšte“ (2,5 %) bitno.

Tabela 3.2: Značaj roditeljstva po polu (u %)

	Pol	
	ženski	muški
Koliko vam je važno da imate decu?	To mi je najvažnija stvar u životu	35,0
	To mi je jedna od važnih stvari u životu	54,8
	Nije mi toliko bitno da imam decu	7,9
	Uopšte mi nije važno da imam decu	2,3
$\chi^2(1584,3)=21,26$, $p<0,001$		2,6

$$\chi^2(1584,3)=21,26, \quad p<0,001$$

Analize distribucije odgovora na ovo pitanje po polu, ukazuju da se rodna diferencijacija najizrazitije vidi u opciji apsolutnog značaja roditeljstva, koja je češća kod mladih žena, i opcije malog značaja – koja je zastupljenija kod muškaraca (tabela 3.2). Materinstvo je snažnije prihvaćen normativ, kao osnov za izgradnju identiteta mladih žena, nego što je očinjstvo za muškarce.

Snaga normativa roditeljstva povezana je i sa slojnom stratifikacijom: sa rastom obrazovanja mlade osobe, opada značaj roditeljstva kao najvažnijeg životnog cilja⁵⁶.

Zastupljenost opcije „uopšte mi nije važno da imam decu“ (2,5% u celom uzorku) nije povezana sa uzrastom ili polom ispitanika, ali progresivno raste sa nivoom obrazovanja i nivoom kulturnog kapitala, što može ukazivati na trendove detradicionalizacije obrazaca porodičnog i intimnog života kod viskoobrazovanih mlađih osoba. Zanimljivo je da ta opcija odgovora nije odabrana od strane nijedne mlade osobe romske nacionalnosti, a natpropočešno je zastupljena (7%) kod mlađih koji pripadaju drugim etničkim zajednicama (pored srpske i romske).

Pored pritisaka spolja, od strane roditelja i sredine, internalizovana heteronomna motivacija o samorealizaciji kroz roditeljstvo koncizno izražena sintagmom „ostvarila se kao majka“, jača je kod žena, a utoliku su jači i spoljni i unutrašnji konflikti.

„Oni (roditelji) nas sad pritiskaju. U početku veze je bilo 'pazite', a sad kao 'ajdete', pošto smo trinaest godina zajedno. ... 'Nemoj više da se ponašaš kao dete, ajde više, vreme ti je'.“ (Devojka, Beograd, fakultet, stalno zaposlena u državnom sektoru, u kohabitaciji).

„Sa mamom (imam sukob) zato što nas gnjavi da se udamo. Da nađemo momke i da se udamo, to je najčešći konflikt. ... Ja joj kažem da neću da rađam decu zbog njene razonode, nego zbog sebe. To je to, sad je već malo... U stvari, ona u jednom trenutku kaže kad ćete da se udate i sve, a u drugom trenutku ma zašto da se udajete, šta će vam to, tako da je smešno.“ (Devojka, selo u centralnoj Srbiji, fakultet, stalno zaposlena u državnom sektoru, nije u vezi).

„Pa jeste problem znaš, i emotivno i psihički. Pa kako nije problem, jeste problem! Taj bi bio lud ko bi rekao da nije problem. Lupam, razmišljaš kako... Volela bih da se ostvarim kao majka, da se udam, da nađem normalnog muškarca, razumeš. To je mnogo teško.“ (Devojka, selo u centralnoj Srbiji, III stepen školske spreme, poljoprivrednica, nije u vezi).

Anketirani mlađi koji nisu roditelji, najčešće navode tridesetu kao godinu za koju planiraju roditeljstvo. Gledano prema uzrasnim kohortama, vidi se da se mlađi vezuju za simbolična godišta, pa tako oni koji imaju 19/20 godina najviše navode uzраст od 25, oni stari 24/25 godina – 30. godinu, kao i oni koji imaju 29/30 godina, a oni koji imaju 34/35 godina

---

56 $\chi^2(1571,9)=65,21$, $p<0,001$.

navode 35. i 36. godinu kao vreme kad planiraju da postanu roditelji. U ukupnom broju mladih 19,1% navodi da ne planira decu, a to učešće opada sa godinama, jer je tu opciju izabralo 22,9% naših najmlađih i 16,8% najstarijih ispitanika. Iako se ispitanici nisu eksplisitno izrazili da ne žele da imaju decu, ovaj podatak bi trebalo dalje ispitati u smislu da li ukazuje na trend odustajanja od roditeljstva.

Svi pedeset intervjuisanih tridesetogodišnjaka koji nisu (i nisu bili) u braku i nisu roditelji, anticipirali su roditeljstvo u narednih pet godina njihovog života, a velika većina u okviru bračne porodice.

Tri devojke iskazuju tri različita obrasca u anticipiranju budućeg uravnoteženja produktivne i reproduktivne, javne i privatne sfere, odnosno rada i porodice (WFB):

„Pa za pet godina bih volela da imam svoju kuću sa baštom i da gajim svoju hranu. Volela bih da imam dvoje dece, po mogućству muško i žensko. Eto, volela bih da živim u nekoj idili. To je to.“
 (Devojka, selo u Vojvodini, IV stepen školske spreme, radi pod ugovorom u državnom sektoru, u kohabitaciji).

„Vidim sebe, eto, daj bože da dobijem jedno, dvoje dece, ja bih volela i troje, koliko god da može. Mislim da bih se u tih pet godina prvenstveno bavila svojom porodicom. ... Mislim da će uvek naći posao i, kažem, to bih sada nekako pauzirala, a nakon ... Kada deca stasaju, pa već i mogu da provode određeno vreme bez mene, bacila bih se ponovo na karijeru. Ali konkretno šta bih radila sada ne znam.“ (Devojka, grad u Vojvodini, fakultet, samostalna delatnost, u kohabitaciji).

„E ovako, kratko i zaista sve to stane u jednoj rečenici. Emotivno stabilna veza, brak, nije ni bitno da li će to biti dokumentovano, ili ne. Na nekoj boljoj, da kažem, radnoj poziciji. Srećna. Zadovoljna tim poslom koji obavljam. I posvećena i porodici, podjednako, koliko i poslu. Eto, to je neka moja vizija za tih, do nekih pet godina.“
 (Devojka, Beograd, fakultet, zaposlena pod ugovorom u civilnom sektoru, u dužoj vezi na daljinu).

Prva ispitanica priželjuje puno i trajnije povlačenje u privatnu sferu, druga anticipira obrazac privremenog prekidanja radno-karijerne putanje, dok je trećoj značajno dobro uravnoteženje rada i porodičnog života.

Kod muškaraca se instrumentalna uloga hranioca porodice ne dovodi u pitanje, štaviše, potencira se anticipiranjem dodatnog posla:

„Neki stančić, stan, žena, jedno dete, posao ... Stabilan, stalni, eventualno dodatni posao. Nedeljno dvaput neka rekreacija, ali prven-

stveno posvećenost porodici, pa tek onda sve ostalo. Eto, za sada mi to deluje tako... Plan mi je da imam porodicu i u narednih pet godina ču raditi na tome, da imam svoju neku primarnu porodicu, i nekako svu svoju energiju, snagu, vreme itd. ču usmeriti ka tome.“ (Mladić, veći grad u Vojvodini, IV stepen školske spreme, zaposlen pod ugovorom u privatnom sektoru, u dugoj vezi).

Kako je rečeno, mnogi mladi doživljavaju tridesetu godinu života kao simboličnu životnu prekretnicu, kada bi ključni dogadaji (projekti) trebalo da su ostvareni, pa je to trenutak za otpočinjanje nove faze životnog toka.

„Pa nešto mislim da sam došla, da kažem, u taj neki stadijum života kada je to ... Meni sad, iz ove perspektive, to izgleda ostvarljivo i može da se lepo, onako, adaptira na ovu priču, koju sad imam. Znači ono – završen fakultet, posao, pa je normalno da dođe porodica.“ (Devojka, Beograd, fakultet, zaposlena pod ugovorom u civilnom sektoru, u dužoj vezi na daljinu).

Većina mlađih koji su učestvovali u anketi, opaža ključne životne događaje – završetak školovanja, zaposlenje, stambeno osamostaljenje, kao preduslove za zasnivanje porodice – roditeljstvo. Uslovi za roditeljstvo kako su ih rangirali svi ispitanici (i oni koji nisu roditelji), kao i njihov ukupan skor prikazani su u tabeli 3.3.

Tabela 3.3: Uslovi za postajanje roditeljem (Rang)

	Rang I	Rang II	Rang III	Ukupno
Postojanje ustanova za brigu o deci	3,8	4,1	17,1	25
Finansijska pomoć države	2,7	4,5	9,7	16,9
Pomoć roditelja	3,6	5,7	15,9	25,2
Završena škola ili fakultet	10,8	7,6	10	28,4
Stalni posao bez obzira na visinu plate	37,7	23,9	10,8	72,4
Vlastiti stan	19,4	36	18,5	73,9
Visoki mesečni prihodi	22,1	18,1	18	58,2

Kao uslov za roditeljstvo izdvaja se posedovanje vlastitog stana, visoko rangiran uslov je stalni posao, a slede visoki mesečni prihodi koji se ukupno pominju u preko polovine slučajeva. Znatno manje navode se završena škola i pomoć roditelja, a na institucionalnu pomoć društva kroz ustanove za čuvanje dece, a posebno na finansijsku pomoć države, daleko se manje računa, pa se tako i ređe navode kao uslovi za roditeljstvo. Rodne razlike u odnosu na ovaj stav nisu značajne, ali vidljive su razlike prema obrazovanju mlađih ispitanika: mlađi sa nižim obrazovanjem natprosečno smatraju važnim finansijsku pomoć države i pomoć roditelja, a značajno manje važnim vlastiti stan, visoke prihode i završetak

obrazovanja, što su preduslovi posebno važni mladima sa završenim tercijarnim obrazovanjem.

Iskustvo roditeljstva menja percepciju preduslova za postajanje roditeljem, što se može videti poređenjem odgovora mlađih roditelja i ispitanika koji nisu roditelji (zbirno su data sva tri ranga (tabela 3.4).

Tabela 3.4: Opažanje uslova za roditeljstvo
u odnosu na roditeljski status (u %)

	Nisu roditelji	Roditelji
Postojanje ustanova za brigu o deci	23,1	28,8
Finansijska pomoć države	12,8	26,9
Pomoć roditelja	24,4	25,7
Završena škola ili fakultet	31,6	17,9
Stalni posao bez obzira na visinu plate	70,4	77,1
Vlastiti stan	74,6	68,2
Visoki mesečni prihodi	59,4	50,9
Ukupno	296,4	295,5

Dok ono što je aktuelno kod mlađih – završetak obrazovanja – gubi na značaju, a dobijaju na značaju neki faktori koji predstavljaju stvarnu institucionalnu pomoć u roditeljstvu – finansijsku i u čuvanju dece – dotle i opažanje materijalnih uslova postaje „realnije“ ili pragmatičnije: roditeljima je značajniji stalni posao nego visoki prihodi. Pogled u budućnost, u smislu planiranja roditeljstva, u većoj meri je pod uticajem finansijskih i stambenih briga, dok su očekivanja onih koji imaju iskustvo roditeljstva – izvesnost prihoda i pomoći u organizaciji svakodnevice. Naime, roditeljstvo može biti unapred isplanirano, tako da se par tek kada obezbedi dovoljno resursa odlučuje na ovaj korak, ali i sama praksa roditeljstva menja prioritete.

I analiza narativa pokazuje da se faktori koji obezbeđuju egzistencijalnu sigurnost opažaju kao najznačajniji preduslovi u anticipaciji roditeljstva kod mlađih koji nisu roditelji:

„Pa potrebno je da, makar, jedan od nas ima stalno zaposlenje, sa relativno dobrim prihodima. Kad kažem ‘dobre’, mislim da je to neki stabilan izvor prihoda, koji bi mogao da pokrije troškove kredita za stan i još neke stvari. A da drugi partner ima, manje-više, stabilan posao, iz kojeg bi se sređivao i uređivao taj životni prostor, taj baseline, odnosno, ta osnova. Naravno, svakako bi neko od nas, u slučaju da se pokaže potreba, radio i dodatan posao i tako dalje.“ (Mladić, veći grad u Vojvodini, IV stepen školske spreme, zapošljen pod ugovorom u privatnom sektoru, u dugoj vezi).

Pored navedenog, a kao dopuna odgovorima koji su bili ponuđeni u anketi, kao preduslov za roditeljstvo u narativima tridesetogodišnjaka pojavljuje se i emocionalna sigurnost.

„*Da imaš posao prvenstveno. Prvo, posao, a drugo, potrebni su i uslovi da se vi pronađete, da ste vi jedno za drugo.*“ (Devojka, veliki grad u Vojvodini, viša škola, radi neprijavljeni u privatnom sektoru, nije u vezi).

Neki mladi naglašavaju značaj emocionalne sigurnosti u smislu povezenja u partnera, kao i svoje dileme u vezi s tim preduslovom za zasnivanje porodice.

„*Mislim to, glupo je možda reći, to je neka vrsta partnerstva i neka vrsta projekta – kao, imati dete i voditi računa o njemu. Znači, ako se ispostavi da ja sa tom osobom mogu nešto zajedno da izgradim, šta god bilo to – ako možemo zajedno da skuvamo ručak ili da zajedno organizujemo kulturno veče – to znači da mi imamo... da možemo da stvorimo nešto, pa čak i da imamo dete.*“ (Mladić, veliki grad u Vojvodini, fakultet, nezaposlen, u kraćoj vezi).

„*I onda me to sad stiglo – zato što bih volela da sa njim imam porodicu, a ne smem da se usudim sa njim na to. ... Ja jednostavno nisam spremna da sve ovo ostavim ovde i neku sigurnost, zarad tamo iščekivanja (da se preseli u Beograd, prim. autora). Nije da neću da rizikujem, ali verovatno nisam ni 100% sigurna da je on taj za koga bih se 100% žrtvovala, i nosila. On je jednostavno takav tip, on je sebe istrenirao da bude ne ravnodušan, ne nezainteresovan, nego jednostavno melanholički neki.*“ (Devojka, veći grad u centralnoj Srbiji, fakultet, radi pod ugovorom u civilnom sektoru i samostalno, u dugoj vezi, partner u Beogradu).

Neki mladi ne opažaju kod sebe dovoljnu sigurnost, koji oni nazivaju „zrelošću“ i odraslošću, koja se očituje u „spremnosti“ i želji da se preuzme odgovornost za dete.

„*Na to još nisam spremna, da postanem roditelj. Nekako bi još uvek malo, još malo rokenrola, da znam da ne moram da budem svako veče kući uz bebu, nego da mogu da zaginiem u kafani sa drugarima, da ne izazovem nikakve posledice.*“ (Mladić, Beograd, fakultet, nezaposlen, radi povremene poslove neprijavljen, u komabitaciji).

„*Nemam te neke velike ciljeve. Možda to, to mi fali da bih odrasla. Da prihvatom odgovornost, da razmišljam o deci.*“

„*Misliš da ćeš moći to kroz neko vreme?*“

„To me je strah. To je za 2,3 godine najkasnije. To prođe za čas. Kako ću ja da se ponašam, da li ću moći da se promenim ... to mi je baš trema.“ (Devojka, Beograd, fakultet, stalno zaposlena u državnom sektoru, u kohabitaciji).

Kao što kvalitativna analiza pokazuje, slojne razlike u stavovima prema kohabitaciji, braku i roditeljstvu nisu izražene. Većina intervjuisanih tridesetogodišnjaka, bez obzira na nivo obrazovanja, koje uzimamo kao pokazatelj slojnog položaja, prihvatiла је dominantne kolektivističke normativne obrasce o poželjnem tipu partnerskog odnosa i porodičnog života – bračnoj porodici sa decom, motivaciji za roditeljstvo i dobroj uvremenjenosti za rađanje. Od ovih obrazaca suštinski svojim individualističkim stavovima i načinom života odstupaju troje mlađih – dve devojke i mladić iz Beograda, koji su fakultetski obrazovani i žive u kohabitacijama.

U dominantnim prihvaćenim normativnim obrascima prisutne su, međutim, rodne razlike koje odslikavaju obeležja dominantnog rodnog poretku u Srbiji. Tradicionalna značenja roditeljstva povezana sa normativom održanja tradicije porodice („loze“) u vremenu („ostavljanje traga“), kao i implicitna instrumentalna motivacija – da se kroz decu, porodicu obezbedi sigurnija egzistencija u starosti – češće se pojavljuju kao heteronomna motivacija kod mlađih muškaraca, tako da konflikt oko neostvarenosti ovog životnog projekta ostaje spoljni – indukovani od strane okoline. Ovaj konflikt je za mlade muškarce i slabiji, jer, mada povezan sa vremenskim normativom kada je roditeljstvo dobro uvremenjeno, taj vremenski okvir nije internalizovan kao lični rizik za realizaciju očinstva. Sa druge strane, kod većine mlađih žena prisutno je značenje materinstva kao svrhe egzistencije („ostvarenje kroz majčinstvo“) koje je internalizovano kao autonomni motiv za roditeljstvo. Konflikt je u fazi životnog toka u kojoj su ispitanice podstaknute i internalizacijom rodnog značenja vremenske dinamike, često izraženog sintagmom „biološki sat koji otkucava“, koja upućuje na rizike neuvremenjenog majčinstva. Narativ jedne ispitanice veoma jasno prikazuje napetosti koje nastaju usled diskrepancije između očekivanja drugih, ličnih aspiracija i percepiranih mogućnosti za roditeljstvo.

I: „Razmišljam o deci. Dosta, puno u poslednje vreme.“

A: „U kom smislu?“

I: „Razmišljam i razgovaramo o tome. Pa u smislu da bismo voleli da osnujemo porodicu, da imamo dete. Ali to povlači sve ostalo. Posao, kuća, stan ... Znači, volela bih da obezbedimo uslove u kojima bismo mi voleli da donesemo to dete na свет. Vreme odmice, iz godine u godinu, nekako nam situacija ne deluje baš svetlo. Moraćemo to u skorije vreme ... Mislim, ‘morati’... Ja sam žena,

imam trideset godina, biološki sat otkucava i tako dalje ... dosta nam je, to je pritisak jedan. Nemamo sve mogućnosti, koje bi hteli, da obezbedimo, pa da donešemo dete.

A: „A kako se ti osećaš zbog toga? Kažeš da je to pritisak..“

I: „Pa osećam... Dosta me to frustrira, ta tema ... Dosta me iscrpljuje, izmara više ... I sama moja razmišljanja, a ne pričanje o tome, jer nemam neko konkretno rešenje toga.“

A: „A šta bi po tebi trebalo sve da se ispunи da bi do toga došlo i koliko je to realno?“

I: „Koliko je realno ne znam. Trebalo bi da obezbedimo neki krov nad glavom. Trebalo bi da imam posao za stalno. To su, ovako, dve veće stavke. To su tako neki uslovi ... Možda više posao, koliko ta kuća ... Posao mi je najbitniji, jer nije mi rešenje, danas, sutra, da zatrudnim, a da ... Nažalost, pošto radim na određeno, meni je kristalno jasno da kada mi se prekine ugovor, tj. datum prestanka ugovora, ako budem trudna, neće prosto nastaviti, jer ustanova je takva da ne plaća to trudničko zaposlenima na određeno vreme, a sa jednom platom nisam sigurna da bismo izgurali sve što prati, em trudnoću, em potrebe deteta.“ (Devojka, selo u Vojvodini, IV stepen školske spreme, radi pod ugovorom u državnom sektoru, u kohabitaciji).

Kvantitativno i kvalitativno analizirani normativni obrasci ukazuju na tradicionalnost u poimanju porodičnog života, kao i da se nezavisnost od roditelja i odraslost povezuju sa zasnivanjem vlastite porodice, što ukazuje na obeležja južnoevropskog modela porodičnih tranzicija (Iacovou, 2002). Ranija istraživanja su ustanovila da porodične tranzicije, i normativno i praktično, zauzimaju centralno mesto u tranzicijama u odraslost mladih u Srbiji (Tomanović, Ignjatović, 2010).

3.2. Odlike porodičnih tranzicija

Sklapanje braka

Mladi koji su učestvovali u anketi, u dve trećine slučajeva su samci (66%), odnosno neoženjeni/neudate, jedna četvrtina (25%) ih je u braku, 5,7% živi u kohabitaciji – vanbračnoj partnerskoj zajednici, a 3% su razvedeni (ili udovci/ce). U romskoj populaciji dvostruko je manje samaca (33,8%), a dvostruko više ispitanika u braku (50%), kao i u vanbračnoj zajednici (12,2%), a 4,1% ispitanika je razvedeno ili obudovelo.

Bračni i partnerski status ispitanika prema uzrasnim grupacijama – kohortama može se videti u tabeli 3.5.

Tabela 3.5: Bračni/partnerski status
prema uzrasnim kohortama u %

	19/20	24/25	29/30	34/35
Neoženjen/neodata	93,3	79,0	58,5	31,9
Oženjen/udata	4,2	14,4	30,5	52,0
Vanbračna zajednica	1,7	5,4	6,9	9,0
Razvedeni	0,7	0,9	4,1	6,5

Analiza podataka i njihovo poređenje sa podacima iz 2003. godine, otkrivaju dva trenda: porast učešća neoženjenih i neudatih, kao i porast učešća vanbračnih zajednica. U najstarijoj uzrasnoj grupi 31–35 godina 2003. godine bilo je 20,5% neoženjenih i neudatih i 3,2% kohabitacija (Tomjanović, Ignjatović, 2004: 61).

Povećano učešće ispitanika od 34/35 godina koji ne žive sa van/bračnim partnerom, odnosno neoženjenih/neudatih (na 31,9% ili za više od 50%) u odnosu na istraživanje iz 2003. godine predstavlja jasan trend i zasluguje posebnu analizu. Ovi mlađi u dve trećine slučajeva žive u roditeljskom domaćinstvu (41,7% ne bi želelo da se odseli, a 36,9% bi želelo, ali nema finansijskih mogućnosti; 72% ne planira preseljenje u narednoj godini), među njima je gotovo dvostruko više muškaraca (65,4%) nego žena (34,6%); preko trećine je u rizičnom radnom statusu (izdržavani, nezaposleni, privremeno zaposleni); gotovo polovina ima lična primanja ispod prosečnih (14,5% nema lične prihode), a dodatna trećina ima prihode na nivou proseka; u istoj srazmeri su zastupljeni ispitanici sa srednjim i višim i visokim obrazovanjem (daleko manje sa osnovnim) i žive u mestima svih veličina. Svi predstavljeni podaci jasno ukazuju da nije u pitanju sramački život kao individualizovan izbor stila života, već je životna situacija neoženjenih/neudatih velikim delom posledica strukturalnih ograničenja, a delimično, prepostavljamo, i ličnih emotivnih istorija.

Prosečni uzrast (glezano prema medianama) kada su ispitanici sklopili brak zavisi od nivoa obrazovanja i iznosi od 18 za one sa osnovnom školom, preko 24 – sa srednjom, do 27 godina – za ispitanike sa višom i visokom školom. Razlika u godinama sklapanja braka za žene u odnosu na muškarce sa osnovnom školom je 2 godine (18 prema 20), sa srednjom 3 godine (22 prema 25), dok je sa višom i visokom samo pola godine (27 prema 27,5). Mlađi iz romske populacije značajno odstupaju, s obzirom da devojke ulaze u brak sa 16,5, a muškarci sa 19 godina.

Rađanje

U uzorku od 1627 mlađih u četiri uzrasne kohorte – 26,8%, odnosno 435 imaju decu, među njima je 62,1% majki i 37,9% očeva. Skoro podjedna-

ko je roditelja jednog deteta (44,6%) ili dvoje dece (43,2%), a znatno manje je roditelja troje (9,7%) i daleko manje roditelja više od troje dece.

Broj dece u porodici izrazito je slojno uslovljen, kao što pokazuje tabela 3.6: u skoro trećini porodica u kojima roditelji imaju osnovno obrazovanje rođeno je troje dece, dok, sa druge strane, skoro dve trećine porodica roditelja sa visokim obrazovanjem imaju po jedno dete.

Tabela 3.6: Broj dece u porodici
prema obrazovnom nivou roditelja (u %)

	Jedno	Dvoje	Troje	Ukupno
Osnovni	23,5	45,6	30,9	100,0
Srednji	43,8	47,6	8,6	100,0
Tercijarni	64,1	33,3	2,6	100,0
Ukupno	44,3	44,6	11,1	100,0

Roditelja među Romima je 66,2%, odnosno dve trećine u odnosu na nešto više od jedne četvrtine u celom uzorku, što ukazuje na bitno različite obrasce u tranzicije u roditeljstvo. Od ukupnog broja mladih koji imaju decu, njih 8,1% (37 od 435) ima vanbračnu decu (među Romima 30%), a 91,9% decu rođenu unutar bračne zajednice,

Podaci pokazuju da je vanbračno rađanje slojno obeleženo, jer 13,3% roditelja sa osnovnom školom imaju vanbračnu decu, dok je to slučaj sa 7,9% roditelja sa srednjom školom, i 6,4% roditelja sa fakultetom i manje od 3% studenata koji su roditelji. Domaća istraživanja pokazuju da su vanbračna rađanja, a posebno vanbračne kohabitacije sa decom, u Srbiji odlika nižih društvenih slojeva, pre nego obrazac porodičnog života u višim slojevima (Petrović, 2011: 65).

Gledano prema uzrasnim kohortama, 96,7% ispitanika od 19/20 godina nema decu, 83,5% onih od 24/25, 65,5% starih 29/30 i 43,2% uzrasta 34/35 godina. Prema rezultatima istraživanja iz 2003. godine 70% mladih uzrasta od 31 do 35 godina bili su roditelji (Tomanović, Ignjatović, 2004: 54).

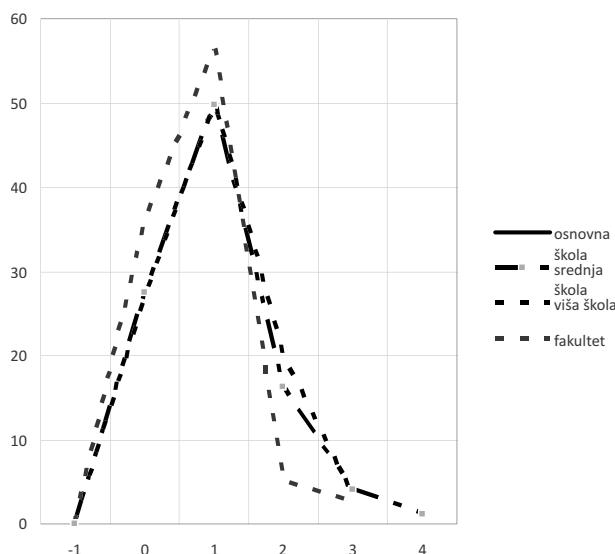
Gorenavedeni podaci o bračnosti i o rađanju i njihovo poređenje sa rezultatima iz 2003. godine ukazuju da je došlo do značajnih promena u tempu porodičnih tranzicija – znatnog odlaganja sklapanja braka i rađanja. Za te trendove je indikativna analiza i poređenje bračnosti i rađanja na najstarijoj uzrasnoj kohorti od 34/35 godina. U našem istraživanju 31,9% ispitanika na tom uzrastu su neoženjeni/neudate – naspram 20,5% 2003., u braku je 52%, a 43,2% nema decu – naspram 30% 2003. Zaposlenost je bila faktor koji je imao uticaj na sklapanje braka i rađanje 2003. jer su zaposleni mlađi češće bili roditelji i daleko češće bili u braku od nezaposlenih (Ibid.: 46). U našem istraživanju trend nije jednoznačan: nezaposleni mlađi su nešto češće u braku: 55,6% naspram 52,3% zaposlenih, a nešto ređe roditelji 37,5%

naspram 44,1% zaposlenih. Ispitanici od 34/35 godina koji ne žive sa van/bračnim partnerom u dve trećine slučajeva žive u roditeljskom domaćinstvu⁵⁷. Nivo obrazovanja značajno utiče na rađanje u ovoj kohorti, jer 57,9% sa visokim obrazovanjem nema decu naspram 25% sa osnovnim i 36,4% sa srednjim, a što je viši stepen obrazovanja – to je broj rođene dece manji.⁵⁸

Analize podataka o mlađima koji su roditelji, pokazuju da prosečna starost ispitanika (gleđano prema medianama) u vreme kada je rođeno prvo dete zavisi od nivoa obrazovanja i iznosi od 19 – osnovna škola, preko 24 – srednja, do 28 godina – za ispitanike sa višom i visokom školom. Razlika u godinama kada je rođeno prvo dete za žene u odnosu na muškarce sa osnovnom školom je 4 godine (18 prema 22), sa srednjom 3 godine (23 prema 26), dok kod ispitanika sa višim i visokim obrazovanjem razlika po polu ne postoji. Mladi romske nacionalnosti opet bitno odstupaju, s obzirom da devojke rađaju prvo dete sa 17, a muškarci postaju očevi sa 19 godina, što je povezano sa činjenicom da je većina sa niskim obrazovnim nivoom – 76,6% ima završenu osnovnu školu i manje.

Rađanje deteta događa se prosečno godinu dana nakon sklapanja braka i ne postoje značajne razlike prema obrazovnom nivou ispitanika: između 48% i 54% dece rođeno je oko prve godine braka, kao što pokazuje grafikon 3.1.

Grafikon 3.1: Vremenski razmak između sklapanja braka i rađanja prvog deteta po obrazovnim nivoima

57 Učešće mlađih koji žive sami ili sa nesrodnicima (cimerima) je ujednačeno po uzrasnim kohortama na oko 13,5%.

58 Pokazuje statističku značajnost mereno $X^2(6,1095)=79.45$, $p<.01$, $fi=.27$.

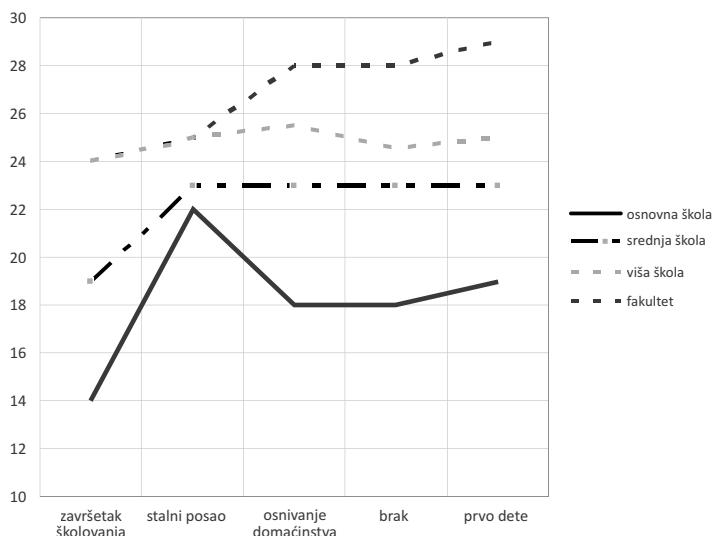
Kvalitativna analiza intervjua sa mladim roditeljima pokazuje da su sva deca rođena u prve dve godine braka, najčešće u prvoj, bilo da su začeta pre braka ili na samom njegovom početku. O tome će više biti reči u kontekstu odluke o rođenju deteta u petom poglavlju.

Putanje porodičnih tranzicija

U istraživanju životnih putanja mlađih žena i muškaraca koristili smo instrument „Tabela životnih događaja“, putem kojeg se dokumentuje godina u kojoj su se ispitaniku/ci desili određeni događaji, koji se tiču porodičnog i privatnog života, obrazovanja, zaposlenja i stanovanja (npr. „prestao/la da dobija finansijsku podršku roditelja“ ili „počeo/la samostalno da iznajmljuje stan“). Rodne i slojne razlike u putanjama tranzicije su posmatrane preko dve dimenzije: sinhronizacije ključnih životnih događaja i redosleda njihovog odvijanja. Manja sinhronizacija životnih događaja i njihov destandardizovan redosled ukazuju na veću individualizovanost životnih putanja.

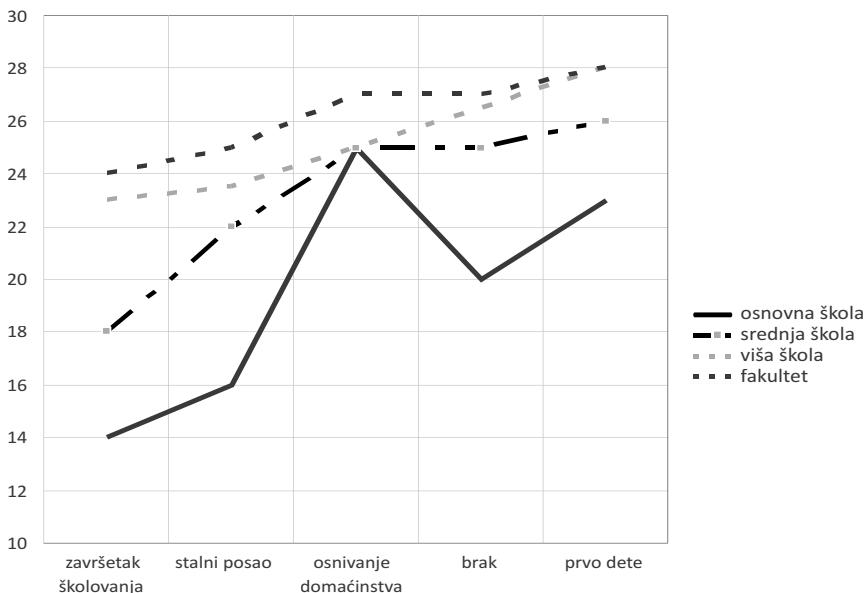
Podaci prethodnog istraživanja mlađih iz 2003. godine, pokazali su da su visoko standardizovane i neindividualizovane putanje u smislu vremena i redosleda odvijanja ključnih životnih događaja karakteristične za sve mlade osobe bez obzira na njihov obrazovni nivo (Tomanović, Ignjatović, 2006a). Čini se da obrazovanje ne utiče na oblik putanje, već samo na njenu dužinu – više godina školovanja produžava tranzitornu putanju (posebno karakteristično za žene). Mlađi muškarci događaje prekretnice iskuse kasnije (osim zaposlenja), a njihova faza tranzicije u odraslost je produžena (Tomanović, Ignjatović, 2004).

Grafikon 3.2: Putanje tranzicije u odraslost mlađih žena 2011. godine

Analiza tranzicije mlađih žena, preko mediana godina kada su se desili ključni događaji, pokazuje da ne postoje značajne razlike u 2011. godini u odnosu na prethodno istraživanje iz 2003.; još uvek su u pitanju standardne putanje u kojima je samostalno domaćinstvo sinhronizovano sa sklapanjem braka a nakon godinu dana sledi rađanje deteta. Mlade žene sa osnovnim obrazovanjem su izuzetak, jer imaju tradicionalne putanje u kojima formiranje porodice prethodi zapošljavanju. Putanje tranzicije u odraslost ostalih mlađih žena su slične po obliku, dok se vreme ostvarenja ključnih događaja razlikuje u odnosu na njihovo obrazovanje: duže obrazovanje je povezano sa kasnjim zasnivanjem porodice. Trajanje tranzicije se takođe razlikuje u odnosu na obrazovanje ispitanica – što je niži nivo obrazovanja, to je duža tranzicija: 9 godina za žene sa osnovnim obrazovanjem, a 5 godina za mlade žene sa visokim obrazovanjem.

Grafikon 3.3: Putanje tranzicije u odraslost
mladih muškaraca 2011. godine

Kako pokazuju analize prikazane u grafikonu 3.3., životne putanje muškaraca imaju odlike standardne putanje sa sinhronizovanim sklapanjem braka i zasnivanjem domaćinstva, koje nakon godinu dana prati dobijanje deteta – za mladiće sa srednjim, višim i visokim obrazovanjem. Mladići sa osnovnim obrazovanjem su izuzetak – ranije počinju da rade, dobijaju dete kasnije, a samostalno domaćinstvo uspevaju da zasnuju mnogo kasnije (dotle žive u roditeljskom, patrilokalnom domaćinstvu). Postoji

značajna razlika između godina u kojima mladići sa osnovnim obrazovanjem počinju da rade bilo koji posao i godina kada dobijaju stalno zaposlenje, što ukazuje na njihov dugotrajni rad u neformalnom sektoru. Trajanje tranzicije i kod muškaraca varira u odnosu na nivo obrazovanja – što je on niži, tranzicija je duža: oko 11 godina za mladiće sa osnovnom školom, 4 do 5 godina za mladiće sa višim i visokim obrazovanjem.

Gledano prema rodnoj dimenziji, u životnim putanjama mlađih postoji sličnosti u odnosu na slojnu pripadnost. Mladi muškarci doživljavaju dva tipa tranzicija: oni koji imaju srednje i više obrazovanje imaju skoro identične putanje kao njihove vršnjakinje. Sa druge strane, i mlađe žene i mlađi muškarci sa nižim obrazovanjem imaju jedno zajedničko obeležje – zapošljavaju se nakon sklapanja braka, osnivanja domaćinstva i dobijanja deteta.

Životne putanje mlađih iz romske populacije imaju najviše sličnosti sa onim karakterističnim za mlađe sa niskim obrazovnim nivoom, jer 76,6% njih ima završenu osnovnu školu i manje. Za mlađe Romkinje prvi važan životni događaj je rano sklopljen brak (ili početak vanbračne zajednice) sa 16,5 godine, da bi (prema mediani) prosečne godine rađanja prvog deteta, osnivanja domaćinstva i privremenog zapošljavanja bile iste – 17, a stalni posao dobijaju sa 21 godinom. Mlađi Romi prvo počinju da rade sa 16,5, potom ulaze u brak (ili vanbračnu zajednicu) sa 19 i postaju očevi sa 19,5, da bi prvo stalno zaposlenje počeli sa 20,5 godina.

3.3. Mesto tranzicije u roditeljstvo u individualnim životnim putanjama

Pitanje mesta tranzicije u roditeljstvo u individualnim biografijama ispitivaćemo na osnovu kvalitativne analize intervjeta sa dvadeset četvoro roditelja uzrasta oko 30 godina – 12 majki i 12 očeva. Pošto su teorijski uzorkovani prema stepenu završenog obrazovanja: četvoro sa osnovnom školom, šestoro sa visokim obrazovanjem i četrnaestoro sa završenom srednjom školom (šestoro III stepen i osmoro IV stepen), tako da su u svakoj obrazovnoj kategoriji ravnomerno zastupljeni i majke i očevi, to nam omogućava da pored rodnih pratimo i stratifikacijske razlike u obrascima individualnih životnih putanja.

Prva tema koju možemo da analiziramo jeste tempo porodične tranzicije u biografiji mlađe osobe. Ako uslovno razlikujemo tri perioda vremenskog lociranja rađanja prvog deteta, koje smo nazvali ranije – do 23. godine, srednje – od 24 do 27 godina i kasnije – sa 28 i više godina, uočićemo neke pravilnosti. U obrascu ranijeg postajanja roditeljem koncentrišu se roditelji, a posebno majke, sa nižim obrazovanjem: svi roditelji sa završenom osnovnom školom (dve majke i dvojica očeva), dve majke i jedan otac sa školom trećeg stepena, kao i trojica očeva sa četvorogodišnjom srednjom školom. Obrazac kasnijeg postajanja roditeljem zastupljen

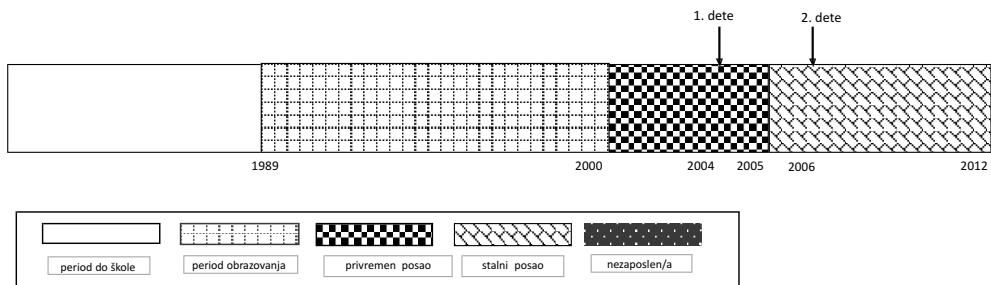
je kod troje roditelja sa visokim obrazovanjem (jedna majka i dvojica očeva), ali i dvoje roditelja sa završenom školom trećeg stepena, koji predstavljaju izuzetke. Analiza pokazuje da se muškarci grupišu u obrascu ranijeg roditeljstva, osim onih sa fakultetskim obrazovanjem, a da se žene koncentrišu u grupaciji koja postaje majkom u uzrastu od 24 do 27 godina, bez obzira na nivo završenog obrazovanja.

U poređenju sa gore prikazanim kvantitativnim analizama, pokazuju se neke sličnosti i neke razlike u uočenim obrascima tempa tranzicije u roditeljstvo. Sličnosti se vide kod mlađih majki i očeva sa završenom osnovnom školom koji ranije postaju roditelji. Kvalitativni nalazi pokazuju, međutim, ranije očinstvo muškaraca sa završenom srednjom školom u odnosu na njihovo odloženo očinstvo ustanovljeno kvantitativnom analizom (grafikon 3.3). Sa druge strane, žene sa završenom srednjom školom koje smo intervjuisali su kasnije, a one sa završenim fakultetom – ranije postajale majke nego što su to pokazali nalazi kvantitativne analize (grafikon 3.2). Mali broj, a time i nereprezentativnost, studija slučaja onemogućava, međutim, zaključivanje o ovim razlikama.

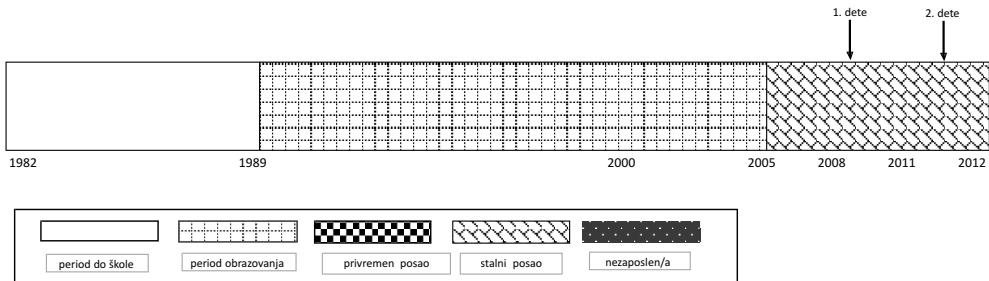
U kvalitativnoj analizi mesta tranzicije u roditeljstvo u životnim putanjama ispitanika u odnosu na obrazovanje i zaposlenje, pojavila su se dva osnova obrasca, koje smo nazvali standardnim i nestandardnim putanjama, s tim što se potonji ispoljava kroz nekoliko kvalitativno različitih obrazaca, koje ćemo kasnije prikazati i analizirati.

Standardna putanja podrazumeva linearost ključnih životnih događaja: završetak školovanja, nakon čega sledi zaposlenje (privremeno i/ili stalno), pa brak (koji može, ali i ne mora podrazumevati odseljenje i zasnivanje samostalnog domaćinstva), a potom i rođenje deteta. Takvu životnu putanju imaju jedanaestoro roditelja: četiri majke i sedmorica očeva sa srednjim i visokim obrazovanjem.

Eržika je završila trogodišnju stručnu školu prehrabrenog smera; uvek je radila u struci, a od svoje 23. godine zaposlena je za stalno u poslastičarnici. Udalila se i rodila dete sa 22 godine, a drugo dete sa 27 godina, žive u proširenom domaćinstvu u kući suprugovih roditelja. Nataša je završila četvorogodišnju ekonomsku školu, radila u banci, udala se sa 25 i dete rodila sa 26 godina; poslednje dve godine radi nekvalifikovani posao u štampariji, žive u proširenom domaćinstvu u kući suprugovih roditelja. Natalija je završila četvorogodišnju ekonomsku školu, potom upisala višu, apsolvirala je i planira da je završi; radi od početka u struci, od 26. godine za stalno. Udalila se sa 24 godine, a sa 25 planirano rodila dete; žive u proširenom domaćinstvu u kući njenih roditelja. Milica je završila srednju medicinsku školu, pa Defektološki fakultet (u roku); radi stalni posao u struci od samog početka. Živila je u komabitaciji sa sadašnjim suprugom; nakon venčanja preselili su se iz Beograda u prigradsku opštinu, žive samostalno u kupljenom stanu. Planirano je rodila prvo dete sa 26, a drugo sa 29 godina.

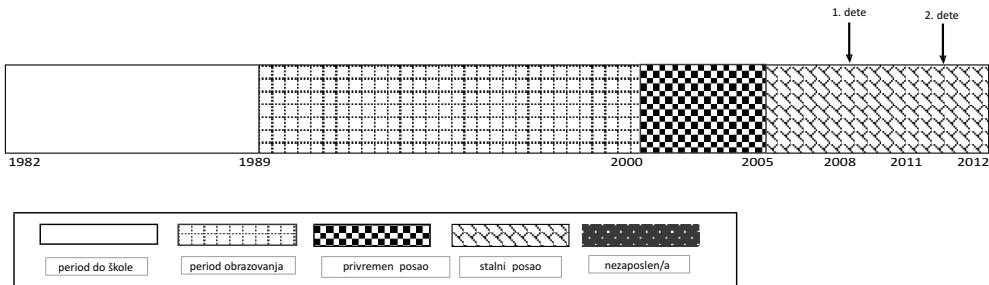

Grafikon 3.4: Prikaz Eržikine putanje u odraslost i roditeljstvo

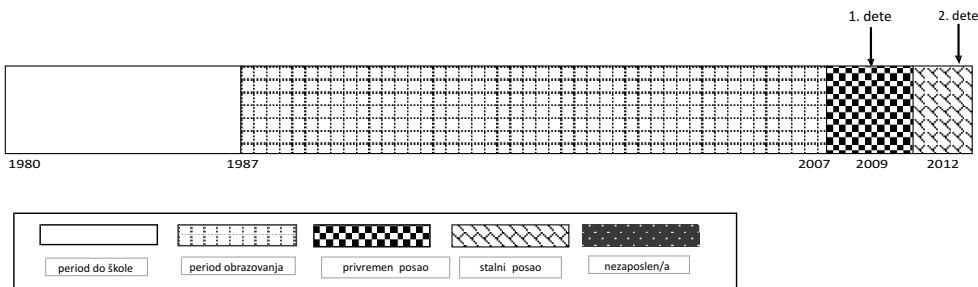
Grafikon 3.5: Prikaz Miličine putanje u odraslost i roditeljstvo

Standardne putanje muškaraca sa završenom srednjom školom javljaju se kod četvorice očeva koji ili imaju stabilno zaposlenje i dodatno rade u poljoprivredi (Strahinja, Vuk, Slobodan) ili im je poljoprivreda osnovna delatnost (Luka). Dvojica ispitanika (Strahinja i Luka) su ranije postali očevi, istovremeno sa sklapanjem braka, Slobodan u srednjim dvadesetim, a Vuk je kasnije postao otac i živi u kohabitaciji. Svi žive u proširenim partilokalnim domaćinstvima, imaju po dvoje dece, a supruge su ili u potpunosti ili uz zaposlenje angažovane u poljoprivredi.

Grafikon 3.6: Prikaz Strahinjine putanje u odraslost i roditeljstvo

Standardne putanje trojice očeva sa završenim fakultetom (Dragan, Marko, Jovan) su formalno još sličnije: nakon diplomiranja sledilo je zapošljavanje, potom rođenje prvog deteta nakon 25. godine, simultano sa sklapanjem braka. Njihove supruge su stabilno zaposlene, dvojica očeva žive u proširenim matrilokalnim domaćinstvima (Dragan i Jovan), a jedan (Marko) u samostalnom stambenom prostoru. Jovan i Marko imaju po dvoje dece, a Dragan jedno. Sva trojica očeva su se posvetila daljem obrazovnom usavršavanju: master studijama (Dragan), specijalizaciji i planiranim doktorskim studijama (Marko), kao i učenju grafičkog dizajna (Jovan).

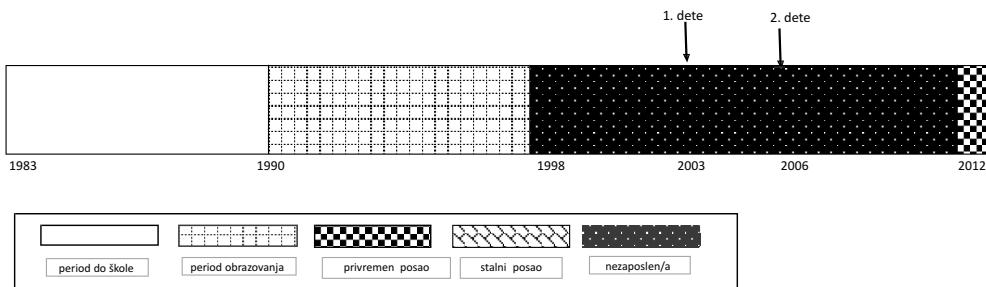

Grafikon 3.7: Prikaz Markove putanje u odraslost i roditeljstvo

Izdvojila su se dva tipa nestandardnih putanja: linearne putanje u kojima nedostaje neki od životnih događaja, najčešće zaposlenje, i nelinearne putanje u kojima životni događaji ne idu standardnim redom: koje podrazumevaju nastavak školovanja nakon zaposlenja.

Nestandardnim smo nazvali linearne putanje tri mlade majke koje nikada nisu bile zaposlene, s obzirom da ih odsustvo jednog ključnog događaja razlikuje od standarnih putanja njihovih vršnjakinja. Iako u formalnom smislu slične, njihove priče se kvalitativno razlikuju. Anina životna priča otkriva tipičnu putanju žene sa niskim obrazovanjem: rano završavanje školovanja (nakon osnovne škole), rad na roditeljskom gazdinstvu, rana udaja i rano majčinstvo: „Živela sam sa roditeljima, jer sam se udala sa 20 godina. Završila sam osnovnu sa 15 godina, posle toga sam bila sa roditeljima, radila tu na imanju. U 20. godini se udala, a u 21. godini dobila prvo dete.“ Ana nije bila zaposlena ni pre zasnivanja porodice, a u vreme intervjuja je bila na probnom radu za svoje prvo zaposlenje u pekari: „Ovo je prvi posao koji radim. Nisam radila. Osnovnu sam završila, posle se udala. Deca mala, obaveze, i nisam ni tražila posao“, a motiv za zapošljavanje je finansijski: „Zato što mi treba para, što stanujemo privatno. Deca su već porasla, mogu nekako da se snalazim gde ču ih, kako ču ih. Treba decu od nečega izdržavati.“ Slična, ali kulturološki obojena je životna priča Mire-

le – mlade majke Romkinje, koja je završila osnovnu školu i samoinicijativno, bez znanja roditelja, upisala srednju školu, koju je napustila kad je upoznala muža sa 17 godina i potom se udala i rodila prvo dete sa 19 godina: „Znači, nikako ne mogu i decu, i sa decom, i sina da odgajam i da idem ja nešto, da sedim, da učim, ovamo... Jer imas obaveze u kući i šta ja treba, celu noć da sedim da učim, da... Po meni ne može. Znači, porodica i škola nikako ne može.“ Bez obzira na tešku materijalnu situaciju četvoroclane porodice, koja živi od povremenog i neregulisanog rada supruga i socijalne pomoći i dečijeg dodatka, Mireli nije dozvoljeno da radi: „Pa ja nisam radila... Ja uopšte nisam radila. ... Ali muž mi je... Ne da mi je, ne da mi je branio, nego jednostavno, on mi je rekao: 'Ja radim i gotovo.' I ja nisam htela, tu su mi deca... E tu je bilo još, još nečega...“ (utišala se i stavila mi do znanja da ne može o tome da priča, prim. intervjuer). Porodica živi u prošrenom patrilokalnom domaćinstvu u porodičnoj kući u romskom naselju, a Mireli je kretanje ograničeno oko kuće i na susedstvo, pa ona priželjkuje da se zaposli, da bi se izbavila iz „kućnog ropstva“: „Baš bih volela da radim. ... Bilo šta. Samo da izađem iz kuće. (smeh) Znači, bilo šta... Guš me... Više ti kućni poslovi, i deca. Više mi... Kućni poslovi, deca...“

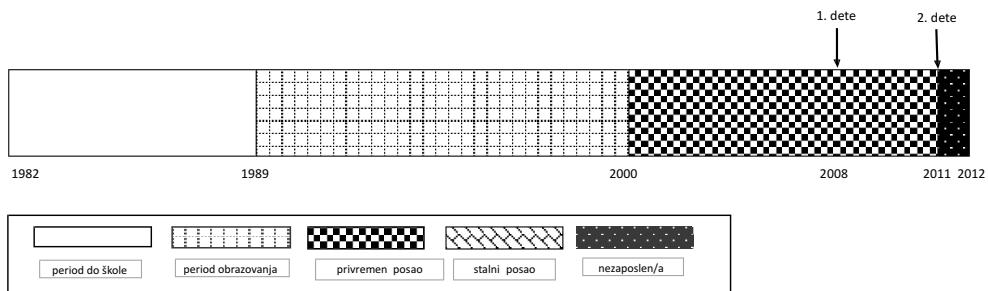

Grafikon 3.8: Prikaz Anine putanje u odraslost i roditeljstvo

Značajno je različita priča Jovane, koja takođe nikada nije radila: nakon završene gimnazije, upisala je Rudarsko-geološki fakultet, nije ga završila; na njeno ime se vodi frizerski salon koji vodi svekrva, ali ona ne radi u njemu. Udalila se tokom trudnoće i sa 27 godina je postala majka, a sada žive u prošrenom patrilokalnom domaćinstvu gde se Jovana uglavnom brine o detetu, a planira da završi fakultet i da se zaposli. Ana i Mirela imaju po dvoje dece, a Jovana jedno.

Nestabilna zaposlenost čini nestandardnim i nelinearnim životne putanje šestoro roditelja: četiri majke i dvojice očeva. Smenjivanja perioda sigurne zaposlenosti, nezaposlenosti i nesigurne zaposlenosti karakterističnija su za roditelje sa nižim obrazovnim kvalifikacijama, ali se među

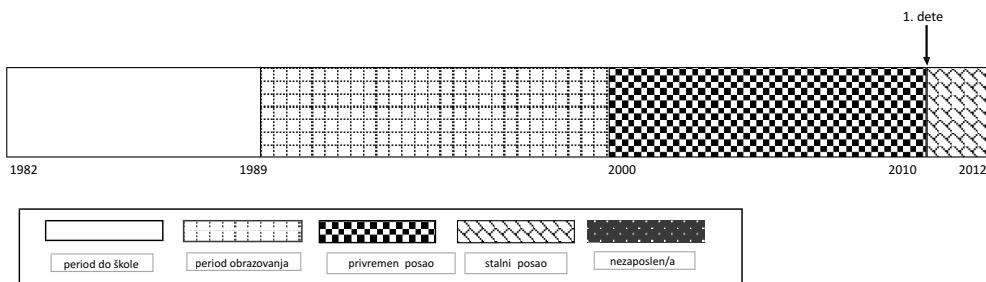
njima našla i jedna majka sa završenim visokim obrazovanjem. Vera je završila ekonomski fakultet sa 26 godina, pre i nakon rođenja deteta sa 28 godina radila je povremeno, a sada je nezaposlena. Rođenje deteta je značilo prekid zaposlenja i za dve majke koje imaju završenu srednju školu. Senka je završila trogodišnju školu prehrambenog smera i zaposlila se za stalno kao nekvalifikovana radnica – pakerka; dete je rodila sa 23 godine i nakon materinskog odsustva je dobila otkaz; od tada je nezaposlena, a sa prijateljicom radi na crno samostalno od kuće – pravi kolače za prodaju. Suzana je završila četvorogodišnju ekonomsku školu, upisala višu, nije završila: „*Pa eto našla sam posao, radila sam neko vreme, posle toga sam se udala i rodila decu. Eto, nisam ni stigla da završim.*“ Suzana se udala sa 25 a rodila sa 26 godina; nakon materinskog odsustva dobila je otkaz na poslu, radila je kao knjigovođa, i od tada je nezaposlena. Ceca je završila trogodišnju školu za krojačicu u rodnom gradu i radila povremene poslove; udala se sa 26 godina i nakon jedne neuspele trudnoće postala majka sa 28 godina; od završetka bolovanja radi nekvalifikovani posao čistačice, i „na crno“ radi poslove čišćenja stambenih prostora. Načine života porodica ovih ispitanica odlikuje borba za egzistenciju, s obzirom da njihovi supružnici takođe imaju nesigurne – privremene, povremene i potplaćene poslove. Dve majke imaju ispmoć u proširenom domaćinstvu (Senka i Suzana), a dve žive u samostalnim domaćinstvima u iznajmljenom (Ceca) i vlasničkom (Vera) prostoru.

Grafikon 3.9: Prikaz Suzanine putanje u odraslost i roditeljstvo

Za razliku od ovih majki, životne putanje dvojice očeva čija je radna putanja bila nestabilna, vodile su ka obezbeđivanju bolje i sigurnije materijalne egzistencije porodice. Mikloš je završio trogodišnju srednju školu za mesara; od tada je radio razne povremene poslove, a od 27. godine je nezaposlen; radi na svom gazdinstvu, preorientisao se na stočarstvo, ali nije registrovan poljoprivrednik. Otac je postao sa 23 godine, a drugo dete dobio sa 28 godina, supruga ne radi, a žive sami u ustupljenoj kući. Nakon

završene srednje građevinske škole, Ivan je radio mnogo različitih poslova, da bi na kraju osnovao malu firmu za prevoz robe: „*Prvo sam se bavio prodajom nekretnina kao agent prodaje, pa sam iz te firme, gde nisu stalna primanja bila, prešao preko jednog poznanika u farmaceutsku jednu privatnu kuću, da vozim direktora i njegovu porodicu, i onda sam malo vozio i lekove po terenu, i onda se to poteglo, pa sam posle bio security – što je jako tupav posao – dva meseca samo. I onda sam prešao u sportsku opremu da radim, i tu sam radio malo kao vozač direktora i to, i kako se zove, sasvim slučajno je izleteo taj posao prevoza robe, gde sam ja počeo da radim kod jednog čoveka, koji je već bio u tom poslu, i ja sam slučajem okolnosti kupio taj kombi od njega, otvorio svoju radnju i počeo da radim privatno.*“ Otac je postao sa 28 godina, a drugi put sa 30; supruga je radila, sada ne radi; žive sa ženinom majkom u njenom stanu.

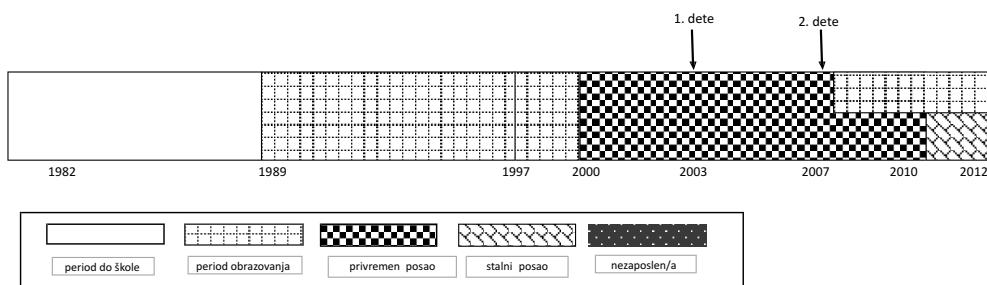

Grafikon 3.10: Prikaz Ivanove putanje u odraslost i roditeljstvo

Nestandardne i nelinearne životne putanje koje se zasnivaju na specifičnom poziciraju obrazovanju u odnosu na roditeljstvo, prisutne su kod četvoro roditelja – jedne majke i trojice očeva. Osim što ih odlikuje nastavak školovanja nakon postajanja roditeljem, ove putanje su međusobno značajno različite.

Dvojica očeva romske nacionalnosti rano su napustili obrazovanje, ali su kasnije iskoristili institucionalnu podršku – državne programe obuke da bi nastavili školovanje i osigurali materijalnu egzistenciju. Dejan je napustio, a potom završio osnovnu školu: „*Osnovnu školu do 7. razreda sam završio u Bloku 45. Pa sam onda dva puta pao, pa sam završio večernju „Duro Salaj“... Pa nisam imao vremena da učim. Tad je bila kriza, pa sam izašao na ulicu i radio. Zarađivao pare, tako sam se snalazio.*“ Potom je upisao srednju stručnu školu, koju je ubrzo napustio, pa je radio razne neregulisane poslove: „*Sve sam radio na crno. Nisam radio ni prijavu ni ništa. ... Pa to je više bilo, radio sam u jednoj sokari, to je bilo dosta davno,*

*možda devedeset i neke godine. Pa sam radio na buvljaku, na ulici sam radio, znači.“ Oženio se sa 18 godina, prvo dete dobio sa 21 godinom, a drugo sa 25. Preko programa obuke za Rome završio je kurs: „Da, išao sam u Udruženje novinara Srbije i završio sam kurs za novinarstvo... Pa, radio sam za jednu romsku televiziju, koja je bila u Zemunu. I onda nas je, onda smo preko te televizije, i on je imao, sad, da li je to bio neki projekat, ja stvarno ne znam, ali su nas poslali, išli smo, ja sad ne znam da li je, 6 meseci smo išli na taj kurs. U Udruženje novinara Srbije.“ Sada je preko istog programa stalno zaposlen kao vozač u jednoj televiziji i planira da nastavi školovanje: *Ne verujem da ču neki kurs da upisujem, ali srednju školu hoću 100%*. Dejanova supruga je stalno zaposlena, a žive u malom stanu sa njegovim roditeljima.*

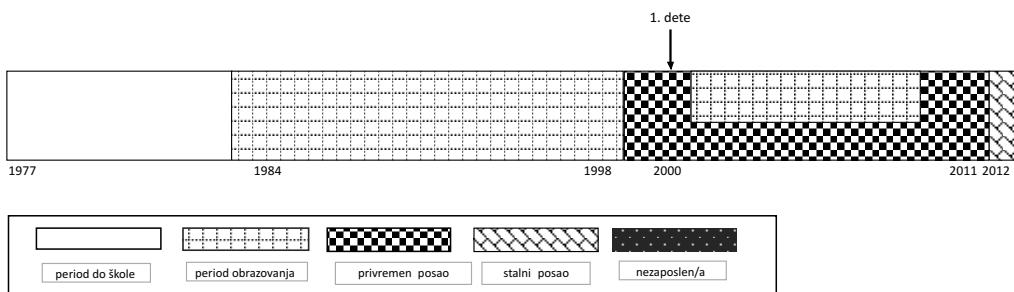
Grafikon 3.11: Prikaz Dejanove putanje u odraslost i roditeljstvo

Mirko je deo detinjstva proveo u domu: „*Otc mi je poginuo, majka nas nije mogla izdržavati, tako da sam ja dospeo tu u dom.*“ Napustio je školovanje tokom osnovne, i veći deo mladosti proveo uz devijantno ponašanje – bavio se različitim, pa i kriminogenim poslovima, bio zavisnik od heroina. Preko državnog programa završava osnovnu školu i obuku za posao: „*Čuo sam za ovu 'Drugu šansu', i ovde evo naravno, završavam osmogodišnju i evo sad idem na kurs za pica-majstora. Tako da je sasvim OK. ... Pruža mi mnogo. Pod broj jedan, stekao sam neko novo iskustvo, nove prijatelje, a i zadovoljan sam što ču moći da se hranim, što mi svi zavisimo od toga. ... Upisо sam pica-majstora, to je najtraženije i to mi je nekako najlakše da što pre da završim. Tako da mi je ostalo, evo još, nedelju dana, tako da se nadam da ču da završim i da se zaposlim, i da to radim.*“ Mirko je rano postao otac – sa 22 godine; supruga je stalno zaposlena, a žive u kući sa njenim roditeljima koji su po ispitankovim rečima njegova najveća podrška.

Znatni kapitali roditeljske porodice su, nasuprot prethodnim životnim pričama, omogućili Veljku da ne brine za egzistenciju svoje porodice

u periodima dok menja i traži posao. Završio je gimnaziju, upisao fakultet, pa napustio; radio veliki broj poslova pod ugovorom: „Ja kol'ko imam, imam jedno 7 godina u radnom rezimeu. Od toga je 6 godina radnog staža. Ja sam uvek sam nalazio poslove, i kod nas, ako može da se govori o nekoj karijeri, bitno je da se ima crta uzvodno. Odnosno, da ide na gore ta karijera. Ja nigde se nisam zadržavao duže od dve i po godine. Kad imaš trideset godina, ljudi to shvataju kao manu.“ Uz rad je upisivao više škole i fakultete – pet-šest po svojoj izjavi, a napuštao ih posle par ispita: „Od mene se očekuje, ja da sam završio fakultet, nikad ne bih imao ove poslove koje sam radio. Ja kad stanem na intervju, pitaju me: 'Zašto nemaš završen fakultet?', ja im kažem: 'Da nemam ovo iskustvo, ne biste me zvali.'“ Veljko je rano postao otac – sa 22 godine, a dok je radio i učio u Beogradu, živeo je odvojeno od supruge i deteta. Sada se vodi kao nezaposlen, a on i supruga, koja studira, žive od rentiranja stambenog prostora u vlasništvu porodice. Žive samostalno u jednom delu kuće koju izdaju.

Janina putanja nije tipična, jer je tokom studija bila društveno aktivna i počela paralelno da radi, pa je napustila fakultet. Udalila se sa 23 i dete rodila sa 24, sve vreme radeći u civilnom sektoru: „Počela sam da, da radim i u Studentskoj uniji... Mislim i ono, kao za platu. Udalala sam se, dobila sam dete i jedno vreme nisam htela uopšte da studiram, a onda sam shvatila da prosto imam gimnaziju završenu, da ja sa tom gimnazijom ne mogu mnogo da postignem u životu, jer ja smatram da je obrazovanje kao ulaznica za neke događaje, al' dalje ovaj, čovek može svojim radom da, da se dokaže. Ali bez te ulaznice, mislim, ne vredi mnogo. U međuvremenu radila sam u Udrženju studenata sa hendikepom, tako da sam tu, pored ostalih poslova, počela da se bavim i grafičkim dizajnom, pa sam nekako došla do toga da bi bilo dobro da možda da završim neki fakultet iz te oblasti, tako da sam, ovaj, upisala Univerzitet Singidunum, tad se to zvalo Fakultet za informatiku i menadžment, sad su oni promenili dosta, i tu je smer bio računarska grafika i dizajn, što sam završila onako,

Grafikon 3.12: Prikaz Janine putanje u odraslost i roditeljstvo

vrlo brzo, jer sam se upisala na drugu godinu direktno, sa dosta dobrim prosekom i imam jako pozitivna iskustva. Mnogo, mnogo više pozitivna nego, ovaj, na državnom fakultetu.“ Tek poslednje dve godine radi prijavljena u jednoj organizaciji civilnog sektora: „Pa, ovde radim od januara 2011. godine, što znači sad nekih godinu i po dana, ovaj... I to mi je praktično prvi posao koji, za koji ide radni staž i sve ostalo, a inače radim, pa praktično, zvanično od '99. godine. Ili su to bili neki ugovori o delu, radu, razne gluposti, ali za to nije išlo, nije išao penzioni i socijalni...“ Uz stalni posao, samostalno radi grafički dizajn. Janin suprug je zaposlen i žive samostalno u iznajmljenom stanu.

Tabela. 3.7: Tipovi životnih putanja

Standardne	Nestandardne	
	Linearne	Nelinearne
Eržika, Nataša, Natalija, Milica, Strahinja, Vuk, Slobodan, Luka, Dragan, Marko, Jovan	Ana, Mirela, Jovana	Vera, Suzana, Ceca, Senka, Mikloš, Ivan, Jana, Dejan, Mirko, Veljko

Kako analize pokazuju, na pozicioniranje tranzicije u roditeljstvo unutar životnih putanja pojedinaca, kako vremenski, tako i u odnosu na obrazovnu i radnu putanju, utiču mnogi faktori.

Prvi faktor je pol, jer su rodne razlike očigledne i u odnosu na obrazovanje i na zaposlenost mladih roditelja. Majke su napuštale školovanje zbog rađanja, dok je većina očeva završavala škole koje je planirala. Dok postoji izvestan broj majki koje nisu zaposlene, svi očevi, osim jednog privremeno nezaposlenog, rade, bilo kao stabilno ili privremeno i povremeno zaposleni. Rodne razlike su povezane sa dominatnim normativom hranjivica porodice – instrumentalnom ulogom oca i ekspresivnom ulogom majke.

Drugi faktor je obrazovanje kao pokazatelj stratifikacijskih razlika. Pokazuju se značajne razlike između roditelja koji imaju završenu osnovnu školu i onih sa završenim fakultetom i u vremenskom okviru i u pozicioniranju tranzicije u roditeljstvo u odnosu na obrazovanje i zaposlenje.

Na poziciju roditeljstva unutar životne putanje žene u odnosu na obrazovanje i zaposlenje, utiču očekivanja koja su povezana sa stratifikacijskim i sa etničkim faktorima i tu dolazi do ukrštanja dejstva više faktora. Analize pokazuju da na mesto tranzicije u roditeljstvo u životnoj putanji mlade osobe utiču i mogućnosti za zaposlenje i institucionalne moguć-

nosti – mere državne podrške koje postoje u mikro društvenom kontekstu, kao i resursi roditeljske porodice koje joj stoje na raspolaganju. Pored toga, za kontekst tranzicije u roditeljstvo veoma su značajni faktori i anticipirana i stvarna institucionalna i neformalna podrška roditeljstvu, kao i partnerski odnosi, posebno u uravnotežavanju obrazovanja – rada i porodičnog života. Sve su to teme koje će detaljno biti analizirane u nastavku studije.

4. Strukturalni aspekt – resursi i strategije u tranziciji u roditeljstvo

Tranzicija u roditeljstvo, kao i tranzicija u odraslost, dešava se u okviru određenih strukturnih okvira. Strukture koje određuju tempo i način ulaska u roditeljsku ulogu su institucionalni okvir, društveni položaj mlade osobe i rod. Cilj ovog poglavlja je da prikaže koji resursi mladim roditeljima stoje na raspolaganju prilikom tranzicije u roditeljstvo, koje strategije primenjuju, i kako sebi i drugima objašnjavaju kako sa postojećim resursima organizuju svakodnevni život i kako planiraju budućnost. S obzirom da ranija istraživanja pokazuju (Tomanović *et al.* 2012; Tomanović, Ignjatović 2004) da su materijalni, organizacioni i socijalni resursi veoma bitni prilikom tranzicije u odraslost, polazna pretpostavka je da će resursi koje mлади (roditelji) poseduju značajno uticati na tempo i oblik tranzicije u roditeljstvo. Zato ćemo u ovom poglavlju prikazati kako se mлади diversifikuju s obzirom na materijalne resurse koje poseduju: stambene, finansijske, socijalne; a govorićemo i o radnim strategijama koje pojedinci, mлади u okviru parova i porodica, preduzimaju da bi osigurali optimum porodičnog funkcionisanja.

4.1. Materijalni resursi

Stambeni status

Jedan od najvećih problema prilikom zasnivanja sopstvene porodice jeste posedovanje adekvatnog stambenog prostora. I mлади koji jesu i они koji još uvek nisu roditelji, izdvajaju stambene i finansijske resurse kao

ključne preduslove za dobijanje deteta, kao što je pokazano i analizirano u prethodnom poglavlju. Da očekivanja od roditeljstva prate i prakse mlađih, ukazuju značajne razlike u stambenom statusu između onih koji su roditelji i onih koji to nisu (tabela 4.1). Tranzicija u roditeljstvo najčešće podrazumeva ranije ili kasnije osnivanje sopstvenog domaćinstva. Za razliku od dve trećine mlađih koji nisu roditelji i koji još uvek žive sa svojim roditeljima, to je situacija kod jedne četvrtine onih koji jesu roditelji.

Tabela 4.1: Stambeni status mlađih

Stambeni status	Nisu roditelji	Roditelji
Živim sa roditeljima	67,7	24,9
Živim u nasleđenom stanu/kući	5,3	27,3
Živim u stanu, kući koji su mi kupili roditelji, rođaci	3,1	10,6
Živim kod rođaka ili prijatelja	1,4	3,2
Živim u stanu, koji sam kupio/la sam/sa partnerom	1,1	12,2
Živim u iznajmljenom stanu, kući – stanarinu plaćam sam/a	6,9	7,4
Živim u iznajmljenom stanu, kući – stanarinu plaća neko drugi	7,1	2,1
Živim u studentskom domu	5,6	0,0
Vlasništvo supružnika (kod partnera, supružnika)	,6	7,4
Drugo	1,1	4,8
Ukupno	100,0	100,0

Način na koji mlađi dolaze do prve nekretnine, ukazuje na značajnu, gotovo presudnu, podršku roditelja. Nešto više od četvrtine njih nekretninu su nasledi, svakom desetom mlađom paru roditelji kupe stan/kuću, dok tek svaki deseti mlađi bračni par (12,2%) samostalno kupi nekretninu.

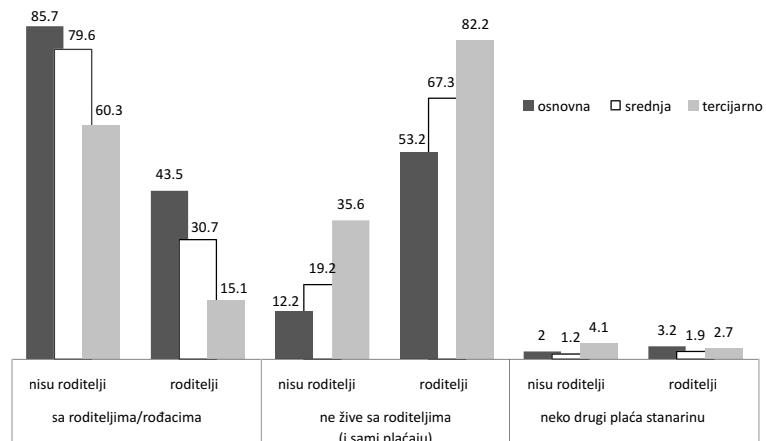
Kad je reč o preduslovima zasnivanja sopstvenog domaćinstva, odnosno života u posebnoj stambenoj jedinici, razlike se pojavljuju u odnosu na resurse kojima mlađe osobe raspolažu i mesta u kojem žive (tabela 4.2). U zavisnosti od ekonomske snage domaćinstva i obrazovnog nivoa mlađe osobe, zavisiće i verovatnoća da se mlađi roditelji stambeno osamostale i započnu nezavisan život. Dvostruko je više mlađih koji žive u domaćinstvima sa niskim prihodim i istovremeno žive sa svojim roditeljima, nego što je to slučaj kod onih sa višim prihodima. Gotovo identičan je raspored mlađih u odnosu na njihov stepen obrazovanja. Trećina mlađih roditelja sa osnovnom školom živi sa roditeljima za razliku od svake šeste osobe sa fakultetom. Razlike su prisutne i u odnosu na mesto u kome mlađi žive, pa tako mlađi na selu češće žive sa roditeljima i u nasleđenoj nekretnini, a mlađi roditelji u gradu češće u kupljenom i iznajmljenom stanu.

Tabela 4.2: Stambeni status mlađih prema prihodima, nivou obrazovanja i mestu

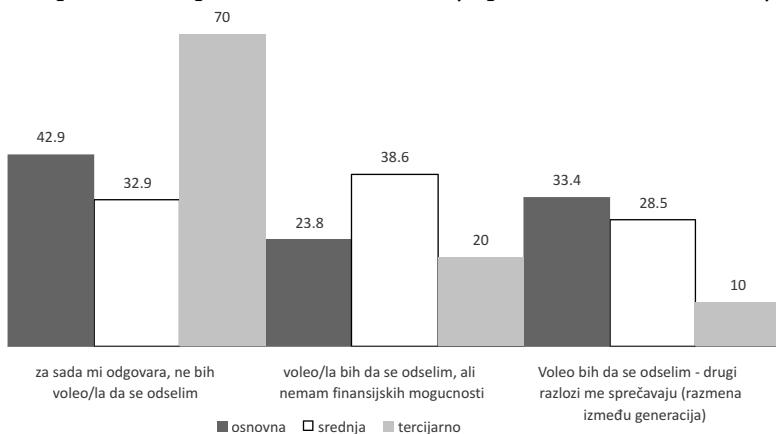
	Prihodi po članu			Obrazovanje			Mesto	
	niski	srednji	visoki	osnovna	srednja	visoka	selo	grad
Živim sa roditeljima	33,1	25,1	15,4	34,3	26,6	13	31,4	19,7
Živim u nasledenom stanu	28,8	28,3	13,5	20,9	29,6	27,3	29,4	25,5
Živim u stanu koji su mi kupili roditelji	5,1	13,7	15,4	9	9,7	13	8,2	12,6
Živim kod rođaka ili prijatelja	5,1	3,2	0,0	6	3	1,3	4,1	2,5
Živim u stanu, koji sam kupio/la sam ili sa partnerom	8,5	11	25	3	12	20,8	6,2	17,2
Živim u iznajmljenom stanu – stanarinu plaćam sam/a	3,4	8,2	11,5	4,5	7,5	10,4	3,1	10,9
Živim u iznajmljenom stanu – stanarinu plaća neko drugi	0,8	2,3	5,8	3	1,9	2,6	1	2,9
Vlasništvo supružnika (kod partnera, supružnika)	7,6	5	7,7	11,9	6	6,5	9,3	5,9
Drugo	7,6	3,2	5,8	7,5	3,7	5,2	7,2	2,9
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100

Poređenje mlađih koji jesu i onih koji nisu roditelji, prema nivou obrazovanja posredno nam ukazuje kojom brzinom mlađi sa različitim resursima dolaze do samostalnog domaćinstva. Iz grafikona 4.1. moguće je uvideti nekoliko značajnih pravilnosti. Sa povećanjem nivoa obrazovanja, mlađi (i roditelji i oni koji to nisu) imaju više šansi da žive nezavisno od svojih roditelja. Na primer, učešće onih sa osnovnom školom koji žive sa roditeljima, dvostruko opada kada postanu roditelji, a čak četiri puta kod onih sa diplomom fakulteta. Ovaj rezultat posredno upućuje na mogućnosti i brzinu osnivanja sopstvenog domaćinstva koje zavisi od nivoa obrazovanja.

Grafikon 4.1: Stambeni status mlađih prema nivou obrazovanja

Grafikon 4.2: Razlozi zajedničkog života sa porodicom porekla mlađih roditelja prema nivou obrazovanja

Mlađi roditelji sa visokim obrazovanjem u najmanjoj meri žive sa porodicom porekla, ali u onim slučajevima kada žive u istom domaćinstvu sa roditeljima to veoma retko osećaju kao pritisak (grafikon 4.2). Najčešće im odgovara takav aranžman i u ovom trenutku ne žele da se odsele. Najmanje zadovoljni takvom situacijom su mlađi sa srednjom školom, koji najčešće za takvo stanje navode nedovoljne finansijske resurse. Mlađi sa osnovnim obrazovanjem, najčešće razloge u zajedničkom životu pronalaze u pomoći koja je roditeljima potrebna i koju oni mogu dobiti od roditelja.

Da bismo ispitali uzroke stambenog osamostaljenja mlađih roditelja od svoje porodice porekla, napravili smo model logističke regresije gde smo kao zavisnu varijablu koristili oblik stanovanja mlade osobe (da li mlađa osoba živi unutar proširenog domaćinstva). S obzirom da su nam već navedeni podaci (ali i prethodna istraživanja) pružili dovoljno materijala da razmišljamo u pravcu značaja resursa, mesta života i pola, u model smo uključili obrazovanje mlađih, njihovih roditelja, mesto stanovanja, pol i etnicitet.

Tabela 4.3: Model logističke regresije – prediktori života unutar proširenog domaćinstva

Prošireno domaćinstvo	B	Exp(B)
Osnovna škola – roditelji	1,268*	3,556
Srednja škola – roditelji (ref. tercijarno)	1,185*	3,270
Osnovna škola	,526	1,692
Srednja škola (ref. tercijarno)	,121	1,128
Nezaposlen (ref. zaposlen)	-,341	,711
Romi (ref. ostali)	1,634*	5,124
Mesto stanovanja (ref. selo)	-1,295*	,274
Constant	-,097	,908

Analiza pokazuje da su ključni prediktori da li će mladi bračni par osnovati porodicu unutar porodice porekla, roditeljski resursi, mesto stanovanja i etnicitet (tabela 4.3). Iako postoji korelacija između nivoa obrazovanja mlađih i mogućnosti da samostalno žive, zapravo njihovi resursi najčešće nisu dovoljni, već su posredovani roditeljskim. Više od tri puta su veće šanse da će mladi živeti samostalno ukoliko njihovi roditelji imaju visoko obrazovanje u odnosu na mlađe čiji roditelji imaju osnovnu ili srednju školu. Druga značajna osobina jeste mesto stanovanja. Verovatnije je (čak 3,7 puta) da će mladi roditelji na selu živeti sa porodicom porekla nego mladi u gradu. Ovakva situacija se može objasniti prirodom posla na selu (poljoprivredna proizvodnja i gazdinstvo kao način organizacije domaćinstva) i dostupnošću stambenog prostora unutar srodničke mreže. Specifičnost zajedničkog života više generacija otkriva i etničku komponentnu. Iako mladi Romi pripadaju najčešće niže obrazovanim kategorijama i materijalnom standardu, zajednički život sa porodicom porekla nije posredovan samo ovim osobinama već ukazuje i na specifičan kulturni obrazac ove populacije.

Razlike u percepciji stambenih uslova mlađih roditelja se pojavljuju na više nivoa. Naime, intervjuisani mladi roditelji svoje stambene uslove ocenjuju kroz dva parametra: kroz prizmu materijalnih, odnosno fizičkih, uslova života i prizmu socijalnih odnosa koje zajedničko domaćinstvo podrazumeva. U prvom slučaju se to odnosi na procenu i stepen zadovoljstva prostorom, opremljenosti i funkcionalnosti stambene jedinice a u drugom zadovoljstvom odnosima koje stambena jedinica (ne) omogućava, u šta spada i stepen konflikata koji može biti generisan usled nedovoljnog ili nefunkcionalnog stambenog prostora.

Najlošiji stambeni uslovi su među onima koji imaju samo osnovno obrazovanje. Niko od ispitanika nije imao stan u vlasništvu, čak tri od četiri ispitanika/ce žive unutar proširenih porodica, a četvrti iznajmljuje stan nakon nekoliko godina života „neslaganja“ sa porodicom porekla supruga. Sve nove porodice su osnovane unutar domaćinstva porodice porekla, tako što je jedna soba, ili deo stana oslobođen za novi par. Međutim, stambena situacija se za većinu njih nije promenila ni posle nekoliko godina.

U tri porodice je slučaj da deca nemaju odvojenu sobu, već žive u istoj sa roditeljima. Dok su deca mala, roditelji i ne smatraju da im je potreban dodatni stambeni prostor, ali prepoznaju to kao problem kako deca odrastaju. Dejan to određuje kao: „*Pa malo nam i predstavlja problem zato što nam ovo dete starije ima devet godina, za ovo dete, malog, ne predstavlja toliki problem, kol'ko nam predstavlja za ovo starije dete.*“, ili Ana koja kaže da „*pošto su one male, možemo još da spavamo u toj jednoj sobi. Kasnije kada porastu, ako se ne stvore uslovi da imamo nešto svoje,*

tražićemo stan koji ima dve sobe. Znači, mi da imamo jednu sobu, a deca jedna sobu. Pošto su devojčice, mogu u jednu sobu obe.“ Ovakva situacija je bila prisutna samo još kod jednog ispitanika (sa visokim obrazovanjem) koji živi u izbegličkom hotelu sa suprugom i taštom. Mladi sa srednjim obrazovanjem, takođe, neretko osnivaju porodicu unutar domaćinstva svojih roditelja, uz dve značajne razlike. Najpre ovi mladi roditelji češće imaju bolje stambene uslove, jer njihov zajednički život sa roditeljima u stvari podrazumeva veći deo kuće, ili gotovo zasebnu stambenu jedinicu, i ovi mladi se značajno brže osamostaljuju. Na primer Nataša svedoči kako su ona i njen suprug renovirali drugi sprat kuće njegovih roditelja u kojoj žive samostalno „*bili su samo zidovi i stolarija. Mi smo malo po malo, dignemo kredit i uradimo kupatilo, pa odvojimo od plata i kupim kuhinju. Moji su nam dosta kupili. Imali smo tada samo dve prostorije, kuhinjicu i sobicu. Posle smo malo po malo na kredit uzeli garnituru, sredili dnevnu sobu. Nismo imali ništa namešteno, sve smo sami.*“ Ovi mladi roditelji se i brže stambeno osamostaljuju. Najčešći načini dolaženja do nekretnine su nasleđivanje ili kupovina nekretnine od strane roditelja. Niko od ovih ispitanika nije samostalno kupio nekretninu, ali su njihove finansijske mogućnosti da samostalno žive bolje, kao i mogućnosti njihovih roditelja da im finansijski pomažu. Ivan, koji sa suprugom živi sa taštom u velikom stanu u centru grada, objašnjava da je njihov plan da prodaju stan u kojem trenutno žive i kupe dva manja i osamostale se. U najboljem položaju su mladi koji imaju završen fakultet. Oni koji još uvek žive sa roditeljima, imaju veoma jasne planove da podignu kredit i kupe nekretninu, poput Dragana koji namerava da to uradi do kraja godine. S druge strane oni koji ne žive sa roditeljima su ili stan kupili tako što su podigli kredit, ili stan iznajmljuju i plaćaju sami. Primer prvog slučaja je Marko koji radi kao stručnjak i koji je gotovo odmah po venčanju sa suprugom podigao kredit i u centru Beograda kupio stan: „*Stanujemo na Dorćolu, u kako da kažem, ličnom stanu. Ja, žena, dete i kuće.*“

Interesantno je da je zadovoljstvo samim stambenim prostorom gotovo podjednako zastupljeno među mladim roditeljima, ali da nezadovoljstvo ili kritičnost prema istom raste sa nivoom obrazovanja. Kako kaže Jana: „*Nekako, kako čoveku raste standard, rastu mu i zahtevi*“; tako da postaje i krtitičniji prema uslovima u kojima živi. Kod mladih sa osnovnom školom ređe je prisutna kritika samih uslova života, iako možemo reći da objektivno postoje razlozi za to. S obzirom na veoma slabe mogućnosti da promene svoju situaciju u budućnosti, češće je prihvataju kao takvu. Mladi roditelji sa niskim obrazovanjem najčešće se sa stambenim problemima suočavaju tako što snižavaju aspiracije. Ana navodi: „*Prvo sam zadovoljna što ne prokišnjava. Stolarija je normalna, preko zime ti ne duva. Šta drugo*“

*da očekujem.“ Okvir poređenja su drugi koji su u još nezavidnijoj situaciji, a ne oni koji žive u boljim uslovima. Sa povećanjem obrazovanja rastu zahtevi šta bi sve stambeni prostor trebalo da sadrži i samim tim rastu i aspiracije. Vera objašnjava šte je sve potrebno da se uradi da bi kuća bila po njenom ukusu i njenim standardima: „*Pa treba, recimo, ograda nova. Pa treba gore napraviti kupatilo, pa staviti laminat još u jednoj sobi. Pa treba, ima tamo neka letnja kuhinja, koja onako, to treba srušiti pa napraviti garažu ili nešto. Treba zid od komšije izidati to je sve onako već, ima dosta posla. Terasu napraviti dole. Mislim, napravljena je ali znaš, al’ treba stavit’ pločice i natkriti i tako...*“*

Druga perspektiva mladih roditelja kada je reč o prostoru, odnosi se na odnose koje domaćinstvo podrazumeva. Iako će odnosi na različite načine biti obrađivani u nastavku studije, odlučili smo se da uključimo one aspekte koje su roditelji sami uključili u narativ o stambenom prostoru. Da stambeni prostor nije samo fizički prostor već i prostor društvenih odnosa, svedoči da su ispitanici na pitanje koliko su zadovoljni stambenim uslovima često odgovarali koliko su zadovoljni odnosima unutar domaćinstva i kako su sami odnosi uspostavljeni.

Na ovom mestu se pojavljuju prve značajne rodne razlike. Kod žena je primetno da, ukoliko postoji (ili je postojalo) iskustvo života u proširenoj porodici, sa smanjenjem nivoa obrazovanja raste nezadovoljstvo odnosima u domaćinstvu. Ukoliko su očekivanja njegovih roditelja visoka i ili pod uticajem patrijarhalnih modela ponašanja, žene osećaju da nemaju željeni stepen autonomije i to vodi nezadovoljstvu i potencijalnim konfliktima. Ana svedoči da je upravo takva situacija dovela do toga da se sa suprugom iz sela preseli u grad i iznajmi jednosoban stan u kojem trenutno živi: „*Nismo mogli da nađemo zajednički jezik, pošto su mu tada bili živi i baba i deda, pa svekar, svekrva, nas dvoje, deca. Znači, to je četiri generacije u kući. Četiri generacije ne mogu nikada da se slože, to je kao rogovi u džaku. Svako ima svoju temu i svoju priču, i svako hoće ujutru da kaže radi se ovo i radi se ono. Svi zapovedaju i to je to.*“ Ili Mirela koja ima osećaj da je život u proširenoj porodici, u kojoj veći deo obaveza oko domaćinstva pa i dece preuzima njena svekrva, sprečava da odraste i preuzme odgovornost za svoj život: „*Pa nemam ja problema ni sa svekrom ni sa svekrvom, ni sa zaovom, ali kad si sam, sa mužem, znači to je nekako, da možeš da živiš normalno, da pričate vas dvoje. Znači, onda ti razmišljaš o toj deci, o njihovoј budućnosti. ... I faktički ja i moj muž nismo još zreli. I nismo samostalni. A kad bismo bili samostalni, mi bismo i ... i bili zreliji i razmišljali bi o nekoj budućnosti i sve to. A ovako ne.*“ Majke sa srednjim obrazovanjem imaju uglavnom bolje stambene uslove (više prostora, nezavisnost), ali neretko i one svedoče o tome da izdvojena stambena jedinica sa sobom ne nosi i potpunu intim-

nost, jer kako Nataša kaže „*pa nekad je i nemam. Znaju tako da upadnu. Znači, ne možeš sad zaključati vrata, nema smisla. Upadaju i bez kucanja i u pola noći. Nemaju baš taj osećaj oni.*“ Kod žena sa visokim obrazovanjem ovakvi stavovi nisu prepoznati s obzirom da ne žive unutar proširenih porodica. S druge strane kod muškaraca je primetno potpuno odsustvo iskazivanja nezadovoljstva odnosima u domaćinstvu. Prihvatanje ovakve situacije može biti rezultat dve činjenice. Najpre, priznanje da su nezadovoljni ovakvim aranžmanom podrazumeva da nisu uspeli da ostvare očekivanja koja nameće predstava muškarca kao hraničnika, tako da nužnost pretvaraju u vrednost, ili se trenutni odnosi jednostavno prečutkuju. Drugo, imajući u vidu da najčešće žive sa svojim roditeljima, lojalnost i porodici porekla i porodici opredeljenja se podrazumeva, što može voditi unutrašnjim konfliktima, ali ne i javnom ispoljavanju nezadovoljstva. Sloboden ovo opisuje na sledeći način: „*U suštini, ja i žena imamo gore sprat, stotinu kvadrata sa decom. A funkcionišemo svi u kući dole, koja je velika, znači, dvesta kvadrata. Znači, tu su čale i keva. A baba i deda imaju posebnu kuću. U suštini, ima dosta kvadratnog prostora, tako da nije sporno što se toga tiče.*“ I: „*Taj osećaj privatnosti se ne narušava?*“ IS: „*Niko, niko. Nema guranja.*“

Prihodi i materijalni status

S obzirom da su mladi izdvajali posao i prihode kao najvažnije uslove za roditeljstvo pogledajmo kakva je finansijska situacija mlađih roditelja (tabela 4.4). Svakog dvadesetog mladog roditelja i dalje izdržavaju roditelji, i to podjednako i mlade majke i mlade očeve. Lične prihode ima oko polovina mlađih roditelja, ali ovde se već uočavaju rodne razlike. Dok svaki četvrti otac ima prihode (od rada, rente ili penzije), to je slučaj sa tek manje od polovine majki. Kombinovane prihode (sopstveni prihodi uz pomoć roditelja) ima svaki sedmi roditelj bez obzira na pol, ali je zato svaka treća žena izdržavana od svog partnera i tek svaki dvadeseti muškarac. Svega 61% mlađih roditelja je potpuno finansijski samostalno (u smislu da ima sopstvene prihode i ne dobija nikakvu finansijsku pomoć roditelja).

Tabela 4.4: Finansijska autonomija mlađih

	Roditelji	Majke	Očevi
Izdržavaju roditelji	4,6	4,8	4,2
Ima lične prihode	55,2	43,7	73,9
Lični prihodi uz pomoć roditelja, države	13,1	13	13,3
Izdržava partner	22,5	33	5,5
Ostalo	4,6	5,6	3
Total	100	100	100

Finansijska (ne)zavisnost ne samo da nije lako ostvariva, već su i šanse da se ona ostvari neravnomerno raspoređene među mladima u odnosu na već postojeće resurse kojima raspolažu. Na primer, prema stepenu obrazovanja mlađi se jasno razlikuju u šansama da budu finansijski nezavisni roditelji. Kao što tabela 4.5 pokazuje, razlike između mlađih roditelja prema izvorima prihoda i stepenu obrazovanja zapravo pripadaju razlikama između mlađih majki različitog nivoa obrazovanja. Očevi se međusobno statistički ne razlikuju prema strukturi prihoda i stepenu (ne)zavisnosti, razlici koja je kod mlađih majki krucijalna. Sa povećanjem obrazovanja žene, opada stepen njene finansijske zavisnosti od roditelja i od supruga/partnera. Dok je više od trećine mlađih majki sa osnovnim obrazovanjem izdržavano od strane supruga, to je slučaj sa nešto manje od četvrtine visokoobrazovanih žena. Dok svaka peta majka sa osnovnim, svaka druga sa srednjim obrazovanjem ima lične prihode kao ključni izvor izdržavanja to je slučaj sa dve trećine visokoobrazovanih žena.

Tabela 4.5: Finansijska autonomija mlađih prema nivou obrazovanja

	Roditelji			Majke			Očevi		
	Osnovno	Srednje	Tercijarno	Osnovno	Srednje	Tercijarno	Osnovno	Srednje	Tercijarno
Izdržavaju roditelji	4,4	4,5	2,6	6,4	4,4	2,1	0,0	4,7	3,3
Ima lične prihode	36,8	58,4	69,2	21,3	47,5	62,5	71,4	74,8	80,0
Lični prihodi uz pomoć roditelja, države	20,6	12,4	12,8	21,3	11,9	12,5	19	13,1	13,3
Izdržava partner	26,5	21,7	15,4	36,2	32,5	22,9	4,8	5,6	3,3
Ostalo	11,8	3	0,0	14,9	3,8	0,0	4,8	1,9	0,0
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	$X^2(413,8)=26,96, p<.05$			$X^2(255,8)=26,05, p<.05$			$X^2(158,8)=3,34, p>.05$		

Navedene razlike kod žena, presecaju se i sa mestom života u kojem žive, tako da je značajno više majki koje su finansijski nezavisne u gradu (56,7%) nego na selu (42,4%)⁵⁹. Finansijska (ne)zavisnost od roditelja je tek posredni pokazatelj materijalne situacije mlađih roditelja. Drugi veoma značajan pokazatelj jeste količina finansijskih sredstava koje imaju na raspolaganju. Analize pokazuju da se mlađi značajno među sobom razlikuju s obzirom na količinu materijalnih resursa koje imaju na raspolaganju (tabela 4.6). Gotovo trećina mlađih roditelja spada u grupu sa najnižim prihodima po članu domaćinstva (do 8000 RSD mesečno), ali čak tri četvrtine roditelja sa osnovnim obrazovanjem, jedna četvrtina sa srednjim i tek svaki četrna-

59 $X^2(268,1)=5,4, p<.05$

esti sa visokim. Sa povećanjem nivoa obrazovanja mlađih rastu i prihodi domaćinstva u kojem žive,⁶⁰ tako da čak četvrtina mlađih sa visokim obrazovanjem ima prihode od preko 32.000RSD mesečno po članu domaćinstva.

Tabela 4.6: Prihodi mlađih roditelja prema nivou obrazovanja

Prihodi po članu domaćinstva	Završena škola			
	Ukupno	Osnovna	Srednja	Tercijarno
1– 8000	30,5	73,8	23,4	7,2
8001–16000	37,7	18	48,1	24,6
16001–24000	18,5	1,6	22,2	21,7
24001–32000	5,9	0,0	2,9	21,7
32001+	7,4	6,6	3,3	24,6
Total	100	100	100	100

Slične rezultate dobijamo i kada uporedimo mlade roditelje prema samopercepciji materijalne situacije domaćinstva (tabela 4.7). Gotovo četvrtina mlađih roditelja sa osnovnim obrazovanjem bori se da obezbedi dovoljno sredstava za hranu svojoj porodici, dok dodatna polovina roditelja samo uspeva da se prehrani i nema dovoljno novca za odeću za sebe i decu. Mladi koji imaju visoko obrazovanje, žive u domaćinstvima u kojima se manje brine za osnovne stvari, ali ipak podatak da šestina roditelja iz ove populacije ne uspeva da obezbedi dovoljno sredstava da sebi i deci kupi adekvatnu odeću ukazuje na generalno nizak standard stanovništva i teškoće u roditeljstvu.

Tabela 4.7: Samopercepcija finansijske situacije mlađih roditelja prema nivou obrazovanja

Koji od sledećih opisa najviše odgovara finansijskoj situaciji u vašem domaćinstvu	Ukupno	Osnovno	Srednje	Tercijarno
Nemamo dovoljno novca za hranu	6,7	23,9	2,3	0,0
Imamo dovoljno novca za hranu, ali je problem kupovina odeće	39,4	52,2	43	17,9
Dovoljno za hranu,odeću,obuću,možemo malo da uštedimo	36,3	13,4	41,1	39,7
Možemo da kupimo skuplje stvari, ali ne i kola	16,2	10,4	12,1	39,7
Možemo da kupimo što god želimo	1,4	0,0	1,5	2,6
Total	100	100	100	100

60 Slična je situacija i sa ličnim prihodima. Čak trećina roditelja sa osnovnim obrazovanjem, četvrtina sa srednjim i svaki deseti sa visokim, nema nikakve prihode. Ali zato, sa povećanjem nivoa obrazovanja očekivano rastu i lična primanja. Gotovo petina roditelja (17,2%) sa visokim obrazovanjem ima prihode preko 56.000RSD mesečno, dok iste nema nijedan roditelj sa osnovnim.

Finansijska nezavisnost mladih ne predstavlja nužno i pokazatelj materijalnog stanja mlade osobe. Mladi mogu od roditelja dobijati pomoć (ili biti čak potpuno izdržavani) a da imaju prilično dobar materijalni standard. Iako podaci ukazuju da su mladi koji žive u domaćinstvima sa višim stepenom prihoda po članu domaćinstva, u manjoj meri zavisni od svojih roditelja, neretko i oni sami primaju novac od roditelja (koji mogu koristiti za neke luksuznije stvari). Tako svaka mlada osoba koja živi u domaćinstvu sa relativno visokim prihodima, dobija i dalje izvesnu finansijsku podršku od roditelja (tabela 4.8).

Tabela 4.8: Prihodi mladih roditelja prema stepenu autonomije

	Prihodi po članu domaćinstva		
	Niski	Srednji	Visoki
Izdržavaju roditelji	5,9	4,6	3,8
Ima lične prihode	34,5	63,5	80,8
Lični prihodi uz pomoć roditelja, države	19,3	11,4	9,6
Izdržava partner	30,3	19,2	3,8
Ostalo	10,1	1,4	1,9
Ukupno	100,0	100,0	100,0
$\chi^2(390,8)=26,96, p<.05$			

Da bismo izdvojili ključne prediktore koji utiču na nivo prihoda mladih roditelja (i to ličnih i prihoda čitavog domaćinstva) sproveli smo dve regresione analize (tabela 4.9). U predikciji visine ličnih primanja, lični resursi, ali i resursi porodice porekla pokazuju se kao značajni. Sa povećanjem nivoa obrazovanja mlade osobe ali i njenih roditelja, rastu i lična primanja. Očekivano, nezaposlenost mlade osobe je u najvećem broju slučajeva ostavlja bez ikakvih prihoda i čini zavisnom bilo od roditelja bilo od partnera. Mladi očevi imaju u proseku za preko pet hiljada dinara više prihode od mladih majki, čak i kada oba supružnika/partnera rade, što ukazuje na rodne razlike na tržištu rada. Grad pruža više mogućnosti za zaradu od sela. Koliko su ovi prediktori značajni ukazuje činjenica da se preko 50% varijanse može njima objasniti. Kad je reč o prihodima po članu domaćinstva, resursi roditelja i resursi mlade osobe (izraženi u oba slučaja kroz nivo obrazovanja) predstavljaju najznačajnije prediktore prihoda. I ovde, ukoliko je mlada osoba nezaposlena, domaćinstvo će imati jedan prihod manje (i jedan rashod više). Mesto stovanja mlade osobe ovde više nije značajno. Imajući u vidu da se dobar deo prihoda iz poljoprivredne proizvodnje tretira kao zajednički (ne lični) to objašnjava nepostojanje razlika. Na ovom mestu se, međutim, kao

značajne javljaju etničke razlike. Mladi roditelji Romi imaju značajnije manje prihoda po članu domaćinstva u poređenju sa ostatkom populacije. Imajući u vidu da je kod njih veći stepen stambene i finansijske zavisnosti između generacija, kao i značajno niži stepen svih oblika kapitala i u generaciji njihovih roditelja, prihodi koji se raspodeljuju po članu domaćinstva su daleko niži.

Tabela 4.9: OLS – prediktori visine prihoda mladih roditelja

	Prihodi po članu domaćinstva		Lični prihodi	
	B	Beta	B	Beta
(Constant)	26306,77		32981,97	
Osnovna škola – roditelji	-6030,35*	-0,2	-11887,95**	-0,3
Srednja škola – roditelji (ref. tercijarno)	-3094,07	-0,11	-10234,16**	-0,28
Osnovna škola	-5675,38	-0,15	-8808,31*	-0,18
Srednja škola (ref. tercijarno)	-7833,07*	-0,26	-9937,77**	-0,25
Nezaposlen (ref. zaposlen)	-6037,29*	-0,19	-19893,23**	-0,5
Pol (ref. ženski)	325,61	0,01	5696,52*	0,15
24/25	2249,33	0,05	-256,04	-0,01
29/30	-3362,92	-0,11	-3264,83	-0,08
34/35	-4019,54	-0,15	-2271,84	-0,06
Mesto stanovanja (ref. selo)	1723,11	0,06	4991,70*	0,14
Romi (ref. ostali)	-11250,10*	-0,24	-8948,13*	-0,14
R ²	18,30%		51,10%	

Mladi roditelji na različite načine pokušavaju da obezbede sredstva za život. Postoji nekoliko strategija koje razvijaju. Najrasprostranjenija je kombinacija različitih prihoda iz formalnog i neformalnog rada. Druga veoma važna strategija je razmena sa svojim roditeljima koja uključuje finansijsku i nefinansijsku razmenu. Većina intervjuisanih mladih roditelja svedoči da prihodi koje ostvaruju, nisu dovoljni za život kakav bi voleli da imaju, ali kada, po njihovim rečima, pogledaju oko sebe i vide kako drugi ljudi žive, i ne smatraju da im je toliko loše. Uvidi iz intervjuja takođe nam otkrivaju da sa porastom obrazovnog nivoa mladih raste, s jedne strane, zadovoljstvo materijalnom situacijom, ali istovremeno, rastu i očekivanja. Opseg onoga što je potrebno i za šta ne postoji dovoljno sredstava, značajno varira, od Jane koja pored redovnog i honorarnih poslova,

oseća izvesno nezadovoljstvo, jer još uvek ne može da kupi stan sa svojim suprugom, do Eržike koja sa zanatskom školom, mora da pravi dugoročne strategije kupovine osnovnih sredstava: „*Pa da jednom da, ne znam, da... Da ne moram gledat da ovo pošto je i da ono pošto je, nego sve što treba da kupim. Na primer, da ne znam, sad... Ne znam i treba sinu, ne znam, čarape* (smeh) *i sad, to je samo jedan primer, i curi i, i... I devojčici... A sad ja moram birati da li da jednom kupimo ovog meseca, drugi mesec je drugo. To mora. Moraćemo... Moramo tako. A ja bih to volela. Da tolko dobijemo bar da to ne moramo uvek gledat da... I do mesec dana da bude sve... Do kraja meseca, da ne ideš u minus.*“ I Mirela svedoči da joj mnogo toga nedostaje „*Pa, iskreno, pa volela bih da imam neke bolje uslove. Jer, evo, meni sin polazi u peti razred, a ja nemam da platim dvanaest hiljada knjige. Znači, nemam, neemam. Iskreno, nemam da platim.*“

Sa rastom obrazovanja povećava se mogućnost izdržavanja porodice od formalnog rada i opada značaj pomoći roditelja. Dragan radi u banci a njegova supruga u školi, izdržavaju se isključivo od svojih plata i nije im potrebna pomoć roditelja ili alternativni izvori prihoda. Na sličan način Milica svedoči da se oslanjanja isključivo na sebe i svog supruga: „*Niko nam ne pomaže, ni finansijski, ni psihički, ni fizički ni ... (smeh) Moji roditelji su u Kragujevcu, ali bez obzira možda bi i mogli ... A njegovi su ovde, ali isto, imaju svoje neke već obaveze i dužnosti i ostalo ali, sa druge strane, iskreno da ti kažem, možda smo i mi negde zaslužni za to što nam niko ne pomaže. Tako smo sami hteli, u stvari, znaš tako smo sami hteli.*“ S druge strane Milan sa svojom platom mesara ne uspeva da obezbedi sve što je potrebno, tako da dodatnim radom dopunjuje kućni budžet: „*Plata ne omogućava, ali, imam opet kažem, tu stoku, pa, malo tamo zaradim, malo idem uslužno da koljem. I malo iz te stoke da izvadim, da zaradim, kolk' može, nešto malo, i guramo.*“ Ceca takođe kaže da ona i suprug ne biraju posao da bi obezbedili sredstva koja čak i tada nisu dovoljna: „*Pa radimo gde god šta stignemo. I on privatno i ja privatno. On ide i secka drva i tako šta treba babama i ostalima, ko ga pozove. Ima jednog muzičara, s njim pakuje instrumente. To nam je onako isto dodatno. Znači sve što čujemo, radimo. Dodaju još njegovi tata i mama para i ovako hrane, i moji naravno. Eto tako preživljavamo. ... Znači, neka su samo deca živa i zdrava, a sve ostalo će biti. Koliko imam, toliko raspolazem i to je to.*“

Ispitanici ističu da je veoma važno postojanje makar jednog stabilnog izvora prihoda, i ukoliko je moguće da dolazi iz javnog sektora. Luka kaže da je u slučaju njegove porodice taj prihod trenutno prihod koji zarađuje supruga: „*Pa, ako tako mogu da se izrazim, uvek se ja i žena nadovezujemo*

jedno na drugo. Ona ipak radi u državnoj firmi, ima bar ono, stalnu platu, koju zna da će dobiti desetog u mesecu, pa se tako dopunjujemo međusobno, na primer, pošto dobijamo u tri različita termina plate, pa ispadne ono, na nuli, da pokrijemo sve tršokove.“

Pomoć porodice porekla varira od gotovo potpunog izdržavanja preko povremene pomoći u finansijsma ili proizvodima, do potpuno samostalnog života i oslanjanja isključivo na sopstvene snage. Kao što sma napred videli Dragan i Milica potpuno samostalno obezbeđuju sve što im je potrebno. U drugim slučajevima, i daleko češće, roditelji povremeno finansijski pomažu. Strahinja kaže da „ima momenata kada mi roditelji pomognu. Ali to je sitna para, i nije često, ali dešava se, možda u godinu dana po dva, tri, pet puta, ali što se kaže – roditelji najbolji prijatelji, tako da to je to...“ Na sličan način povremeno roditelji pomažu i Jovanu koji živi sa suprugom i taštom (koja je u velikoj meri uključena u svakodnevnu pomoć mladom paru) „ne što se tiče neke svakodnevne pomoći i to, ali kad su neke krupnije stvari u pitanju – porodica nekad uleti.“ Ana svedoči da iako su u veoma nezavidnoj poziciji, nemaju na koga finansijski da se oslige ali da im roditelji sa sela pomažu na druge načine: „Nekad moji roditelji, nekad njegovi roditelji daju deci petsto ili hiljadu dinara, čisto časte decu. To je to od njih. Imamo iz sela i krompir, jaja. To ne kupujem. Ono osnovno sa sela, sir kajmak, mleko, to donešem.“ Na selu je najčešća strategija da svi prihodi idu u istu kasu, bilo da su prihodi od plate ili poljoprivrede, i onda se troše po prioritetima. „Svi u kući radimo zajednički. Nema tu da delimo novac, znači, sve su pare u kući. Svi sarađujemo, zajedno radimo.“ S druge strane, Nataša kaže da je roditelji u velikoj meri daleko više finansijski pomažu: „Pošto živim sa mojim roditeljima, oni rade. Imamo kod babe i dede u selu maline. Od toga onako ima baš dosta novca. Suprug radi, bavi se tako preprodajom svega i svačega. ... pošto sam ja jedinica, onda tako dosta pomažu (roditelji) ... kupuju hranu, pošto mama uglavnom sprema hranu. To finansiraju i kupuju unuku garderobu i tako.“

U narativima ispitanika izdvaja se još jedna razlika – rodna. Muškarci su mnogo manje kritični prema sopstvenoj materijalnoj situaciji nego žene. Kod svih žena je zapažen izvestan stepen nezadovoljstva finansijskom i materijalnom situacijom domaćinstva. Kod očeva je nezadovoljstva daleko manje i daleko manje je jasno artikulisano. S obzirom da ulogu hranioca doživljavaju kao veoma bitnu, priznanje da su uslovi u kojima živi njihova porodica nedovoljno dobri, istovremeno bi bilo i priznanje sopstvenog neuspeha kao supruga i oca, odnosno kao odgovornog muškarca.

Tabela 4.10: Percepcija problema u roditeljstvu

	Rang			Ukupno	Pol		Obrazovanje			Prihodi po članu domaćinstva			Etnicitet		Tip porodice	
	I	II	III		Ženski	Muški	Osnovno	Srednje	Tercijarno	Niski	Srednji	Visoki	Ostali	Romi	Nuklearna	Proširena
Nemam dovoljno vremena za sebe	13,3	11,1	21,7	46,1	45,6	38	35,3	45,8	39,7	40,0	45,0	49,0	44,6	28	45,4	36,1
Nemam dovoljno vremena za dete	11,7	11,1	5,4	28,1	19	39,9	11,8	32,3	26	16,7	34,0	32,7	29,3	8	26,5	27,7
Nemamo dobar stambeni prostor	13,8	15,8	3,5	33,2	33,8	28,5	54,4	27,3	23,3	45,8	28,7	16,3	27,2	68	25,2	48,7
Nemamo dovoljno novca	36,0	17,1	11,4	64,4	62,7	60,8	77,9	62,7	37	80,0	59,3	26,5	57,6	92	61,6	63
Nemam dovoljnu pomoć i podršku supružnika	3,6	5,0	4,6	13,2	18,3	2,5	11,8	12,7	8,2	15,0	9,6	12,2	12	14	14,6	6,7
Ne možemo dobro da organizujemo čuvanje deteta	2,9	5,3	5,1	13,3	11,8	13,3	4,4	10,8	26	5,0	14,4	22,4	13,9	2	14,9	5,9
Ne mogu da uskladim posao i porodicu	6,7	12,8	9,8	29,2	22,4	35,4	13,2	28,8	41,1	15,0	30,1	46,9	29,9	10	28,8	23,5
Ne znam kako dobro da vaspitavam dete	,5	3,0	5,4	8,9	6,8	10,1	8,8	8,1	6,8	5,0	8,1	12,2	8,2	8	8,6	6,7
Previše sam umoran/na, iscrpljena	7,4	15,8	22,2	45,4	41,8	41,8	41,2	39,6	53,4	40,8	39,7	57,1	42,1	38	42,7	39,5
Roditelji nam se mešaju u odgoj, vaspitanje deteta	2,1	2,8	10,3	15,2	16,7	8,9	14,7	14,2	13,7	11,7	15,3	16,3	14,9	6	12,3	17,6
Nesto drugo	2,1	,3	,5	2,9	3,4	1,9	2,9	3,1	1,4	5,0	2,9	0,0	2,4	6	2,6	3,4

Mladi roditelji kao najveće probleme roditeljstva (tabela 4.10) vide nedovoljno novca i organizaciju života koja zahteva dosta vremena i koja samim tim vodi iscrpljenosti. Trećina roditelja smatra da prostor u kojem žive nije adekvatan, i trećna da im je veoma teško da usklade porodični i profesionalni život. Razlike u problemima sa kojima se suočavaju, javljaju se na nekoliko nivoa. Majke nešto češće prijavljuju da nemaju dovoljno vremena za sebe, a očevi da nemaju dovoljno vremena za decu i da im je teže da usklade profesionalnu i privatnu sferu. Sa povećanjem resursa, odnosno sa višim obrazovanjem, kao i sa povećanjem prihoda domaćinstva,

mladi roditelji imaju manje problema sa neadekvatnim stambenim uslovima i sa finansijama, ali im je značajno teže da usklade poslovni i porodični život. Oni koji žive unutar proširenih porodica imaju nešto više vremena za sebe, ali se češće žale na neadekvatan životni prostor. Romi prijavljuju daleko viši stepen problema u roditeljstvu nego ostatak populacije, a kao naročito urgentno, pojavljuje se nedostatak stambenih i finansijskih resursa (čak devet od deset romskih roditelja smatra da nema dovoljno novca). Rezultati zapravo ukazuju da je percepcija ključnih problema u roditeljstvu najtešnje u vezi sa resursima koje poseduju, a posebno su ugrožene porodice sa lošim materijalnim položajem.

4.2. Radne strategije

Prva strana medalje – zaposlenje

Preplitanje tranzicije ka sferi rada i ka roditeljstvu veoma je različito za devojke i mladiće. Iz poređenja mlađih koji su roditelji sa onima koji to još uvek nisu, jasno je da sa dobijanjem deteta dolazi do stvaranja rodne asimetrije na tržištu rada. Odmah treba istaći da su prilično neregulisano tržište rada, nefleksibilnost poslodavaca (naročito u privatnom sektoru) i maskulina radna kultura ključni uzroci ovakvog stanja.

Tabela 4.11: Radni status mlađih

	Roditelji			Nisu roditelji		
	Pol		Ukupno	Pol		Ukupno
	Ženski	Muški		Ženski	Muški	
Neaktivna/a (ostali)	12,4	0	7,7	1,1	0	0,5
Stopa nezaposlenosti	32,7	12	24,1	31,2	31,5	31,4
Stopa zaposlenosti	57,4	86,9	68,7	37,2	48,7	43,3
Na školovanju (neaktivni)	2,3	1,3	1,9	44,9	28,8	36,4

Tabela 4.11 pokazuje nam da su, pre nego što postanu roditelji, mlađi i devojke u gotovo istom procentu nezaposleni. Nešto je više učešće devojaka u procesu školovanja i nešto više učešće mladića na tržištu rada (u radnom odnosu). Poređenje majki i očeva otkriva šta se dešava sa dobijanjem deteta. Stopa nezaposlenosti žena ostaje gotovo ista, s tim što se svaka osma žena povlači u potpunosti (privremeno ili stalno) s tržišta rada i postaje domaćica. Kod muškaraca je trend drugačiji i ukazuje na snažan upliv na tržište rada. Nezaposlenost muškaraca opada kada postanu očevi, a učešće zaposlenosti muškaraca je veoma visoko. I kod muškaraca i kod žena roditeljstvo gotovo u potpunosti podrazumeva izlazak iz

sfere obrazovanja, što ukazuje na nemogućnost kombinovanja roditeljstva i obrazovanja usled veoma niske institucionalne podrške, ali i ličnih resursa koji bi to omogućavali. Podaci ukazuju da roditeljstvo za značajan deo žena podrazumeva privremeno ili stalno odustajanje od rada, dok za muškarce podrazumeva pritisak da su uključe u sferu rada i obavljaju ulogu hranioca.

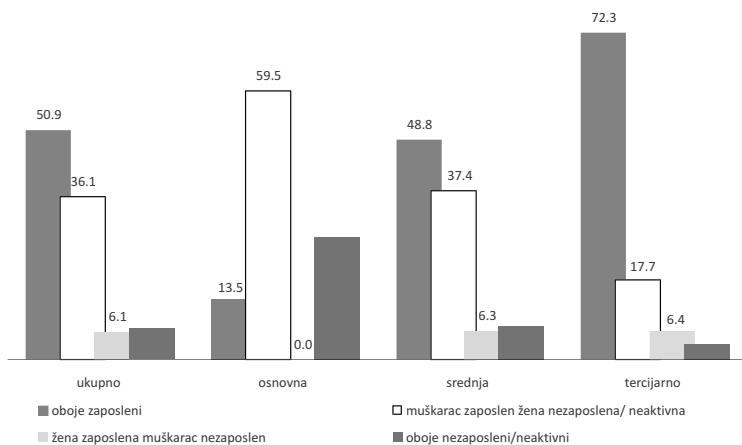
Tabela 4.12: Radni status majki i očeva prema nivou obrazovanja

		Stopa nezaposlenosti	Zaposlen – stabilno	Neregulisan rad	Neaktivan
Majke	Osnovno	59,4	21	9,4	25,6
	Srednje	31,5	43,2	18,1	10,6
	Tercijarno	18,2	62,6	12,5	8,3
Očevi	Osnovno	14,3	42,9	42,9	0,0
	Srednje	12,2	71,2	16,8	0,0
	Tercijarno	10,0	83,4	6,7	0,0

Obrazovanje pravi razlike u položaju na tržištu rada između majki samih i očeva unutar grupa. I kod majki i kod očeva je zapaženo da što je niži nivo obrazovanja to je više nezaposlenih, s tim što je ovaj trend daleko izraženiji kod žena. Više od polovine majki sa osnovnom školom je nezaposleno, za razliku od jedne trećine sa srednjim i manje od jedne petine sa tercijarnim obrazovanjem. Kod žena je izražena i veza između obrazovanja i potpunog povlačenja sa tržišta rada. Četvrtina žena sa osnovnom školom su domaćice za razliku od svake desete žene sa srednjim i svake dvanaeste sa visokim obrazovanjem. Kod očeva su izražene razlike na samom tržištu rada. Sa povećanjem nivoa obrzovanja raste učešće mladih očeva sa stabilnijim radnim aranžmanima a opada privremeni i povremeni rad sa ili bez ugovora o radu. Dakle, sa tržišta rada će se češće (privremeno ili stalno) isključivati majke sa nižim obrazovanjem, dok će očevi sa nižim obrazovanjem biti spremniji da obavljaju bilo koji posao u bilo kakvom radnom aranžmanu. Podaci potvrđuju ranije nalaze da su rizici i šanse mladih na tržištu rada nejednake u odnosu na njihovo formalno obrazovanje, i da se isti rizici reprodukuju i kada postanu roditelji.

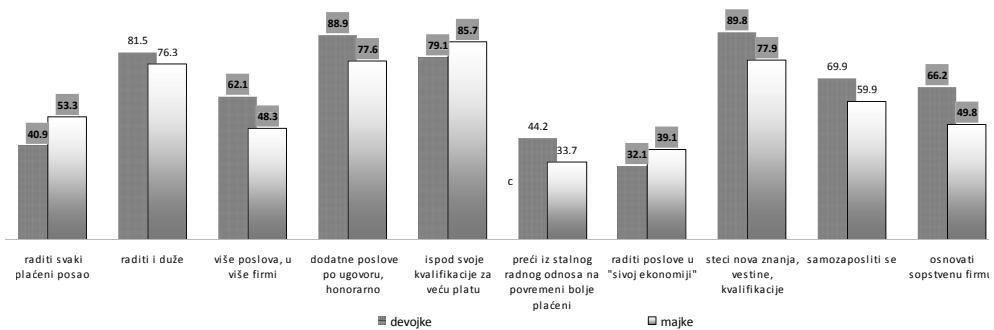
Još detaljnije podatke dobijamo kada pogledamo kako je radno opterećenje raspoređenu unutar bračne dijade (grafikon 4.3). Kod polovine bračnih parova, oba supružnika su zaposlena. U oko jednoj trećini slučajeva, muškarac radi dok je žena ili nezaposlena ili neaktivna, u svakoj dvadesetoj porodici, muškarac je nezaposlen, a njegova supruga zaposlena, dok u ostalim slučajevima ne rade ni muškarac ni žena.

Grafikon 4.3: Radni status bračnog para
prema nivou obrazovanja

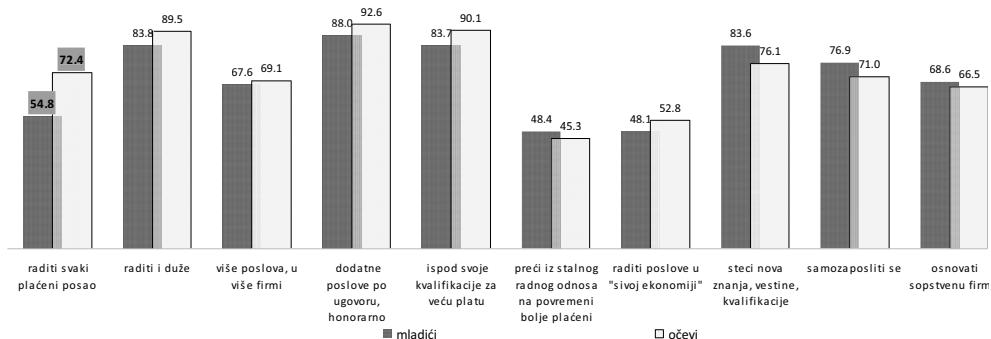
Poređenje radnih strategija u odnosu na najviši stepen obrazovanja ispitanika (tzv. dominacijski princip) otkriva da sa povećanjem nivoa obrazovanja dolazi do povećanja učešća slučajeva kada su oba supružnika zaposlena, kao i smanjenje aranžmana koji podrazumevaju da je muškarac zaposlen dok je supruga nezaposlena ili neaktivna. Kada makar jedan supružnik ima završen fakultet, u tri četvrtine slučajeva će oboje biti zaposleno, za razliku od tek svake sedme porodice u kojima je najviši stepen obrazovanja roditelja osnovna škola. Učešće podele rada gde je muškarac zaposlen a žena ne radi, opada sa povećanjem slojne pozicije para, ali tada raste i broj slučajeva kada je žena zaposlena a muškarac nezaposlen.

Grafikon 4.4: Radne strategije devojaka
i majki prema nivou obrazovanja

Kad je reč o radnim strategijama mladih roditelja, ponovo nam se čini interesantnim poređenje roditelja i onih koji nisu roditelji jer ukazuje kako se strategije menjaju ulaskom u novu ulogu za muškarce i žene (grafikoni 4.4 i 4.5). Statističke analize ukazuju da su promene mnogo izraženije kod žena nego kod muškaraca. Strategije majki su drugačije nego kod devojaka. Strategije koju majke češće biraju od devojaka, jeste spremnost da rade svaki plaćeni posao⁶¹, kao i da rade ispod kvalifikacija⁶² i u „sivoj ekonomiji“⁶³. Međutim, majke su u manjoj meri spremne da rade dva ili više posla u različitim firmama⁶⁴, da rade dodatne honorarne poslove⁶⁵, ali i da nastave sa usavršavanjem⁶⁶ i naročito da preuzmu rizik osnivanja sopstvene firme⁶⁷. Naime, dodatni poslovi i dodatno vreme za prekovremeni rad, usavršavanje i vlastiti posao uklapaju se u režim modifikovanog hraniteljskog modela usklađivanja privatne i profesionalne sfere. Čak i onda kada rade, ženama je značajnija reproduktivna sfera. Kod muškaraca se strategije menjaju u manjoj meri. Očevi su jedino spremniji da rade bilo koji posao za zaradu u poređenju sa mladićima koji nisu roditelji⁶⁸. Ostale razlike među njima nisu statistički značajne.

Grafikon 4.5: Radne strategije mladića i očeva prema nivou obrazovanja

61 $\chi^2 (809,1)=10,96$, $p<.05$.

62 $\chi^2 (805,1)=5,01$, $p<.05$.

63 $\chi^2 (809,1)=3,80$, $p<.05$.

64 $\chi^2 (813,1)=13,95$, $p<.001$.

65 $\chi^2 (815,1)=18,38$, $p<.001$.

66 $\chi^2 (811,1)=20,92$, $p<.001$.

67 $\chi^2 (812,1)=20,10$, $p<.001$.

68 $\chi^2 (780,1)=16,47$, $p<.001$.

Grafikoni nam, takođe, otkrivaju još neke bitne razlike, one između očeva i majki u radnim strategijama. U svim radnim strategijama, očevi su proaktivniji od majki. Iako rodne razlike postoje i u periodu dok još nisu postali roditelji u spremnosti da se na različite načine uključe u sferu rada, roditeljstvo snižava delatni potencijal žena na tržištu rada a povećava ga kod muškaraca.

Deo strategija usklađivanja profesionalne i porodične sfere, kao što smo videli, neretko podrazumeva i odustajanje od posla i karijere (privremeno ili trajno) jednog od supružnika. Prakse prate tradicionalnu podелу на privatnu i javnu sferu, odnosno korespondiraju са поделом на instrumentalnu и експресивну ulogu, ali je interesantno da je značaj privatne sfere veoma bitan izvor satisfakcije i za muškarce i за жене. Ispitanicima je bilo postavljeno pitanje da li bi, ukoliko bi imali dovoljno prihoda, napustili posao i posvetili se isključivo porodici. Tačno polovina ispitanika je odgovorila da bi se povukla a polovina da ne bi, i na ovom pitanju se ne pojavljuju razlike ni prema polu, ni prema obrazovanju, mestu stanovanja, radnom statusu i dr. Ali sa povećanjem prihoda по članu домаћinstvu muškarac je spremniji да se povuče из profesionalne sfere и posveti isključivo porodici. Ovi nalaze govore о tome да је sfera rada и за muškarce neretko izvor frustracija и да bi napustili posao ukoliko bi imali dovoljno sredstava kojima bi mogli да izdržavaju porodicu. To ne znači да muškarci napuštaju normativ hranioca porodice, већ možda pre da im profesionalna uloga у постојеćим uslovima ne predstavlja stabilan i društveno cenjen izvor identiteta, а da porodični postaje značajnije polje unutar kojeg mogu да se osećaju sigurno.

U intervjuima smo prepoznali dva modela praksi usklađivanja porodične i profesionalne sfere. U prvom oba roditelja prihoduju и njihovi prihodi su manje-više podjednako značajni за izdržavanje porodice. U drugom je muškarac zaposlen a njegovi su izvori prihoda ključni, dok žena najčešće ne radi ili ukoliko radi, njen prihod je dodatni.

Prvi model je prisutniji kod visokoobrazovanih – stručnjaka, dok je drugi prisutniji kod mlađih roditelja sa nižim obrazovanjem. U prvom slučaju i muškarci i žene rade i prihoduju i najčešće живе isključivo od svojih plata iz formalnog radnog odnosa, bez obzira da li rade u javnom ili privatnom sektoru. U drugom slučaju, isključivanje žene sa tržišta rada je rezultat zahteva usklađivanja porodične i profesionalne sfere. Imajući u vidu slabiju poziciju niskoobrazovanih na tržištu rada, као и manje finansijskih mogućnosti да unajme помоћ, rešenje се чешће pronalaze у tome да жене odustane privremeno или trajno од zaposlenja. Ovakvi aranžmani су често под uticajem patrijarhalnih vrednosnih obrazaca и najčešće ne podrazumevaju pregovore ili dogovore, odnosno racionalnu odluku supružnika. Mirela navodi da je njen suprug imao izvesne rezerve prema

njenim željama da radi, a ni sama ne želi o tome da priča. Ana takođe objašnjava, da iako sada radi, nikada pre nije bila zaposlena s obzirom da se udala, dobila decu i zbog toga nije ni tražila posao. Milan kaže da su prihodi koje ostvaruje njegova supruga dodatni jer „*ona radi tako nešto na crno honorariše, i to. Te nokte, pedikir, manikir.*“

Tržište rada na evropskoj periferiji je bremenito različitim rizicima od kojih su neki rodno specifični, a neki pogadaju posebno roditelje. Prva i najznačajnija osobina je da je radno okruženje prilično rodno nesenzibilisano, kao i da je kultura unutar radnih organizacija često neosetljiva na roditeljske dužnosti. Za osobe sa nižim obrazovanjem sve je manje stabilnijih radnih pozicija, odnosno sve manje ugovora za stalno, a sve više poslova sa ili bez privremenih ugovora, kojima radnici najčešće ne ostvaruju radnička prava (na bolovanje, odmor, penzijsko, zdravstveno osiguranje). Takva situacija vrši veoma veliki pritisak na roditelje, jer žive u okolnostiima velike nesigurnosti, koja produkuje visok stepen zabrinutosti za porodicu. Mirko i njegova supruga su na privremenim pooslovima već neko vreme. Trenutno ona radi u restoranu u kuhinji a on je na obuci preko programa „Druga šansa“. Na sličan način Senka opisuje uslove rada nje i njenog supruga: „*Jadno se osećam i zato što... ni moj muž nikad nigde nije radio, a da je bio prijavljen, da je imao neki dobar uslov da, ja kažem, sigurno nešto.*“ U nastavku navodi razloge zašto verovatno neće tražiti novi posao nakon što je pre pet godina ostala bez posla u fabrići plastične ambalaže: „*I šta bi i našla i da... i kad tražim? Ima po marketima, kod Kineza i slično, mislim, al' opet je to sve ... Retko ko hoće da te prijavi. Prvih mesec-dva, ideš, radiš za ništa maltene, da kažem, u nekom punom radu, da ti neku platu... Radila sam i u KTK. To je jedan market ovde. I onda... Ne prodam pečurke, koje ja nisam prodavala, ne mogu ja tebi da nudim 'uzmi deset pakovanja pečuraka', a tebi to ne treba, mislim... Eee... A to se meni otpiše posle, tako neke gluposti. Ako te samo slučajno vidi da si popio neku kafu, i to stojeći, odma` ti tamo recne deset posto od plate i slično. A i plate su užasne, (smeh) još kad ti sve to odbije – nema ništa!*“

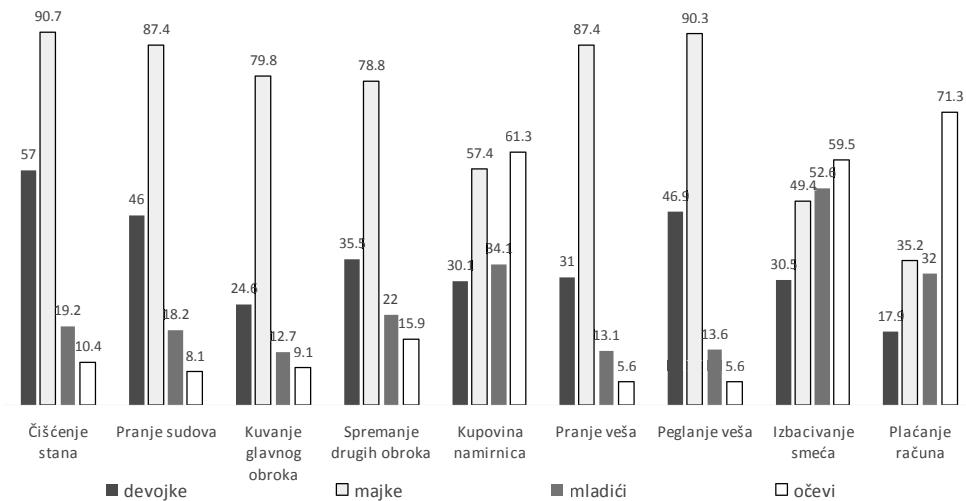
Zbog prilično neregulisanog tržišta rada i usled nepoštovanja prava radnika, česte su situacije da sa dobijanjem deteta, žene ili same napuste posao ili dobiju otkaz. Ceca kaže da je sve do 2009. godine bila u radnom odnosu „*i onda sam ostala u drugom stanju, i napustila sam. Znači 2010. sam ponovo krenula. Mislim moram. ... Idem po kućama, spremam, raspremam.*“ Na sličan način i Vuk opisuje radnu istoriju svoje supruge koja je bila zaposlena sve „*do prve trudnoće. Pa se vratila, pa je opet bila trudna. Pa je dala otkaz. Bili su neki uslovi koje nije mogla da prihvati – da radi noću, uz mnogo manju platu nego prvi put što je... Nije to moglo, nije se isplatilo.*“ S druge strane, nešto su bolji uslovi za visokoobrazovane žene, koje imaju više mogućnosti da rade sa ugovorima koji garantuju viši stepen ostvarenja

radnih prava, a posebno ukoliko rade u javnom sektoru. Pored prava, ovi poslovi pružaju daleko veći izvor satisfakcije i predstavljaju značajan izvor identiteta. Milica navodi i objektivne i kako ih ona naziva subjektivne prednosti njenog posla defektologa u školi: „*Što se tiče objektivnih prednosti, to nije stvar mog posla, nego radnog mesta gde sam. Za jednu ženu, koja ima porodicu, škola je savršeno mesto, subota, nedelja slobodne, aaa... Dobro mi zimski raspust odlazimo na posao ali to je dokumentacija, papirologija, mal-tene odeš uz kafu, ko što ti i ja sad razgovaramo, tako ti uz kafu radiš posao... Leti isto, mesec i po dana, ali mesec i po dana stvarno odmora, ceo juli i pola avgusta se ne ide u školu. A ostalo su subjektivne prednosti, prosto, ne znam kako da ti opišem osećaj kad ti jedno dete, koje IQ ima dvadeset i nešto, naučiš da spoji dve tačke posle dva meseca rada, mislim, to dete... stvarno je predivno u tom smislu.*“ Sa povećanjem nivoa obrazovanja, situacija mladih roditelja na tržištu rada značajno je povoljnija. Visoko obrazovanje donosi nešto bolje radno mesto, viša primanja i garantuje mogućnost pregovaranja mladim ženama. Takođe, ono omogućuje i viši stepen samostalnosti bračnog para od porodice porekla i institucionalne pomoći.

Druga strana medalje – domaći rad

Veća prisutnost muškaraca/očeva na tržištu rada ima za posledicu njihovo manje prisustvo u privatnoj sferi i posledično većem učešću žena/majki u domaćim poslovima i roditeljskoj nezi. Podela rada u domaćinstvu prati i dalje veoma tradicionalne linije.

Grafikon 4.6: Podela kućnog rada
među mladima i mladim roditeljima

Grafikon 4.6 ukazuje da neravnomerna podela kućnog rada postoji i kod mlađih koji jesu i kod onih koji nisu roditelji. Rezultati izražavaju samoprocenu sopstvenog učešća u navedenim aktivnostima i ukazuju na nekoliko važnih činjenica. Najpre, domaće poslove unutar domaćinstva, obavljaju u najvećem delu žene, dok oko poslova koji podrazumevaju poslove izvan domaćinstva, dolazi do ravnomernije podele. Jedini posao koji u većoj meri obavljaju muškarci, jeste plaćanje računa. Druga upečatljiva stvar je da postoji veći jaz u podeli poslova kod mlađih koji su roditelji u odnosu na one koji nisu. Ovi podaci posredno potvrđuju tezu da sa ulaskom u brak i dobijanjem deteta dolazi do povećanja asimetrije u rodnim angažmanim unutar domaćinstva. To znači da dok žive unutar domaćinstva porekla, mlađi su u nešto većoj meri uključeni u domaće poslove, da bi sa brakom i dobijanjem deteta (ali i zaposlenjem koje najčešće pretodi) došlo do izvesnog povlačenja iz ove sfere. Kod devojaka je prisutan suprotni trend; dok još uvek nisu postale majke, drugi članovi domaćinstva se češće uključuju u domaće poslove (najčešće njihove majke) ali kada postanu majke onda se značajnije uključuju u privatnu sferu.

Analize dalje ukazuju da se mlađi roditelji između sebe ne razlikuju mnogo prema stepenu uključenosti u domaće poslove. Iako su očekivanja išla u pravcu višeg stepena uključenosti visokoobrazovanih očeva u poslove oko domaćinstva, veoma malo je statistički značajnih indikatora koji na to ukazuju. Aktivnosti u koje se sa porastom obrazovanja očevi nešto češće uključuju su: 1. spremanje drugih obroka (ne glavnog) gde je po svom svedočenju uključeno čak 43,3% visokoobrazovanih očeva, 11,3% onih sa srednjom školom i nijedan sa osnovnim obrazovanjem⁶⁹ i 2. Izbacivanje smeća, aktivnost koju nešto češće obavljaju visokoobrazovani (63,3%) i očevi sa srednjim obrazovanjem (65,7%) u odnosu na očeve sa osnovnim obrazovanjem (28,6%). Prema svedočenjima majki, one su bez obzira na nivo obrazovanja veoma uključene u gotovo sve aktivnosti i jedina aktivnost gde njihovo učešće značajno opada sa nivoom obrazovanja jeste iznošenje smeća⁷⁰.

Navedeni podaci su u skladu sa svedočenjima mlađih roditelja o načinu podele kućnih poslova. Na delu je rodna segregacija i izrazita asimetrija. O tome najrečitije svedoči sledeći nalaz: upitani kako je podeljen posao u njihovoј porodici, većina ispitanika odgovora: na muške i ženske. Ispitanice se naravno, bave ženskim, a mlađi očevi muškim poslovima. Većina kućnih obaveza pada na teret mlađih majki. „Kuća, deca, ručak“ su njihova briga. One tako obavljaju „sve uglavnom“ (Ana). Nataša, zaposlena majka kaže: „Sve obaveze su na meni, i ujutru da odvedem dete u vrtić i

⁶⁹ $X^2(2,157)=22,49$, p<,001.

⁷⁰ $X^2(2,252)=21,7$, p<,05.

da ga uzmem iz vrtića i da skuvam i da raspremim i da operem i da počistim. Apsolutno sve“ Svaki dan čiste, peru sudove, spremaju decu za školu (Mirela, Vera) ... „*i sve, mislim, u principu*“ (Vera).

I većina očeva opisuje da su unutar domaćinstva podeljeni poslovi po rodnoj liniji – da najveći deo poslova preuzima ženski deo domaćinstva (supruga i ukoliko sa njima živi majka). Razlike se pojavljuju u načinu interpretacije ovakve podele rada. Muškarci sa osnovnim i srednjim obrazovanjem smatraju ovakvu podelu samorazumljivom i ne dovode je u pitanje. Kako kaže Milan: „*Ja radim napolju, ona unutra, što znači ona ne radi napolju a ni ja unutra*“; ili Dejan: „*Sve ženske poslove rade žene, a muške muškarci*“, objašnjavajući sažeto podelu na javnu i privatnu/domaću podelu rada između njega i spruge. Strahinja čak eksplicitno navodi da bi drugačija podela poslova u domaćinstvu, ili njegovo uključivanje u njih, bilo izvor nezadovoljstva za njega: „*Znaš kad ne bih bio zadovoljan? Kad bi trebalo ja da usisavam, da peglam, da kuvam... Uglavnom, ja sam, što se kaže od 24 sata – 25 sati na nogama. Jedino ne bih voleo kad bih baš stalno ja morao da perem, kuvam, usisavam, da slažem veš, da brišem prašinu... Mogu ponekad, ali zna se šta su muški poslovi, a šta su ženski.*“

U narativima visokoobrazovanih muškaraca primećujemo da je asimetrija u obavljanju poslova manja i da sam normativ podele kućnih poslova doživljava promene u pravcu nešto veće simetrije. Iako i sam poslove deli na muške i ženske, Marko ipak smatra da i on može i treba da se u njih uključi: „*Nekad se suviše opustim, pa sve ispadne da ona radi, pa onda, kad malo se iznervira, onda preuzmem sve ja. Ali dobro, postoje stvari da uključim mašinu posle dvanaest, za veš, za sudove, svejedno. Ja iznesem taj veš, a nekad se desi i ja da ga prostrem. Naravno, ona pegla, ja šetam psa i idem u nabavku, što se tiče brige oko deteta, tu smo pola-pola, ko stigne da ga presvuče i tako to... Mislim, svakako bilo bi glupo da kažem da je sve jednako podeljeno, kad ona radi više, pošto ima i tih više stvari ženskih (smeh).*“ On polazi od toga da bi podela trebalo da bude ravnomerna i prihvata kritiku kada „pretera“.

Kao ni kod muškaraca, ni kod žena ne postoji izraženo preispitivanje rodne podele sfera unutar domaćinstva. Većina mladih žena podelu zaduženja unutar domaćinstva predstavlja kao muške i ženske poslove, koji korespondiraju sa podelom na javno/spolja i privatno/unutra. Iako je ovakva podela prisutnija kod žena sa nižim nivoima obrazovanja, čak i visokoobrazovane žene neretko reprodukuju normativ jasne podele sfera, kako Vera objašnjava: „*Pa imamo ono tipa, ja sam rekla mužu, tvoj deo je dvorište, a moje je unutra. Onda on, ne znam, kosi travu i oko dvorišta. A ja ono sve i kuvam i spremam, suđe perem i sve, mislim, u principu.*“

Od svih majki izdvajaju se samo tri koje svedoče o izvesnom stepenu uključenosti njihovih supruga u domaće poslove. U prva dva slučaja

radi se o visokoobrazovanim ženama koje su zaposlene i koje navode da se njihovi supružnici ne libe da preuzmu deo domaćih obaveza. Milica objašnjava da većinu poslova obavlja sama ali i da joj njen „*suprug pomaže*“. Iako je muškarac uključen u neke od domaćih aktivnosti, njegov angažman se doživljava kao pomoć, što implicira da je privatna sfera ipak sfera žena.

S druge strane, u iskazu Jane jasno se vidi da je unutar njihove porodice legitimno pregovarati otvoreno o domaćim radnim aranžmanima, upućujući na mogućnost dekonstrukcije ovog normativa: „*On je potpuno drugačiji od drugih muškaraca ... Ne znam, on mnogo više, mu je potreban, da kažem ono, kao, više prlja veš, pa mu je potrebno da ima čistog veša, što mene baš briga, pa je onda preuzeo odgovornost, ovaj, za veš. Ovaj... Čišćenje stana, pa mislim on bi ti rekao da on više čisti od mene, ovaj... (smeh) Nekako znaš imamo različite poglede na sve. Ja ne volim da čistim, ako ne krenem, ono, potpuno detaljno da ga čistim, ne sad sa pomeranjem ormara i to, ali ono kao bez vode ja ne radim ništa. Dok bi on onako malo to mahnuo, da izgleda, ono, kao pristojno. Njemu jako smeta krš, ono kao... Mislim, ja njemu otvoreno kažem 'ne zanima me veš, ti se baviš time', a on meni kaže, ovaj, 'pa šta da kuvam kad ti se ne svida sve što skuvam'. Znači, to čak nije, nije, nije ni prečutno više. Ovaj... E sad, ne znam, on ne vozi kola, pa sve što je, što se vozi, vozim ja. Ne peggamo stvari uopšte, tako da to ako baš treba nešto da se popegla. Recimo, to su te neke podele, on to ne ume da uradi, ne bi umeo da popegla, pa ja...“*

U trećem slučaju ne radi se o ravnomernijoj podeli obaveza do koje se došlo kroz pregovore, već su prethodna iskustva supruga odredila njegov odnos prema domaćim poslovima. Natalija objašnjava na koji način se u njihovom domaćinstvu obavljaju kućni poslovi: „*Mi nemamo da je nešto podeljeno. Svi rade sve. Moj muž opušteno usisa kuću, opere sudove. Ja recimo ne unosim drva, ali nemamo ništa konkretno podeljeno. Svako pomaže svima i svi rade sve. ... on je sam živeo dosta dugo, onda je navikao da to sve sam radi. Ne može da čeka recimo ako sam ja na poslu, a on kući, da sad stoje tu neki prljavi sudovi ili nešto i da čekaju mene, već će on to sam da uradi. Jednostavno takav je tip. Jako je pedantan.“*

Ukoliko mladi roditelji žive unutar proširene porodice, javljaju se dva modaliteta podele domaćih poslova i oba podrazumevaju akcenat na ženskim članovima domaćinstva, s tim što je u jednom slučaju akcenat na tome da veći deo poslova obavlja snaja a druga njegova ili njena majka. Tako Mirela svedoči da „*oko podele, moja svekrva kuva, ja sve ostalo radim. Eto, to je to. Znači, moja svekrva skuva ručak, znači to je sve što odradi. Ona ga skuva samo, zato što ona... Ona mnogo rano ustaje, ona, žena, ustane u pet sati. Pet, šest sati. Kad spava do sedam sati, to je haos.*

Ona skuva ručak, ona je, ona je... Ona i donese, ona je... Iskreno da ti kažem, ona je i stub kuće. Ona donese... Ona i finansira sve nas. Mi zavisimo od nje. Ona je stub kuće, ona znači, ona samo... Jeste da ona doprinosi, za hranu, za piće, za cigare, za sve. Ona skuva ručak, sve ostalo što se tiče kuće, poslova pranja, čišćenja, peganja...“ Ukoliko žive u proširenom domaćinstvu, mladi očevi ženske poslove uopšte ne obavljuju. To umesto njih rade „devojke“: supruge, majke i bake. Sekvenca iz razgovora sa Slobodanom lepo ilustruje rodnu segregaciju. On tako kaže da se oko „tih ženskih poslova“ smenjuju „majka, baba i žena.“ Dodaje da u tom pogledu „nema turbulencija“ i da „ide kako treba da ide“.

To da muškarci obavljaju muške, a žene ženske poslove je „jednostavno tako“ (Ceca), „normalno“ (Dejan), „standardno – podrazumeva se“ (Jovan). Postojeća podela kućnih poslova uglavnom nije rezultat dogovora ili pregovora: ona je nastala spontano (Ana, Ceca, Milica, Senka, Mirela, Eržika) ili dogovorom (Jana). Ipak, za razliku od mlađih očeva koji ne uočavaju nikakve promene u ovom domenu porodičnog života: „*od početka je tako*“, kako kaže Mikloš, neke mlade majke uočavaju. To su Milica i Jana, čiji partneri uzimaju značajnog učešća u kućnim poslovima jer su prepoznali da su njihove supruge – preopterećene. Jedina razlika među njima se sastoji u tome što Milica sa svojim mužem ne pregovara, dok Jana to otvoreno čini.

Valja primetiti još jednu značajnu distnikciju između mlađih očeva i majki. Za razliku od ispitanika, koji ne uočavaju opterećenost svojih supruga poslom oko dece u kući i van nje (ukoliko rade), mlade majke pokazuju razumevanje i nude neku vrstu opravdanja za neznatnu uključenost svojih supružnika u kućne poslove. Na primer, Nataša, zaposlena mlada majka koja živi u zajedničkom domaćinstvu, za svog muža koji ne radi „ništa“ ima opravdanje. Ona kaže: „*Jedno vreme je radio po dvanaest sati, danju i noću. Cele nedelje treća smena i onda pola dana prespava. Ustane kad treba da krene na posao, jede, istušira se i ode na posao.*“

Ipak, razumevanje ne podrazumeva i to da su mlade majke zadovoljne postojećom podelom poslova. Tako Ana, dvostruko opterećena mlada žena (plaćenim radom van kuće i onim u kući) kaže da bi volela da suprug više učestvuje u kućnim obavezama. Slično tvrdi i Ceca, zaposlena majka koja radi na dva posla i obavlja većinu kućnih obaveza, iako je suprug nezaposlen. Mirela koja živi u proširenoj porodici je takođe nezadovoljna time što suprug ne radi ništa. Ipak, pregovori po ovom pitanju izostaju: podela oko kućnih domena kao da je zacrtana – pred njom su nemoćne. Nataša to lepo opisuje. Kaže da se nekad nervira, a nekad pusti da stvari idu svojim tokom. „*Šta ču? Šta da promenim?!*“

Mladi očevi su bez izuzetka zadovoljni postojećom podelom kućnih poslova, koju jedan od ispitanika imenuje kao „*balkansku*“ (Veljko). Svoje

neučestvovanje u kućnim poslovima opravdavaju opštim kultrološkim obrascem i time što smatraju da supruge mogu izaći na kraj sa obavezama: „Ali kad ona ima vremena, šta onda da ja radim?“, pita se Mikloš.

Situacija je nešto malo drugačija kada je reč o podeli roditeljskih obaveza. Iako rodna asimetrija opstaje i dalje, muškarci su spremniji da se uključe u ove obaveze, makar kao pomoćni akteri (videti više u VI poglavlju).

4.3. Institucionalna podrška

Već početne analize potvrđuju ranije nalaze o mediteranskom obrascu tranzicije u roditeljstvo, koji karakteriše snažna podrška porodice porekla i intenzivne razmene resursa i emocija između roditelja i dece. Mladi roditelji se u svom (ranom) roditeljstvu i dalje daleko više oslanjaju na svoje roditelje i neformalne mreže nego na institucionalne oblike podrške. Gotovo devet od deset roditelja imalo je podršku svojih roditelja, a nije izostala podrška ni sestara i braće, drugih rođaka i prijatelja. Najmanje podrške prijavljuju od strane stručnih službi.

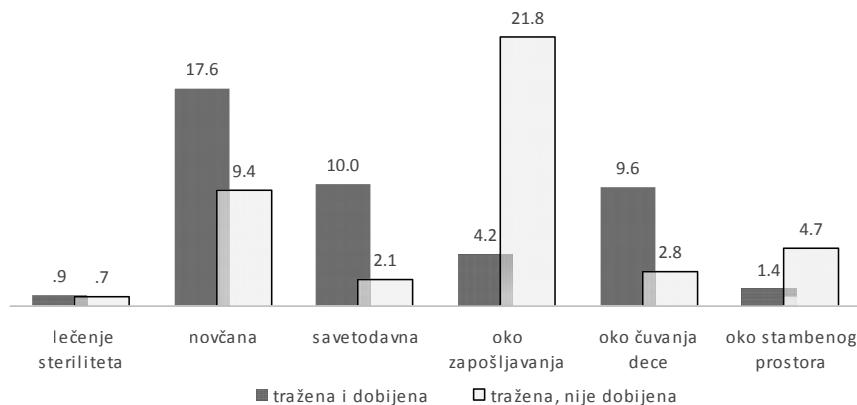
Institucionalna podrška roditeljstvu utiče na nivo znanja i resursa koje će mladi roditelji imati nezavisno od onih koje dobijaju od rada ili neformalnih mreža podrške. Kao treći veoma značajan izvor podrške (po red tržišta i neformalnih mreža) u situaciji nerazvijenog tržišta rada, institucionalna podrška može imati presudan uticaj na odluku o roditeljstvu i rizike sa kojima se mladi roditelji suočavaju. U Srbiji trenutno možemo razlikovati najmanje tri oblika institucionalne podrške: finansijsku, savetodavnu i organizacionu. Finansijski aspekt institucionalne podrške roditeljstvu podrazumeva 1. jednokratne mere, poput roditeljskog dodatka, posebne mere pomoći lokalnih samouprava nezaposlenim porodiljama, kao i 2. kontinuirane mere materijalne pomoći: dečijeg dodatka, pomoći nezaposlenim majkama najčešće do starosti bebe do godinu dana kao deo posebne pomoći lokalnih samouprava kojima se pomažu materijalno najugroženiji roditelji.⁷¹ Kao deo finansijske sigurnosti, roditelju koji je na bolovanja/odsustvu, garantovana je obavezna naknada ukoliko je zaposlen za vreme porodiljskog odsustva / odsustva sa posla radi nege deteta. Obavezni savetodavni aspekt institucionalne podrške podrazumeva medicinska i uputstva o razvoju deteta. Prva uputstva roditelji dobijaju u bolnici a onda i tokom posete patronažnih sestara, kojih prema medicinskim standardima treba biti minimum četiri. Treći aspekt institucionalne podrške roditeljstvu je organizacioni i odnosi se na ustanove za čuvanje

71 Granica za dobijanje dečijeg dodatka za 2016. godinu je iznosila 8.236 RSD prihoda po članu domaćinstva.

i negu dece. Kao što je već navedeno, obuhvat ovih ustanova je još uvek na relativno niskom nivou i prilično je neujednačen s obzirom na mesto stanovanja (Stanojević, 2015b).

Najveći broj mlađih roditelja nije nikada ni tražio institucionalnu podršku (izuzimajući redovna novčana davanja nakon rođenja deteta i predškolskih ustanova). Najveća očekivanja su imali u vezi s onim oblicima podrške koji se odnose na egzistenciju, odnosno oko zaposlenja, novčane podrške, a nešto manje oko čuvanja dece i stručne – savetodavne pomoći (grafikon 4.7). Podaci ukazuju da postoji značajno neslaganje između dobijene i pomoći koja je zatražena ali nije dobijena. Najmanje su uspešne državne službe koje se bave zaposlenjem, ali i one instance koje imaju mogućnost obezbeđivanja stambene jedinice. Iznenadjuje i zabrinjava podatak da je gotovo podjednako učešće mlađih koji su dobili i oni koji nisu dobili podršku u lečenju steriliteta. Manje nedobijene pomoći bilo je kod usluga čuvanja dece i onda kada su roditelji tražili savetodavnu podršku.

Grafikon 4.7: Pristup institucionalnoj podršci roditeljstvu

Razlike u institucionalnoj podršci javljaju se među mlađim roditeljima s obzirom na količinu resursa koje poseduju i druge sociodemografske osobine. Sa povećanjem nivoa obrazovanja manje je očekivane novčane podrške ali manje i one koja je dobijena i ona koja nije⁷², i ista situacija je prisutna i kod očekivanja oko stambene pomoći⁷³. Drugi resurs (prihodi domaćinstva) je u vezi sa očekivanjima od institucija oko novčane⁷⁴

72 $X^2 (405,1)=32,47$, $p<,001$.

73 $X^2 (404,4)=22,09$, $p<,001$.

74 $X^2 (380,4)=48,38$, $p<,001$.

podrške i oko zapošljavanja⁷⁵, tako što sa povećanjem finansijske snage domaćinstva opadaju očekivanja ali i realizovana i nerealizovana podrška mladim roditeljima. Sve vrste materijalne pomoći u daleko većoj meri očekuje populacija romskih roditelja (tabela 4.13).

Tabela 4.13: Podrška roditeljstvu – opšta i romska populacija

	Novčana		Oko zapošljavanja		Oko stambenog prostora	
	Ostatak populacije	Romi	Ostatak populacije	Romi	Ostatak populacije	Romi
Tražena i dobijena	13,2	52	4	5,9	0,8	6
Tražena, nije dobijena	7,8	22	20,1	35,3	2,9	18
Nije tražena	79,0	26,0	75,9	58,8	96,2	76
	100,0	100,0	100	100	100	100
	$X^2(422,2)=63,81,$ $p<.001.$		$X^2(424,2)=6,85,$ $p<.05.$		$X^2(423,2)=31,44,$ $p<.001$	

Ispitanici su u intervjuima kao mere podrške navodili jednokratne mere podrške roditeljima nakon rođenja deteta i u nekim opštinama posebne mere jednokratne finansijske pomoći. Oni sa najnižim prihodima svedoče o primanju i dečijeg dodatka, dok neki od njih nisu uspeli da se kvalifikuju za ovu finansijsku meru s obzirom da su im prihodi bili tek nešto iznad zakonom propisane granice. Roditelji navode da su ova primanja, iako relativno niska, ipak bila značajna. Finansijska pomoć je dolazila u trenutku kada su inače visoki novčani izdaci, u trenutku dolaska novog člana u domaćinstvo kada treba reorganizovati stambeni prostor. Na osnovu iskaza stiče se utisak da su ispitanici realistični i da i ne očekuju značajniju finansijsku podršku.

Ustanove za čuvanje dece su jedino majke kritički spominjale u svojim iskazima, i to u dva slučaja kao deo nemogućnosti da njihova deca dobiju mesto u predškolskim ustanovama. U prvom slučaju Jovana kaže da usled prebukiranosti vrtića nije bilo mesta za njeno dete, a u drugom Ana nije mogla da dobije mesto u vrtiću jer je sama bila nezaposlena: „*Pokušavala sam, al' pošto majka ne radi....kod nas je tako, majka kad ne radi, sedi kući i čuva decu. Nema šanse u obdanište da upadne dete.*“ Ovakave situacije vrše pritisak na ženu da ostane u sferi privatnosti, što dodatno smanjuje njene šanse da se angažuje na tržištu rada.

75 $X^2(382,4)=15,18$, $p<.05$.

5. Postajanje roditeljem – prelazak u roditeljstvo

5.1. Donošenje odluke o rađanju i podrška

Odluka o rođenju deteta može biti rezultat procesa planiranja – što podrazumeva saglasnost partnera oko očekivanja i želje za roditeljstvom. Od mlađih roditelja koji su anketirani, preko dve trećine (68,5%) izjavilo je da je dete bilo planirano, 29,4% da se trudnoća desila neplanirano, a 1,9% da nisu žeeli dete. Zanimljivo je da se po ovom pitanju ne pojavljuju statistički značajne rodne i slojne razlike. Od ukupnog broja mlađih roditelja, njih 4% su razmišljali o prekidu trudnoće, uz prisutvo izvesnih razlika: više žena nego muškaraca, više ispitanika sa tercijarnim nego onih sa osnovnim obrazovanjem, niko od mlađih roditelja Roma, ali se jedina statistički značajna razlika pokazuje u odnosu na tip naselja: u gradu je 6% ispitanika bilo pred ovom dilemom naspram 1,5% onih koji žive na selu.

Kvalitativnom analizom narativa iz intervjeta, iskristalisalo se nekoliko obrazaca donošenja odluke o rađanju prvog deteta: „planirano rođenje“, potom „neplanirano rođenje“ – koji se pojavljuje u dva oblika, kao „očekivano“ i kao „neočekivano, ali prihvaćeno“. Intervjuisani roditelji se skoro ravnomerno raspoređuju u obrazac planiranog (11) i neplaniranog (13) roditeljstva, s time što u prvom obrascu dominiraju očevi (7 naspram 4), a u drugom majke (8 naspram 5). Zanimljivo je da planiranje rađanja nije povezano sa višim obrazovanjem, jer se javlja i kod roditelja sa nižim obrazovanjem (u porodici jednog oca sa osnovnom školom i čak petoro

roditelja sa stručnom školom III stepena). U tome postoji saglasnost između kvantitativnih i kvalitativnih nalaza. Sa druge strane, kod četvoro (dve majke i dvojice očeva) od šestoro roditelja sa visokim obrazovanjem, rođenje deteta nije bilo planirano. Pored toga, navedeni obrasci donošenja odluke o rođenju deteta koje smo prepoznali kroz kvalitativnu analizu, ne mogu se povezati ni sa vremenskim pozicioniranjem tranzicije u roditeljstvo u životnoj putanji mladih roditelja⁷⁶: različiti obrasci donošenja odluke prisutni su i u ranijem i u srednjem i u kasnijem uzrastu postajanja roditeljem, osim što „neočekivano, a prihvaćeno“ rođenje nije prisutno kod ispitanika koji su kasnije postali roditelji.

Odlučivanje o rođenju deteta može počivati na stvorenoj saglasnosti o obostranoj želji partnera za roditeljstvom i o pravom trenutku. Odluka može biti iskazana eksplicitno na osnovu prethodnih razgovora i dogovora partnera, kao što pokazuju iskazi nekih intervjuisanih roditelja: „*Pa jesmo, jednostavno, videli smo da nam je potrebna naša porodica, pa eto, jednu Čerkicu imamo.*“ (Mirko) „*Pa, da ti kažem, bilo je ono prosto kao: 'Je l' hoćemo?' 'Hoćemo.' Generalno, bilo je znači, bez nekog ubedivanja i sve to, nego – to je to.*“ (Marko) Odluka može biti i implicitna, na osnovu pretpostavljenog slaganja, po obrascu „spremni smo, pa kad se desi“: „*Nismo mi baš u dan planirali, možda bi bilo za koji mesec, ali desilo se..*“ (Strahinja) ili odluka koja ne iziskuje dalje razgovore: „*Pa nema tu šta da se razgovara, kruna jedne ljubavi je dete, znači to je u suštini to.*“ (Slobodan) Više dogovora i planskih postupaka zahtevala je situacija kod dvoje roditelja u čijim je porodicama postojao problem sa začećem. Pored njih, među roditeljima koji svoje roditeljstvo određuju kao planirano, samo jedna majka – Milica – opisuje planske pripreme za začeće, koje prikazuju prihvaćeni obrazac medikalizacije prenatalnog i ranog roditeljstva⁷⁷:

„*U tom trenutku, tih dana po tom rođendanu, ali definitivno tad sam počela da razmišljam ozbiljno o detetu. I on je to prihvatio, pričali smo, i onda smo se malo i pripremali za to... Fizički, zdravstveno i ostalo, prosto ono kao, eto... Pa u smislu, ono kao, pošto oboje volimo, pivopije smo oboje, na primer, nećemo ono da sedimo po ceo dan da cirkamo pivo, razumeš, a onda posle da pravimo decu. Nego ćemo malo da povedemo računa, ja sam išla na pregledе i kod opšte prakse lekara i sve te, ne znam, sistemat-ske pregledе i kod ginekologa i kad se ono svi papiri, sve u redu, zdrava ja, zdrav on, sve, i onda smo, mislim, napravili prvu bebu za.. Mislim, za dva meseca. Znaš ono, kad smo zaželeti, tad smo i dobili.*“

76 Opisanim i analiziranim u trećem poglavlju.

77 Vidi: Miller, 2005; 2007; Thomson et al. 2011; Lee et al. 2014.

Sledeći obrazac, koji se pojavljuje sa određenim varijetetima, jeste onaj u kojem je rođenje deteta više bilo očekivano nego planirano. Očekivanja su vezana s implicitnom ličnom motivacijom koja se opaža kao želja, a ne verbalizuje se, jer se „podrazumeva“, kao što kaže Natalija: „*Pa podrazumevalo se. Prosto to smo žeeli, i jedno i drugo.*“ Očekivano začeće povezano je i s prihvaćenim normativnim obrascem da brak treba (što ranije) da ishoduje rađanjem deteta, kao što navodi Ana: „*Pa znači normalno kada sam se udala, rodiću dete.*“ Ili Dejanovim rečima: „*Za dete? Pa tu se ništa ne planira.*“ Unutar normativa bračne porodice rađanje je podrazumevano pa komunikacija o tome nije neophodna: „*Pa ne (nismo razgovarali, prim. aut.), ja mislim da je to normalno. Ako stupaš sa nekim u brak, normalno je imati dete. Ili dva, nebitno koliko.*“ (Dejan)

Očekivanje rađanja se u nekoj meri doživljava kao planiranje, tako da neki roditelji, kao Suzana na primer, ne umeju da odrede razliku: „*Pa i jeste i nije (planirano prim. aut.). Ne znam ni ja, eto desilo se. Tako smo i žeeli.*“ Veoma čest obrazac situacije „ako se desi“ sažeto opisuje Dragan: „*Spomenuli smo par puta, ali nismo planirali. Pričali smo par puta, bilo je više ono priče šta bi bilo kad bi bilo.*“

Zanimljivo je da je obrazac „neplanirano, ali očekivano“ začeće češće iskazan u narativima majki, što govori o tome da izraženija refleksija o roditeljstvu postoji kod žena usled toga što je materinstvo internalizovano kao deo rodnog identiteta, koji se nadovezuje na prihvaćen normativ da je svrha braka rađanje.

U porodicama sedmoro ispitanika: četiri majke i trojice očeva, koji pripadaju različitim slojevima gledano prema obrazovanju, trudnoća nije bila ni planirana, ni očekivana, ali je prihvaćena. Dve majke su kategorički odbile opciju prekida trudnoće. Tako je Nataša decidirana:

„*Ne, nismo uopšte planirali. Nije nam to uopšte bilo u planu naredne dve-tri godine. Desilo se. Bog zna svoje razloge zašto je to tako.*“

I: „*Kako je doneta odluka da rodiš dete?*“

N: „*Pa ne bih abortirala u životu!*“

Mirelin iskaz otkriva da nije imala nedoumica oko rađanja prvog deteta, bez obzira što je iskusila rano majčinstvo i što je između dvoje dece imala dva prekida trudnoće:

„*Jednostavno se dogodilo. Znači nismo nešto planirali 'hoćemo dete' – ne. Nego, jednostavno, ja sam ostala u drugom stanju, nisam htela da radim kiretažu, da sk... Znači, nisam htela.*“

Janin iskaz, međutim, prikazuje njenu refleksiju o neplaniranoj i ne-очекivanoj trudnoći:

„Pa, nije bilo planirano, mi smo bili mlađi, ono, bili smo zaljubljeni, voleli smo se, super nam je bilo. Ja sam ostala u drugom stanju, prosto nekako nije nam bilo ... Mislim meni jeste bilo, malo sam razmišljala šta da radimo, pošto smo bili još uvek studenti, nismo imali posao, nismo imali ništa, ovaj... Kao da li je vreme ili nije vreme, ali mislim, stvarno sreća, evo, posle deset i po godina, nas dvoje nemamo drugo dete, prosto ne znamo kako.“

Neočekivane trudnoće su se dešavale i kod mlađih koji su bili u braku, o čemu svedoči Jovan: „*Totalno neplanirano. Mladost, ludost, zezanje... I ovo drugo je došlo totalno neplanirano.*“ Česta je situacija, bilo da se opisuje kao očekivana u dugogodišnjoj vezi ili kao neočekivana, da je trudnoća prethodila braku, odnosno bila podsticaj za sklapanje braka: „*Doneta je odluka odmah. Venčamo se i gotovo, rađamo dete*“ – kako opisuje Jovana, ili Veljkovim rečima: „*Došlo je do trudnoće, hvala bogu, i onda smo se uzeли, čim smo to skapirali.*“

Familistički heteronormativ bračne porodice ispoljava se sa jedne strane kroz normu da brak obezbeđuje legitimaciju potomstvu. Natašin iskaz opisuje jednu od tipičnih situacija: „*Bili smo tri meseca (u braku, prim. aut.). Ja sam bila šesti mesec kada sam prešla ovde da živim. Do tada sam bila kod svojih roditelja. Zabavljali smo se dve i po godine pre toga.*“ Snaga prihvaćenosti legitimacijske funkcije braka, uslovila je da samo jedan otac – Vuk živi u vanbračnoj zajednici sa suprugom i dvoje dece (u vertikalno proširenom patrilokalnom domaćinstvu) i ne planira sklapanje braka, jer kaže: „*Pa, šta mi to predstavlja?*“

Jednako snažno prihvaćena norma unutar obrasca heteronormativa bračne porodice jeste da je svrha braka rađanje, iskazano Natalijinim rečima: „*Normalno, posle godinu i po dana braka ostala sam u drugom stanju.*“ Analiza pokazuje da su sva deca rođena u prve dve godine braka, najčešće u prvoj, bilo da su začeta pre braka ili na samom njegovom početku. Normativ se prepoznaje i u narativima koji upućuju na obrazac očekivanog rađanja kada je brak sklopljen, ali i onima o njegovom planiranju. Eržikin iskaz je najdistinkтивниji za prihvatanje norme koja je oblikovala praksu tranzicije u roditeljstvo:

„Tri godina smo bili zajedno i onda je bilo venčanje, ja sam rekla da ja moram da ostanem trudna (smeh) zato što ja bez dece ne mogu da živim. I ne znam ... Meni je to bilo cilj, da, da mi postanemo više porodica, kao porodica, ne da samo... Ja sam svima rekla da ja čim ću udati, ja odma' ću ostati trudna. (smeh) I stvarno... Već drugi dan sam bila trudna.“ (smeh)

Drugačije iskaze – u kojima se naglašava da je rađanju prethodio zajednički život (u kohabitaciji i braku) i partnerski odnos koji je razvijan kao odnos *per se*, susrećemo kod dvoje roditelja sa univerzitetskim obrazovanjem. Tako Dragan opisuje razvoj odnosa i dvogodišnji zajednički život koji je prethodio donošenju odluke o rađanju: „*Pa, bilo je: 'Hoćemo li?' 'Pa, 'ajde', i mi smo se već izveli, dobro možda smo mogli još malo da putujemo više, ali ovo je bilo sasvim nekako pravo vreme. ... A venčali smo se početkom 2009. odmah nakon što smo saznali da je ona trudna.*“ I Miličin iskaz ukazuje da je odluka o rađanju usledila nakon osećanja o ispunjenosti u partnerskom odnosu i njene želje i motivacije za roditeljstvom kojom je inicirala razgovor o rađanju:

„*Dugo smo se poznavali, ali pošto smo počeli da se zabavljamo, posle dva meseca smo počeli da živimo zajedno. Prosto smo prepoznali jedno drugo i shvatili da je, ovaj, to to, i počeli da živimo zajedno. I živeli smo zajedno godinu dana kada je on mene zaprosio, ovaj... Što sam ja naravno prihvatile, ono, prosto presrećna. I onda smo živeli pa skoro godinu dana u braku, ne u braku nego od te veridbe skoro godinu dana smo... U januaru me je zaprosio, u februaru smo se venčali, i u decembru smo bili na nekom dečijem rođendanu gde je, mi i možda je još jedan par bio bez dece. ... Već su svi počeli, stasavali, venčavali se, rađali decu i ostalo, i sad je već dečiji rođendan kod, baš kod te moje prijateljice, gde sam ja ceo rođendan provela u sobi dečijoj, zabavljajući tu decu. Svi su sedeli tam, slušali muziku, cirkali, zezali se, pričali. ... I onda sam ja shvatila da je meni tu lepo, prosto sam to... Reko' što mi ne bismo mogli, znaš, što mi ne bismo, ovaj, prosto napravili bebu, ono, imali bebu?*“

I ovaj i drugi iskazi ukazuju da su žene aktivnije u planiranju rađanja, češće su inicijatori razgovora i dogovora oko rođenja deteta. Delatnost žena povezana je sa većom izloženošću pritisku zajednice da se rađanje uvremeni (metafora „biološkog sata“), kao i sa njihovom anticipiranim majčinskom kompetencijom (metafora „materinskog instinkta“).

Podrška odluci o rađanju i ranom roditeljstvu

Najveći broj anketiranih mladih roditelja je doživeo pozitivnu reakciju, ali je 8,2% iskusilo negativnu reakciju svojih roditelja na odluku o rođenju deteta (unučeta). Pozitivniji odgovor na svoju odluku o roditeljstvu su mlađi roditelji doživeli od strane svojih braće i sestara, prijatelja i drugih rođaka (redom). Roditelji vanbračne dece su imali znatno manju podršku za odluku o rađanju, jer je petina njih naišla na negativnu reakci-

ju svojih roditelja, a oko 10% su doživeli negativne reakcije drugih bliskih osoba iz okruženja.

U iskustvu negativne reakcije pojavljuju se statistički značajne rodne i stratifikacijske razlike – to je iskustvo imalo više majki, kao i više roditelja sa osnovnim obrazovanjem (triput više u odnosu na one sa tercijarnim). Posebno se po učestalosti negativnih reakcija okoline, ne samo roditelja, već i braće i sestara, prijatelji i rođaka, izdvajaju mladi roditelji romske nacionalnosti – od kojih je četvrtina iskusila negativnu reakciju svojih roditelja (tabela 5.1).

Tabela 5.1: Reakcija roditelja na odluku ispitanika o rođenju deteta prema etničkoj pripadnosti (u%)

	Srbi	Romi	Ostali	Total
Pozitivna	93,3	74,5	96,4	91,6
Negativna	6,7	25,5	3,6	8,4

Kod mlađih roditelja u romskoj etničkoj skupini u kojoj preovlađuju ispitanici sa niskim obrazovanjem, ukrštaju se nekoliko faktora koji su, uprkos dominantnom obrascu ranog roditeljstva, povezani sa negativnom reakcijom okoline na rano i vanbračno rađanje, što se posebno odnosi na devojke. O tome svedoči i iskaz Mirele – mlade majke Romkinje:

„Mi smo se nekih par meseci zabavljali, to je nekih dva meseca. Uzeli se i onda nismo nešto planirali. Planirali decu. I onda sam ja, sledeći... Mesec dana smo bili u braku. Posle dva meseca, da. U avgust... U septembru sam ja ostala trudna, znam da je septembar bio. ... Moji roditelji nisu bili za to. Moji roditelji nisu ni bili za to da se ja udam, ne zbog mog muža, nego uopšte nisu bili za to da se ja udam. ... Zato što sam još mlada. Još mi je rano. Treba još da živim. Ali moji roditelji nisu hteli da kažu: 'E, ajde uradi kiretažu.' Nisu hteli oni, oni su pustili kako ti hoćeš.“

Drugačija očekivanja od svoje crke izazvala su burnu negativnu reakciju Jovaninih roditelja: „Blago užasna! Otac je otisao iz kuće, majka je urlala po kući. Eto... Pa, ne znam. Valjda sam bila njihova miljenica i nisu očekivali tako nešto od mene“, mada njena neplanirana trudnoća nije bila rana: „Imali smo po 27 godina, bilo je vreme“, niti neočekivana s obzirom da joj je prethodila višegodišnja veza.

Podršku roditelja za zasnivanje porodice imalo je 80,3% mlađih roditelja, dok su kod 11,7% roditelji ispitanika bili protiv (ostalima je „bilo svejedno“). Rodne razlike su značajne: mlade majke su pet puta više od očeva (16,7% naspram 3,7%) navodile da su njihovi roditelji bili protiv da one zasniju porodicu. Slojne razlike su takođe značajne: sa protivljenjem

svojih roditelja su se znatno češće susretali roditelji sa završenom osnovnom školom u poređenju sa onima koji imaju visoko obrazovanje (23,6% naspram 5,3%). Slično kao i kod reakcije na vest o rađanju unučeta, roditelji mlađih Roma koji su učestvovali u anketi češće su izražavali otpor njihovom planu da zasnuju porodicu.

Dvojica intervjuisanih očeva koji su Romi, imali su, međutim, za razliku od gore navedene majke Romkinje – Mirele – sasvim pozitivno iskustvo sa reakcijom i podrškom roditelja: „*Jednostavno, bili su srećni. Dobiće prvo unuče i tako*“, kako kaže Mirko, kao i sa reakcijom i podrškom ostalih njima značajnih osoba: „*Pa svi normalno, kad neko dobije dete, to je radost. Svi se raduju*“, kako kaže Dejan.

Reakcije roditelja i drugih njihovih bliskih osoba (sestara, braće, bližih rođaka, prijatelja) većine intervjuisanih roditelja na vest o trudnoći bile su pozitivne, sažete kroz izraze „bili su srećni“ i „radovali su se“, kao u gornjim iskazima.

Reakcija nekih roditelja mlađih roditelja nije bila pozitivna zbog iznenadenja, bilo da su bili zatečeni odlukom o rađanju unučeta neočekivanom zbog kratke veze: „*Misljam, nismo mi bili u nekoj dugoj vezi, da smo se zabavljali nekih godinu, dve ili pet, već nekih možda pet meseci*“ (Suzana); ili zbog percipiranja svojih potomaka kao nedovoljno zrelih i pripremljenih za odgovornost roditeljstva, kako opisuje Jovan:

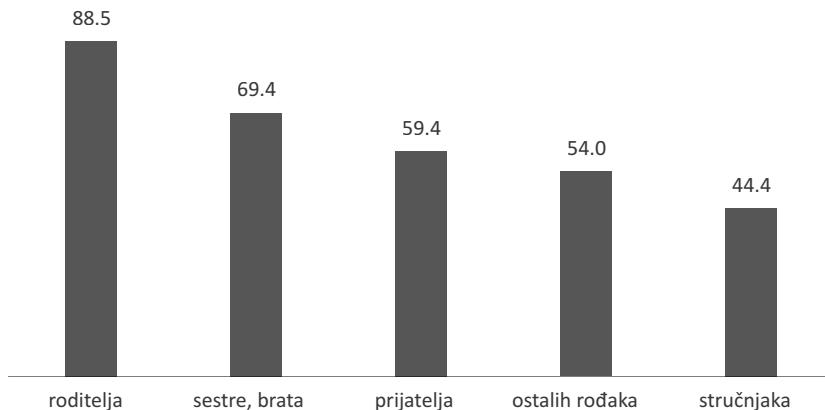
„*Pa, prosto nisu mogli da veruju šta smo uradili. To jest, šta smo odlučili da uradimo – da zadržimo dete. Zato što smo bili totalno neodgovorni, lenji, samo se zezali. Ma niko u našoj blizini nije mogao da veruje u tako nešto. Mislim, lako to može da se desi, da ti napraviš dete, može svakom da se desi, ali sad, šta ćeš ti da odluciš i kako ćeš dalje – to već može da iznenadi neke ljudе. Ovi su se baš bili iznenadili, zato što definitivno niko od nas nije očekivao tako nešto. ... Ne, ne, nije bilo ništa strašno, samo nisu mogli da veruju, uplašili su se za egzistenciju uglavnom i tako dalje. Ali, naravno da su prihvatali to onog momenta kada su shvatili da smo ozbiljni.*“

Bez obzira na prvobitnu reakciju svojih roditelja, većina intervjuisanih mlađih roditelja je dobila podršku odluci o rađanju deteta i uglavnom su zadovoljni dobijenom podrškom.

Nakon rođenja deteta, anketirani mlađi roditelji su dobijali pomoć i podršku prvenstveno u okviru svojih najbližih srodničkih mreža – od roditelja i braća i sestara, potom i od drugih značajnih aktera, prijatelja i rođaka, a ispod polovine je dobilo pomoć i od strane institucionalizovanih aktera – različitih stručnjaka (grafikon 5.1).

Grafikon 5.1: Izvori pomoći u najranijem roditeljstvu (u %)

Od koga ste dobili pomoć i podršku kad je dete bilo beba?

Mladi roditelji se i među sobom razlikuju u odnosu na stepen bilo kog oblika podrške dobijene od svojih **roditelja**. Muškarci nešto češće prijavljuju ovaj izvor podrške (93,1%) od žena⁷⁸ (85,7%), što se može objasniti time što mladi par češće započinje svoj porodični život unutar muževljeve porodice porekla, kao i tradicionalnim etosom koji podrazumeva intenzivniju podršku muškom detetu. Očekivano će roditelji koji su zaposleni imati intenzivniju podršku svojih roditelja od onih koji ne rade⁷⁹ s obzirom da potonji imaju nešto više vremena na raspolažanju. Podrška roditelja raste i sa nivoom obrazovanja⁸⁰ mladog roditelja i sa nivoom prihoda po članu domaćinstva⁸¹. Ova podrška ima i etničku dimenziju s obzirom da Romi znatno ređe dobijaju pomoć od roditelja (75%) od ostatka populacije (90,4%)⁸². Razlike u odnosu na dobijenu pomoć od **sestara i braće** su znatno manje, i javljaju se u nešto većoj meri kod mlađih roditelja koji žive na selu⁸³, i ova pomoć značajno je češća kod neromske populacije (71,4% prema 54,2% kod romske populacije)⁸⁴. Pomoć od **družih rođaka** raste kako raste obrazovni nivo mlađih roditelja. Podrška od strane prijatelja ne varira u odnosu na sociodemografske osobine mlađih.

78 $\chi^2(425,1)=5,45$, $p<.05$.

79 $\chi^2(410,2)=6,07$, $p<.05$.

80 $\chi^2(410,3)=8,28$, $p<.05$.

81 $\chi^2(380,2)=6,58$, $p<.05$.

82 $\chi^2(422,1)=9,96$, $p<.05$.

83 $\chi^2(418,1)=6,74$, $p<.05$.

84 $\chi^2(415,1)=5,93$, $p<.05$.

Određene razlike javljaju se kod dobijene pomoći od strane stručnjaka (odnosno stručnih službi). Korisnici ove vrste podrške češće će biti visokobrazovani⁸⁵ (odnosno njeno učešće raste sa nivoom obrazovanja) i na prvi pogled iznenađujuće će češće biti na selu⁸⁶. Poslednji rezultat zapravo potvrđuje nalaze da je u ruralnim područjima nešto bolja pokrivenost od strane patronažnih službi nego u gradskim naseljima (Stanojević, 2015b). I ovde je posebno izražena etnička dimenzija s obzirom da Romi daleko manje koriste ovu vrstu podrške (20,8%) od ostatka populacije (47,6%)⁸⁷.

Većina intervjuisanih roditelja svedoči, kao što pokazuje i gornja kvantitativna analiza na uzorku cele populacije mladih roditelja, da je odmah nakon rođenja deteta najveća pomoć došla od neformalnih mreža. Posebno značajan izvor podrške ranom roditeljstvu su roditelji: svi mladi roditelji su, uz izuzetak jedne majke čiji roditelji, kao i svekar i svekrva žive u drugoj državi, dobili pomoć od svojih/supružnikovih roditelja u trenutku kada su postali roditelji. Pomoć koja im je pružena u trenutku kada su postali roditelji, uključivala je: materijalnu, emocionalnu, instrumentalnu i savetodavnu podršku.

I očevi i majke naglašavaju da je neposredna pomoć dolazila od ženskih članova porodice, jer kao što Luka kaže „*Najveća podrška, što se tiče odgajanja deteta, u početku i to, je dolazila od moje majke i od supruginе majke. U početku malo, dok se nismo navikli.*“ Suzana na sličan način opisuje rani period roditeljstva „*Konkretno pomagali su i finansijski, a i pomagala je svekrva oko deteta. Normalno, prvi put kada rodiš dete ne znaš mnoge stvari.*“

Dvoje visokoobrazovanih roditelja su naveli da su u prvom periodu pomoć primili u jednom slučaju samo od prijatelja, a u drugom su sve oko deteta hteli sami da organizuju. Jovan se seća da su pomoć dobili „*od prijatelja uglavnom*“ i to najviše različite potrepštine za decu. Jana kaže da, iako su i u tom periodu dobijali finansijsku pomoć roditelja za plaćanje stana, ipak su hteli sami da se organizuju oko deteta: „*Mi smo nekako, ovaj, možda, rasterali sve. (smeh) Tako da smo mi, nas dvoje najviše, ovaj, se bavili bebom. ... Pa nismo se slagali sa, sa, razmišljanjima naših roditelja.*“ U oba navedena slučaja bila je manja neposredna pomoć roditelja oko svakodnevne organizacije domaćinstva i roditeljstva.

Podršku ranom roditeljstvu analiziraćemo podrobnije u kontekstu doživljaja majčinstva i očinstva u nastavku ovog poglavlja, a više reči o podršci roditeljstvu i međugeneracijskim odnosima, razmeni i solidarnosti na osnovu analize narativa, biće u sledećem poglavlju.

85 $X^2 (399,1)=6,11$, $p<.05$.

86 $X^2 (419,1)=4,07$, $p<.05$.

87 $X^2 (416,1)=12,28$, $p<.001$.

Planiranje daljeg rađanja

Kada su zapitani o planiranju daljeg rađanja u periodu od naredne dve godine, 59,3% anketiranih roditelja se izjasnilo da ne želi više dece, 20,5% planira još dece, dok 20,2% ne planira, već ostavlja slučaju. Značajne razlike u planiranju daljeg rađanja javljaju se u odnosu na obrazovanje mlađih roditelja (tabela 5.2): najviše se za dalje rađanje odlučuju roditelji sa visokim obrazovanjem, s obzirom da su kasnije postali roditelji i imaju najmanje dece⁸⁸.

Tabela 5.2: Planiranje daljeg rađanja prema obrazovanju roditelja (u%)

	Osnovno	Srednje	Tercijarno	Total
Da, planiramo	17,6	17,8	34,7	20,9
Ne, ne planiramo	58,8	62,9	45,3	59,0
Nisam siguran/a – ako se desi	23,5	19,3	20,0	20,1
Total	100,0	100,0	100,0	100,0

Pоловина intervjuisanih roditelja tridesetogodišnjaka ima jedno dete, a polovina – dvoje, a porodica sa troje dece nema. U porodicama pet očeva i sedam majki rođeno je jedno dete do sada. Broj dece ja najuže povezan sa vremenskim pozicioniranjem tranzicije u roditeljstvo u životnoj putanji ispitanika, pa tako od desetoro ispitanika koji su ranje iskusili tu tranziciju – četvoro (tri oca i jedna majka) imaju jedno dete, a to je slučaj sa četvoro (dve majke i dvojica očeva) od petoro ispitanika koji su kasnije postali roditelji. U tom smislu, broj dece se može povezivati sa obrazovnim nivoom roditelja, gde se roditelji – očevi, a posebno majke, sa nižim obrazovanjem (osnovna škola i III stepen) koncentrišu u grupi ranijeg roditeljstva. Direktna veza, gledano kroz kvalitativnu analizu, između obrazovanja i broja rođene dece ne postoji, pošto su porodice sa jednim i sa dvoje dece prisutne kod roditelja koji pripadaju različitim slojevima.

Pošto su intervjuisani mladi roditelji koji su u fazi životnog ciklusa porodice koja je povezana s njenom ekspanzijom i u smislu sastava, relevantniji su njihovi iskazi o daljim planovima što se tiče roditeljstva.

Kvalitativna analiza je pokazala da po ovom pitanju postoje značajne rodne razlike. S obzirom da su aktivniji akteri u promišljanju rađanja, i budući da je njihovo iskustvo rađanja primarno, a iskustvo ranog roditeljstva otelotvoreni nego što je to slučaj sa očevima – žene su realističnije u proceni želja i mogućnosti koje oblikuju motivaciju za daljim rađanjem.

88 Da podsetimo: u skoro trećini porodica u kojima roditelji imaju osnovno obrazovanje, rođeno je troje dece, dok, sa druge strane, skoro dve trećine porodica roditelja sa visokim obrazovanjem, imaju po jedno dete, kao što smo naveli u trećem poglavljju ove studije.

Nijedna od pet majki koje imaju dvoje dece ne planira dalje rađanje: tri su tako odgovorile bez obrazlaganja, a dve su ukazale na osećanje vlastite istrošenosti – pre svega psihičke i emocionalne. Tako Mirela navodi: „Znači, više ne bi, veruj mi, da mi poklone državu – ne bi (smeh), veruj mi, znači... Ne zato što, normalne porođaje sam imala, znači normalne trudnoće, sve normalno, sve normalno, ali ne bi mogla, osećam da ne bi mogla psihički više da izdržim.“ Miličina osećanja su slična: „Ne planiram, više. Ne. Muž je želeo treće, ali mislim da ne. Mislim da, bilo bi lepo u principu, ali svesna sam sebe i ne mogu... Ne mogu. Ne bih mogla psihički to da podnesem, imala bih snage, našla bi se snaga i sve to stoji, ali neću to sebi da radim, neću sebi poslednje atome da uzimam zarad nečega, a mogu ono što već imam da još obogatim, ne znam da li me razumeš...“

Većina očeva koji imaju dvoje dece (šestorica od osam) ne planiraju da imaju više dece: „Ne planiram decu, imam dvoje i to mi je dovoljno.“ (Dejan) ili su takvu odluku doneli dogovorno sa suprugom: „Pa, ne, ne planiramo više... Pričali smo, mislim, da imamo dvoje, to je neki plan bio...“ (Luka). Sa druge strane, dvojica očeva sa dvoje dece razmišljaju više na nivou ličnih želja i internalizovanih društvenih očekivanja. Tako Mikloš po red dvoje dece priželjkuje: „Možda ne dvoje, jedno samo. Ali možda samo, to nije sigurno. Videćemo godinu-dve dana, situacija kako će da se odvija ovde.“ A Slobodan ovako razmišlja: „Moje mišljenje je, ja bi' voleo znači, finansijska situacija nije zlatna, ali ja bi' lično voleo da imam tri ili više deteta. Jer sa dva deteta ti si na nekoj nuli. Trebalo bi da težimo da imamo više dece. I par očeva koji imaju jedno dete razmišljaju o troje dece: Eto, plan je da sledeće godine kupimo stan, drugo dete, i onda da pričamo o trećem detetu“ – kaže Dragan, a Ivan je taj plan diskutovao sa suprugom: „Da, slažemo se da bude troje. Sada, videćemo kako će biti. Ali, mislim da ćemo izgurati.... Mislim, sad smo ovo drugo hteli da ne bude neka velika razlika, e sada videćemo, ovaj, za treće, kako će biti stanje, jednostavno, u državi, kako će biti posao njoj, kasnije i supruga isto, treba nešto da radi, mislim, nije domaćica i to.“ Poslednji iskaz ukazuje na razumevanje i uvažavanje pozicije drugog, što se pojavljuje u iskazima dvojice očeva. Tako i Veljko u kontekstu planiranog rađanja govori o potrebama supruge: „Kada supruga dobije stalni radni odnos. Jer ona nema dana radnog staža. A, negde gde se reši to pitanje, jer ona ako bi podigla još jedno dete bez i jednog dana staža, ona bi već zgazila preko tridesete. Mislim da bi, znajući je, bila nesrećna. Ne detetom, naprotiv, to bi bilo izuzetno za nas dvoje, nego što bi ona imala osećaj da nema vrednost, a evo, sad je specijalista za dramske studije.“

Postoje, sa druge strane, očevi koji o planiranju daljeg rađanja govore iz svoje pozicije – u jednini, bilo da ne anticipiraju ili da priželjkuju više dece: „A dete, pa – dete – ja sam vrlo mlad, tako da naravno, još jedno, ili

sina ili čerku. Naravno, planiram još jedno. Pa, pod uslovima da ne živim sa tastom i taštom, da imam svoje i zaposlenje.“ (Mirko)

Norma dvoje dece je u velikoj meri prihvaćena i verbalizovana najčešće kroz želju u iskazima većine roditelja jednog deteta i često kroz racionalizaciju da dete ne ostane jedinčić. Izuzeci su dve majke – Ceca koja ne želi više dece: „*da bih ovom detetu omogućila sve*“, i Jovana koja još ne razmišlja o daljem rađanju. Pored uobičajenih uslova povezanih s materijalnom sigurnošću porodice: „*Bar da on radi znaš, da kažem ajd sigurno je, ali kad ni jedno ono ne znaš. Ovaj mesec imaš, sutra nemaš i onda šta?*“ kako razmišlja Vera, majke su sklonije da, uslovljeno njihovim primarnim iskustvom da one nose prevashodni teret ranog roditeljstva, navode okolnosti povezane s njima samima koje mogu uticati na donošenje odluke o rađanju još jednog deteta. Pored gore opisanog osećanja iscrpljenosti, to su pre svega potreba da se zaposle, ne samo zbog materijalnog obezbeđenja („*dve plate*“), već i zbog sebe samih: „*Dobro, što se tiče uslova za život imamo svoju kuću, pomažu nam roditelji, al' opet bih ja volela da radim*“ (Suzana), ili da ne izgube teško stečeno zaposlenje: „*Mislim da posle neću imati gde da se vratim da radim*“ (Natalija). Navođeni su potom zdravstveni razlozi (iskustvo teškog porođaja), ali i nezadovoljstvo partnerskim odnosom, eksplisirano kod jedne majke – Nataše: „*Obično ove malo iskusnije kažu da ne treba rađati drugo dete ako ti je u glavi razvod. Čekam da se promeni tu mnogo toga da bih razmišljala o drugom detetu. ... Pod uslovom da moj muž preuzme bilo kakvu obavezu u ovoj kući. Da se ponaša kao član ove porodice, a ne kao gost koji svrati na jedno dva sata.*“ Pasivan otpor žena rađanju, kroz, na nivou praktične svesti prisutno, ali ne i diskurzivno iskazano, razočaranje u iskustvo ranog i kasnijeg roditeljstva, češći je nego što se može otkriti direktnim analizama, jer ga treba tražiti iza različitih racionalizacija kojima obiluju refleksije o planiranju potomstva u kontekstu jakog normativa porodice sa dvoje dece.

5.2. Prelazak u roditeljstvo iz perspektive majki

Kvalitativna istraživanja prelaska u majčinstvo pokazuju da su narativi žena o trudnoći, porođaju i ranom majčinstvu pod snažnim uticajem moralnosti „dobrog materinstva“ (Ribbens McCarthy *et al.* 2003; May, 2008) i u funkciji njegovog prikazivanja, tako da ponekad više govore o sociokulturalnim idealima materinstva („konfiguracijama“ – Thomson *et al.* 2011), nego što su odraz realnog individualnog iskustva majčinstva ispitanica (Miller, 2005; 2007). Strah od dobijanja etikete „loše majke“ predstavlja snažnu prepreku da se iskaže individualizovana subjektivnost majčinstva,

tako da u narativima dominira „optimistični ton“, a negativna iskustva se cenzurišu (Miller, 2005; 2007). Etika brige kao centralna tema prikazivanja ženskih porodičnih praksi (Heapy, 2011), u ranom majčinstvu je prikazana kroz posvećenost potrebama deteta inherentna konstruktu intenzivnog materinstva (Arendell, 2000; Lee *et al.* 2014). „Putovanje u majčinstvo“ se odvija kroz spektar (internalizovanih) javnih očekivanja i privatnih iskustava (Miller, 2005: 87), a povremena nesaglasnost ovih elemenata se pojavljuje u refleksijama iskazanim kroz narative.

Namera nam je u ovom delu da kroz kvalitativnu analizu narativa majki protumačimo subjektivnost majčinstva kroz njegov rani doživljaj. Problematizovaćemo koliko su narativi odraz dominantnih diskursa o materinstvu, a koliko su individualizovani kao odraz ličnog iskustva, kao i da li time dovode u pitanje javne diskurse: medicinski, naturalistički i laički (tradicionalni) koji svi postuliraju moralnost „dobrog majčinstva“ (Miller, 2005; 2007).

Pored toga, analiza narativa u ovom delu, posvećena je tumačenju doživljaja ranog majčinstva i u odnosu na poseban aspekt ličnog iskustva: očekivanu i dobijenu podršku i zadovoljstvo njima. Obrasce podrške smo imenovali kao *tradicionalno-moderni tip* podrške, koji je zasnovan na kulturološkim očekivanjima pomoći od strane žena, i kao *savremenih (postmoderni)* tip podrške, koji je zasnovan na poimanju roditeljstva kao recipročnog i postulira ravnopravnost i izmenljivost majčinskih i očinskih praksi. Naša je pretpostavka da je i na nivou očekivanja i na nivou porodičnih praksi zastupljeniji prvi obrazac podrške, koji počiva na ekspresivnim mrežama – ženskim mrežama podrške i solidarnosti. Specifičnosti situacije u odnosu na druge ustanovaljene obrasce intergeneracijske ženske solidarnosti (Thomson *et al.* 2011), leži u tome što kod nas mreže podrške uključuju pored matrilinearnih (majka/sestra – čerka) i patrilinearne (svekrva/zaova – snaja) odnose, usled patrilokalnosti – zasnivanja porodice u domaćinstvu muževljevih roditelja. Pored toga, ovi odnosi intergeneracijske solidarnosti zasnivaju se na obrascima obaveznosti i sledstvenih očekivanja, što su karakteristike južnoevropskog – mediteranskog kulturnog kruga (Iacovu, 2002; Wallace, Kovacheva, 1998), koji se uklapaju u familističke subprotektivne tranzicione režime (Walter *et al.* 2009).

Kombinacija navedenih ciljeva analize treba da nam omogući biografizaciju tranzicije u majčinstvo u okviru pristupa životne putanje, koja uzima u obzir i normativni poredak („konfiguracije“) i lično iskustvo konteksta („situaciju“), tumačeći ih u okviru celokupne biografije ispitanice.

Doživljaj ranog majčinstva

Donekle neočekivano, s obzirom na nalaze nekih studija (Miller, 2005; 2007), manji broj majki je prikazao narative koji predstavljaju refleksiju dominantnog diskursa o srećnoj i kompetentnoj majci, a veći broj je svojim personalizovanim doživljajem taj diskurs doveo u pitanje. Sa druge strane, treba imati u vidu da intervjuji nisu vođeni u aktuelnom trenutku ranog majčinstva, u periodu kada je dete bilo novorođenče, već od dve do deset godina kasnije, tako da su majčinske reminiscencije obojene kasnjim nataloženim iskustvom i ovladavanjem ulogom i identitetom kroz „karijeru majčinstva“ (Ribbens, 1998), koji majkama daju legitimitet da se suprotstave dominantnim diskursima i normama, kao što je ustanovljeno i u prethodnim studijama (Miller, 2005: 111).

U narativima u kojima se prepoznaće refleksija dominantnog diskursa u opisu vlastitog doživljaja, koriste se izrazi kao „prelepo“, „presrećno“, „nešto najlepše“. Doživljaj je teško opisati: „*Prelepo! Čudan je osećaj kada postaneš majka. Prelepo je. Nekako drugačije, ne znam kako to da opišem, ali nešto najlepše*“ (Suzana); on potire prethodne strepnje: „*Mislila sam da ču se plašiti, jer sam se obično plašila da uzmem malo dete, ali to je nešto valjda jače. Lepo, presrećno*“ (Ceca); kao i objektivno iskustvo teškog porođaja: „*Prelepo! Beba mi je bila nešto najlepše. Kada sam je videla, rekla sam ovo je najlepše dete na svetu, zato što je moje! Ja volim decu. Da imam uslove i da imam nešto svoje, ja bih rodila još jedno, bez obzira što sam njih dve rodila na carski.*“ (Ana). U nekim slučajevima, egzaltirano pozitivan doživljaj ranog majčinstva: „*U pa to je super, divan osećaj. I trudnoća mi je bila isto super. Ja kažem najlepši period mog života*“, kako ga opisuje Natalija, može se tumačiti u okviru celog njenog narativa u intervjuu koji odražava zadovoljstvom životom, što uključuje i zadovoljstvo podrškom partnera i ženske neformalne mreže: „*Kada sam se porodila imala sam najveću pomoć od majke. Ona je bila sve vreme sa mnom, pomagala mi dosta. Suprug isto. Neke drugarice koje su se ranije porodile, one su bile na telefonskoj vezi da pitam kako i šta. Imale su iskustva u tome.*“

Nesaglasnost između optimističnog diskursa koji izbija, a sa druge strane, objektivne situacije i ličnog iskustva koji ga prekrivaju, veoma jasno se vidi iz Senkinog narativa:

„Iskreno, ja... Mnogo sam bila, naravno, srećna. Jer... Kod mene nešto, sa (ćerkom) je išlo sve, otkako se rodila u stvari, prvo, imala je neki kao, ne da kažem oziljak, ali ekcem. Oni ga tako, naravno, nazivaju. Da je bila cela modra. I prvo, naravno, to je bila, meni, sama pomisao da... Mislim, na licu, baš se videlo. I baš sam se bila uplašila oko toga. I onda, kad je to već, polako, postepeno počelo

da se povlači, ekstra mi je bilo. E posle je imala neki problem sa kukovima, pa je nosila neke kaiševe, pa ... Mnogo muka oko svega toga, dok je bila beba. Ali, opet kažem, bilo mi je stvarno lepo. Kao bebica-bebica. Mnogo mi je bilo vrućina. (smeh) Ona je rođena u julu. Ali sve ostalo je bilo ono, stvarno super. Ona je bila mnogo dobra beba. Sad je malo nezgodna.“ (Podvukli autori)

Kolika je snaga dominantnog diskursa u „bojenju“ ličnog doživljaja i prekrivanju stvarnog iskustva, vidi se u iskazu Eržike, koja se tek nakon podsticaja intervjuerke priseća teških trenutaka i osećanja u majčinskoj praksi:

„Uuuu... To je bilo najlepše u životu. (smeh) Ja mislim to tad, kad vidiš tvoje dete, to je... To, to, to ne znam opisat kako to oseća. ... Inače to, kad je bilo beba, ona... Ona je bilo jako dobrica i nije puno ni plakala i... Kad je bila mala, onda uvek mislim šalaj... Ne znam. Meni je, meni je najdraže u životu da imam dete. To je... Ništa lepšeg od tog. Stvaaarno to je, to je tako poklon od Boga da, da...većeg ne možeš dobit, samo kad dobiješ još jedno dete.“ (smeh)

I: „A je l' bilo trenutaka da si se osećala onako, ne znam, uplašeno, nezadovoljno.?“

E: „Jeste. Jeste. Kad je... Kad je bilo bolesna, onda nisam znala da šta da radim. To, to mi... I u bolnicu još, kad su... Samo jednom nisu doneli bebu. Ja nisam znala gde je, a niko ništa ne kaže. Ja sam stojala u vrata i plakala: 'Gde mi je beba?!" Televizor je, onda je bilo taj dan da su ukrali bebe i zamenuli i to... Ja kažem... (smeh) 'Ja dok ne vidim moju bebu, ja nigde ne odem!' (smeh) I onda oni su smejali, a ja plakala. (smeh) To mi je bilo teško. Došlo muž i on... (smeh) Pa to je bilo teško i posle svaka bolest, to je, to je jako teško.“

Današnja perspektiva sa protokom vremena i učitanim iskustvom omogućava da se sagledaju ambivalentnosti stvarnih okolnosti, prakse i doživljaja, kako to čini Jana, koja ja dete rodila mlada, dok su suprug i ona bili studenti:

„Pa zavisi od situacije do situacije, od perioda do perioda. Bilo je, ono, situacija kada sam...Kada mi je jako bio problematičan taj nedostatak sredstava, i što, što sam imala veliki strah šta će biti sutra, kako ćemo mi to izdržati, kako ćemo preživeti. A prednost, što smo bili mlađi je ta što je nama (sin) nekako delovao kao igračka, i što smo se mi onako dosta zabavljali sa njim (smeh). Ono, bili smo opušteni. Mislim, meni je kao, ja sam takva osoba da je meni,

ne znam, kada dobije temperaturu, meni je to bilo strašno, pa je tu bilo onako, kao, malo ... Meni je u stvari cela ta priča oko još jednog deteta, samo razmišljanje o tome, jao ne daj bože samo da dobije temperaturu šta će onda? Mislim, to mi je ono kao, katastrofa. Dok je, opet, moj suprug drugaćiji, njemu je to sve opušteno.“

Narativi majki koji pokazuju negativnu konotaciju govore o iskustvima fizičkih i psihičkih problema nakon porođaja, ali i o zbumjenosti zbog nove uloge i identiteta.

Ton Natašinog narativa ukazuje da je ona rani period majčinstva doživela kao traumatičan: „*Ja sam imala velikih problema oko dojenja deteta. Imala sam mastitis za mesec dana dva puta. ... Znači, nikako nisam spavala. Ne znam koliko sam injekcija samo primila. Taj početak mi je u užasnom nekom sećanju. Baš sam se namučila. ... jer nisam znala u tom periodu šta će od sebe.*“ Kasniji delovi intervjeta ukazuju na kontradiktornost njenog sećanja: „*Pa divno sam se osećala sa bebom, samo nisam znala da je to tolika obaveza. Nisam nikome verovala. Sada ne mogu da se usudim da planiram drugo. Jedino ako opet bude nešto neplanirano.*“ (Podvukli autori) Vidi se i ambivalentnost motivacije za majčinstvom, čiji je značaj još veći imajući u vidu kontekst cele njene biografije: neplanirano i neočekivano roditeljstvo, nezadovoljstvo partnerskim odnosom i razmišljanje o razvodu⁸⁹.

Nekoliko majki u svojim narativima iskazuju kombinaciju objektivnih okolnosti i fizičkih i zdravstvenih problema – vlastitih (postporođajni bolovi i upale) i detetovih (grčevi, ekcemi, konstantno plakanje), sa svojom uplašenošću i nesigurnošću:

„Pa da, pa bilo mi je teško i recimo bilo je da sam mesec dana bila... Pošto sam ja imala carski rez i onda, mala i ja smo bile gore u sobi, nisam smela puno ni nešto da se krećem i onda... To mi je bilo valjda najgore, tih mesec dana gore, i ležanja i svega ... Tol'ko je plakala, plakala, da više niti gladna, niti žedna, znaš, i tol'ko sam se uplašila i onda sam i ja počela plakati i onda ulazi suprug: 'Što plačeš?' Pa reko' ne znam šta joj je, plače'. Bila sam uplašena, znaš, prvo dete, znači nemaš iskustva, ono sam si, tu je svekrva bila otišla, i onda ono uplašena.“ (Vera)

Nesigurnost: „*To je, bukvalno, bilo da je dete rodilo dete. E bukvalno tako. Znači, meni je to tol'ko bilo nešto kao... Kao da ja imam neku lutku koja plače. Ja nisam ni znala šta su to grčevi, nisam ni znala koje probleme ti možeš da imaš sa detetom, ja sam to mislila – samo dete, ti mu daš da*

---

89 Vidi u prvom delu ovog poglavља.

jede, obučeš ga i...“ (Mirela); i strah: „Možemo to da preskočimo?...Kako sam se osećala?! Osećala sam se kao da je vanzemaljac pored mene. Kako sam se...tako sam se osećala. Šta da radim sa njim?! Pa ne znam...tako sam se osećala.“ (Jovana); – osećanja su koja dominiraju u iskrenim narativima nekih majki.

Veliku psihičku ranjivost i nesigurnost majčinskog identiteta u nastajanju, veoma elokventno kroz vlastito iskustvo iznosi Milica, pa njen iskaz prenosimo u celosti:

„Posle prvog porođaja, ja mislim da petnaestog dana, da nisam popričala sama sa sobom, da bih nervni slom dobila, da sam bila na ivici nervnog sloma. Ja ne znam da li je to, ne, ne znam, prepovijam da je to prosto nešto hormonski što se desi u čoveku, ovaj, čega ja u tom trenutku nisam svesna, naravno, nisam racionalna, nisam ono kao 'e to ti je zbog toga', pa kao primiri se. Ne. ... Znači, non-stop ja sam nju, stalno sam bila u strepnji, stalno sam bila da li ja radim sve kako treba, neke stvari nisam smela da odradim, muž je taj koji ju je kupao, koji je prepovijao pupak, koji je... Mislim, klasična ona neka postporođajna neka trauma, znači klasična i sećam se momenta, znači jednog, u svom tom ludilu, ali ludilu ... Muž je tad radio, na primer, sad posle drugog deteta nije, uzeo je odmah odmor, bili smo zajedno u stanu ... Tad je radio, pa sam bila i sama često, i sećam se momenta, tada kad smo živelii, sedela sam na fotelji, pravo gledam na jedan park, kroz prozor, vrata su bila otvorena, lepo vreme, avgust mesec, ili početak septembra, da sam se zagledala u to drveće, onako sama sa sobom 'Ili ćeš se dovesti u red, znači, ovo je kraj ili će ovo da ode u sunovrat potpuni', i bukvalno sam par minuta popričala sama sa sobom i nekako, onda sam krenula da, da... Da rešavam jedno po jedno u svojoj glavi, u svom odnosu i prema bebi i prema sebi i prema mužu, prema celoj toj situaciji ... Dešavalo se da ja nju ne mogu da probudim, ja nju vodim kod lekara, ali stvarno dugo nisam mogla da je probudim, nisam ni ja baš bila ono... Baaaš jedna trauma, nisam se snašla, prvih petnaestak, dvadeset dana, apsolutno se nisam snašla, ni emotivno, ni psihički, ni fizički, ni nikako. Nisam uživala uopšte u roditeljstvu, ne, uopšte nisam uživala.“

U nastavku narativa, Milica eksplicitno dovodi u pitanje dominantni diskurs o srećnoj i kompetentnoj majci zaljubljenoj u svoju bebu:

„U početku kad, meni malo i onako i nije mi baš iskreno kad majka kaže 'jao kako je slatko, kako ga volim', mislim o čemu vi meni

pričate, nema tu... To je odradivanje, to je jedan fizički posao, jedno nespavanje, znači dojiš, izmazaš se, steriliseš izmlazalicu, prepovijaš, kupaš. Idemo opet, dojiš ... Znači, nema ništa drugo i prosto u tome ne može čovek da bude ispunjen. Čime da bude ispunjena, mislim šta?“

Njeni dalji iskazi govore o „karijeri majčinstva“ i ovladavanju identitetom i osećanjima:

„I onda vremenom, malo po malo je to mislim krenulo nekim normalnim tokom, i onda sam počela, znaš kad beba počne da se smeje, kad ti se osmehne prvi put, kad si dobio neki feedback, tek osetiš onda. Tako da tek onda, vremenom sam počela stvarno da volim svoje dete i da osećam u stvari ljubav prema svom detetu i da budem srećna zbog toga.“

Stečene kompetencije, samopouzdanje i formiran majčinski identitet doprineli su sasvim drugačijem doživljaju nakon rođenja druge čerke:

„Odlično, odlično (se osećala, prim. aut.), to sam htela da ti kažem, kad sam se porodila, ovaj ... Dobro, tu sad ima i nekih drugih okolnosti, muž mi je bio i na porođaju i sve je to prošlo super i bez ikakvih posledica, baš je bilo onako divno. Ja sam nakon par dana shvatila da ja nikad u životu zadovoljnija nisam bila. Bez obzira što, ono, podočnjaci su mi se otegli, ne spavam, ne spavam uopšte, ne ono kao malo spavam, nego ne spavam uopšte i ostalo, ali prosti nikad zadovoljnija nisam bila.“

Druge majke ovladavanje majčinstvom opisuju kao „navikavanje“:

„Pa vremenom, navikneš se. Ne znam...nikad nisam razmišljala o tome uopšte. Vremenom to postaje sve normalno i prirodno.“ (Jovana)

„A posle već ono, posle par meseci, mislim sve, kao da je tu s nama, kaže on: 'Ko da je s nama tu već godinama.' Tako je bio on rekao. Znaš, navikneš se.“ (Vera)

Podrška ranom majčinstvu i zadovoljstvo

Na nivou očekivanja i na nivou porodičnih praksi, kao dominantni se izdvajaju dva izvora podrške ranom roditeljstvu – majčinstvu: od strane neformalnih, pretežno ženskih, mreža i od strane supruga – partnera, dok se trećem izvoru: institucionalnoj podršci stručnjaka, u narativima ispitanica pridaje manji značaj. Očekivanja, implicitna ili eksplicitno iskazana, određuju količinu i kvalitet zadovoljstva praksom podrške.

Osim u tri slučaja, okosnica podrške nakon porođaja bile su druge žene – majke, svekrve, sestre – ekspresivne mreže *tradicionalno-modernog* tipa, kako smo ih nazvali. U društвima južnoevropskog kulturnog kruга ta vrsta intergeneracijske solidarnosti je veoma izražena, očekivana i podrazumeva se. To se vidi u narativima nekih majki koje su zadovoljne podrшkom koju su doatile, ali naglašavaju da je to: „*njena majčinska dužnost, verovatno*“, kako veliku pomoć svoje majke tumači Nataša, koja živi u matrilokalnom domaćinstvu, ili dužnost babe: „*Pa iskreno jesam očekivala. Ko će mi pomoći, njihovo je unuče*“, kako objašnjava Ana, kojoj je svekrva pomagala oko kućnih poslova, a pomoć oko bebe je dolazila: „*Od muža, pošto ja nisam mogla da dovedem majku u njihovu kuću da mi pomogne da gajim dete, da ga kupu i sve ostalo.*“

Od dvanaest majki, njih sedam je u vreme rođenja prvog deteta živilo u patrilokalnom domaćinstvu, jedna u matrilokalnom, a četiri u samostalnim domaćinstvima, pa je pomoć patrilinearnih srodničkih mreža bila izraženija: „*Tada smo živeli svi zajedno, pa možda su i morale da pomognu. „Dete plače pa ajde*“, priča Jovana o svekrvi i zaovi.

Neke majke ipak iskazuju da posebno cene podršku i pomoć žena iz najbliže okoline. Pored pomenute Natalije, tu pomoć ističu Senka i Eržika koje su novorođenče odgajale u porodičnim domaćinstvima svojih muževa:

„*Da kažem svi, ono, sestra, svekrva... U početku, tih prvih nekoliko dana. Naravno, bila je i moja mama, al' ona je išla kući, ona je ostajala tu, mislim... Bili su svi, da kažem, muževljeva tetka je dolazila, moja sestra, ali opet, svi dođu, odu, al' svekrva je bila tu jedno vreme.*“ (Senka)

„*Pa mama najviše. Mama najviše. Zato što imala sam jako težak porođaj i onda došla mama. I onda ona je bila dve nedelje ovde, posle i svekrva mi pomogla, i mužin baba. Onda... I ona je, puno mi pomogla. ... Ona jeste bila matora, i sad je matora, ali stvarno... I kad nešto sam pitala, imala sam kome da pitam (smeh) što da radim, ako nešto nismo znali.*“ (Eržika)

Tri majke su u fokus podrške svojim tranzicijama u majčinstvo stavile muževe, a ispomoć ženskih mreža su ograničile ili isključile. Ceca i suprug su živili daleko od svojih roditelja, upućeni jedno na drugo. Jana govori o insistiranju na samostalnom roditeljstvu kao stavu, koji je doveo do konflikta i isključio očekivanja i prakse ispomoći od strane roditelja:

„*Nisam ja očekivala neku ne znam ja kakvu podršku. Paaa... Mi smo nekako, ovaj, možda, rasterali sve. (smeh) Tako da smo mi, nas dvoje najviše, ovaj, se bavili bebom... Pa nismo se slagali sa, razmišljanjima naših roditelja, ovaj... Sa mojom majkom smo se*

posvađali neposredno po rođenju sina i neko vreme uopšte nismo razgovarali sa njom. ... Suprugova majka je isto htela da ona tu, ne znam, nešto... A mislim to je klasična priča, sad naravno, ima kao ono, situacija kada roditelji se ne mešaju previše, ali u našoj situaciji su pokušali. Nas dvoje smo bili oboje čvrstog stava da to ne dozvolimo. Hteli smo da mi vaspitavamo naše dete i to je super. Mislim, kol'ko god nam je možda bilo teško tад, mi smo sad svesni da prosto smo mi apsolutno učestvovali u njegovom ovaj (odrastanju prim. aut.) ...“

Milica je ograničila pomoć svekrve na kućne poslove:

„Svekrva je bila spremna za sve da pomogne, a ja sam negde napravila granicu i želeta, znači ja ču oko bebe i moj muž će oko bebe, pustite nas da gajimo bebu, a vi mi okolo pomozite, znači to, obezbedi mi da jedem, da ima opeglano, da je čisto kupatilo, da se nabavi šta treba, da ne moram ja da idem, a oko bebe ču ja. I ispoštovalo se na kraju to.“

Sa druge strane, Milica se nadala da će dobiti, verovatno emotivnu i psihološku, podršku od svoje majke, a ostale je nezadovoljna kad je ona izostala u očekivanom obliku:

„To sam htela da ti kažem, ono što nije ispunilo očekivanja to je od majke moje podrška. Ne u smislu da ona nije htela, i ona je bila u jednom kritičnom periodu u svom životu, da te sad oko toga ne davim, ali jako jedan težak period, ovaj... Iiiii, ali sam ja ipak mislila da, s' obzirom koliko je moj brat stariji dobio podršku, ima dvoje dece, razveden je i tokom celog tog njegovog dobijanja dece, odgoja, razvoda, peripetija, možeš da zamisliš šta tu sve može da se desi, on je takvu podršku imao da sam negde očekivala i ja, bar u lepim trenucima, podršku, malo veću... E sad, razumem ja da je ona istrošena, i da je starija, i da ima svoje probleme, ali opet negde, ja sam tvoje dete...“ (Podvukli autori)

U porodicama obe majke koje su negovale pristup da roditeljstvo treba da bude samostalna, individualizovana praksa, insistira se na recipročnom roditeljstvu kao porodičnoj praksi, o čemu one svedoče sa konotacijom zadovoljstva:

„Pa ne, ne, nemamo mi, nisu postojale nikakve podele, mislim sad ... Kažem, moj suprug je takav, da njemu ništa nije bilo teško, apsolutno, uopšte, znači, ni ono kao uspavljanje, sećam se da je on umeo po pola noći da ga uspavljuje (smeh) puštajući mu glasnu muziku dok se ovaj drao, da bi ja mogla da spavam malo, aaa...“

Sad ako je on, pošto je imao takvo radno vreme da je nekad odla-zio na posao a nekad nije, ovaj... U to vreme sam onda ja morala ja da tu malo više odrđujem, aa... Šta ja znam, bilo nam je ok, bilo je ok.“ (Jana)

„Pa u tim prvim danima ludo. Znači tu nije bilo podele, ja sam bila luda i on je trpeo tu moju ludost i radio sve (smeh). Pritom išao na posao, ali kasnije kada je došlo sve na normalu, naravno on je i dalje išao na posao i pošto radi noćne smene, radi od sedam do sedam, i ima dnevne od sedam do sedam, gledala sam da što je ono, neka, neka, lako ču... E to je to što je njemu sad bitnije da ja, da prvo zbrine decu, pa mene, pa tek onda on. E onda sam ja gledala, znači, da kad dođe ujutru, u dnevnoj sobi da se zatvori, da se on naspava, a ja ču da se snađem. Mislim, opet nije bilo podele ovo radim ja, ovo radiš ti, mislim i ne može po prirodi svakodnevice ne može, po prirodi njegovog posla i ostalo da se zna, jer on nema vikend. Nije dogovor, nego idemo dan za danom, ali on gleda meni da pomogne, ja gledam njemu da pomognem i onda...“ (Milica)

Zadovoljne su i neke majke koje su imale očekivanu pomoć supruga kao ispomoć, bilo da su živeli sami kao Ceca, ili u zajednici, gde se otac priključivao pomoći koja je stizala od bliskih ženskih osoba: „*Suprug mi je pomagao dosta, kupao je bebu. Pomagao je oko deteta sve, pošto sam malo teži porođaj imala, pa mi je malo bilo teže.*“ (Suzana)

Kod majki koje su imale očekivanja da će supružnici uzeti učešća kao očevi i pomoći u nezi novorođenčeta i pored velike podrške žena, nezadovoljstvo je implicitno u iskazima, dok one istovremeno traže opravdanje za njihovo neučestvovanje. Tako se racionalizuje „nedostatkom vremena“: „*Učestvovali smo oboje, al' koliko mu je vreme dozvoljavalo.*“ (Nataša); potom strahom i „nesigurnošću“: „*On je jednostavno, čovek je rekao: 'Ja ne mogu. Ja ne mogu. Ja se plašim. Ja ne mogu', kaže, 'ja ne smem da ga pipnem.' On jeste sve s njim, dok je on bio beba, i legne s njim, i igra se i kao nešto mu priča, a da ga uzme – nema šanse!*“ (Mirela).

Vera u svom narativu prikazuje ambivalentnost zadovoljstva dobijenom podrškom od strane partnera kombinovanu sa kontradiktornim poimanjem šta su rodno definisani sadržaji brige o novorođenčetu:

„Pa on je još, dok se nije rodila, on je rekao da on neće uzeti nju prvih mesec dana, jer je se on boji i to je mala beba i... Međutim, nije bilo tako, naravno da je uzeo, ali.. On je recimo pomagao oko kupanja, da pridrži, pošto ja nikako nisam mogla sama (smeh), i oni su tamo objašnjavali, na jednu ruku nju držiš, ovom polivaš, ja nisam mogla sama i onda je oko toga. Ali što se tiče ovako

hranjenja i šta ja znam, to uspavljanje, to sam ja. Noću se budi i hranila, to on stvarno nije on ništa mislim ... Uglavnom su takvi, očevi retko ... Pa i jesam i nisam, znaš (bila zadovoljna) ... U principu, jesam, aj da kažem da jesam, ipak sam ja... mislim majka i 'ajde kao ja, ja ču. Nekako sam osećala da majka treba to sve, i noću da se budi... I onda je čak on prešao u drugu sobu, jer je ona plakala i to mu je smetalo i onda je on počeo raditi na benzinskoj pumpi i onda reko' šta sad.. Ujutru treba raditi, a kad si neispavan, i onda reko ja ču, znaš.. Mislim, polazim od sebe, kako bi meni bilo celu noć da ne spavaš i treba još raditi.“ (Podvukli autori)

Kao što smo naveli, u narativima majki manje se pominje institucionalna podrška – medicinska i savetodavna. Samo dve ispitanice su izrazile zadovoljstvo: Milica, koja je i sama stručnjakinja, koristila je savetodavnu pomoć servisa „Halo beba“ i Eržika, koja pohvaljuje pomoć babice: „*Što nisam znala, ona sve mi tako lepo objasni i jako bila prijatna, htela da mi pomogne.*“ Iskustva većine ostalih majki bila su sasvim drugačija: „*Došla je po jedan put čisto da vidi dete i to je sve.*“ (Ana); „*Pojavi se ujutru u 7 sati, ja tada balsamirana u sobi, vidi da spavam i okrene se i ode. Ona je svoje obavila, bila je.*“ (Nataša); „*....muškarac bio patronažna sestra, odnosno brat. Dolazio je svega dva puta. Sedne, popije čašicu rakićice sa suprugom i ode. Nikad mi ništa nije pomogao i baš mi je krivo, jer su druge žene dobijale pomoć.*“ (Ceca) Pored suštinske i savetodavne pomoći patronažnih službi, majkama posebno smeta odsustvo valjanih informacija: „*Kad kreneš kući, daju ti samo bebu na izvolte, doviđenja i to je to. Ne znaš ništa kako i šta.*“ (Natalija); koje su različite, kontradiktorne i zbunjujuće: „*Zato što ti oni sve tako kažu na brzinu, a npr. sestre i doktori u porodištu pričaju jednu priču, a doktori u domu zdravlja drugu. Mislim pričaju oko odgajanja deteta, npr. ovo smeš, ovo ne smeš. Kako da poviješ bebu ti pokažu u bolnici, a ovamo ti pričaju drugačije.*“ (Suzana).

Mirelin iskaz implicite pokazuje osećanje krivice zbog „lošeg majčinstva“, kao indirektno i diskriminaciju od strane stručnjaka kojoj je bila izložena zato što je Romkinja:

„*Ja, ja ne znam, ja ne znam kako sam ja psihički s njim izdržala. Još sam imala neke probleme s njim, u četiri godine, da je meni doktorka, samo što mi nije rekla: 'Dete ti ima leukemiju.' E, to je bilo taj period kad je on imao četiri godine, a ja nisam znala da sam trudna. I onda ja nisam ni obraćala pažnju. I onda je meni doktorka rekla: 'Znaš ti da ču ja tebi da pošaljem socijalnog*

radnika, da ti uzme dete', ovamo-onamo, i onda smo mi njemu vadili krv i na kraju se ispostavilo da su njemu leukociti se podigli od brufena. Da to uopšte nije od nehrane. U stvari, on je imao šta da jede, on nije jeo kuvano, on je jeo samo pice, sendviče, tople sendviče, pljeskavice i to tako. Eto, to je on jeo. E, kad smo to uradili, te analize, sve to, i kad smo otišli privatno uradili, moja majka je platila privatno da mi uradimo neki test, i kad su nama rekli da je s njim sve u redu, e onda je meni bilo mnogo lakše.“ (Podvukli autori)

Pokazalo se da je nedostatno doživljaj ranog majčinstva tumačiti kao izdvojenu kategoriju i putem komparacije sa kategorijama koje smo koristili u tumačenju drugih dimenzija roditeljstva, obrazovanjem pre svega, već ga je neophodno razumeti u okviru celokupne majčine biografije. Da li će majka svoje rano majčinstvo prikazati u pozitivnoj konotaciji zavisi manje od objektivnih okolnosti, a više od njenih očekivanja i zadovoljstva podrškom. Ispitanice koje su imale *tradicionalno-modernu* podršku – sa ženske strane, uz pomoć muža u nekoj meri, koju doživljavaju kao dovoljnu, svoje rano majčinstvo bez izuzetka opisuju kao pozitivno i priklanjaju se dominantnom normativu „dobre majke“. Sa druge strane, individualizovani narativi, bilo da im je konotacija negativna ili da opisuju i negativan i pozitivan doživljaj, javljaju se kod majki različitih obrazovnih nivoa, koje su imale različite oblike podrške i zadovoljstvo njima. Podrška ekspresivnih ženskih mreža je očekivana u velikoj većini slučajeva ili ograničena i odbačena u par slučajeva i ne izaziva nezadovoljstvo, osim kod jedne majke koja je imala izdiferencirana očekivanja u odnosu na majku i svekrvu. Može se reći da su *savremeno-postmoderni* tip podrške u punoj meri imale dve visokobrazovane majke u čijim se porodicama neguje praksa recipročnog roditeljstva. Ostale majke su podršku očeva deteta doživljavale kao ispomoć: dovoljnu – sa zadovoljstvom ili nedovoljnu – sa nezadovoljstvom i opravdanjima. Opravdavanje očeva potiče takođe iz normativa „dobrog materinstva“, koje uključuje odgovornost za „dobro očinstvo“ (May, 2003). Institucionalna podrška je mahom negativno procenjena kao nedovoljna i potpuno formalna, potom i zbumujuća, tako da generiše osećanje neadekvatnosti.

Narativi o formiranju majčinskog identiteta govore o nesigurnosti i strahu – osećanju gubitka kontrole nad životom, nesnalaženju – sa implicitno učitanom krivicom zbog „lošeg majčinstva“, koja se posebno izražava u kontaktu sa dominantnim medicinskim diskursom stručnjaka. Govore takođe o „majčinskoj karijeri“, „ovladavanju“ majčinstvom – praksama i identitetom.

5.3. Prelazak u roditeljstvo iz perspektive očeva

Postajanje roditeljem je u Srbiji, prema tumačenjima očeva, još uvek, neretko, stvar zajednice, porodice porekla, rođaka i prijatelja, koji od početka učestvuju i predstavljaju značajne aktere u ovom *obredu prelaza*. Upravo zato su reakcije roditelja i okoline veoma važne. Iako su roditelji izgubili direktnu kontrolu nad odlukama svoje dece kada je reč o planiranju porodice, oni predstavljaju značajne faktore koji najčešće *podstiču* odluku o braku i rađanju ili utiču na odlaganje te odluke. Oženiti se i dobiti dete je značajan deo narativa odrastanja u generaciji njihovih roditelja. Strahinja reakciju svojih roditelja opisuje na sledeći način: „*Po saznanju moji su bili presrećni, jer pazi, trista metara odavde ja mogu da ti nabrojam deset onih između 40 i 60 godina koji nisu oženjeni i nikad nisu ni bili ženjeni. Tako da ti kažem, moji su iz tog razloga bili srećni*“. I Marko govori o veoma emocionalnoj reakciji roditelja kada su saznali da će njihov sin dobiti dete: „*Pa, mislim, svi su bili kao i ja u šoku, mislim ono, u pozitivnom šoku, kako već sve to ide... i naravno, od suza radosnica pa nadalje...*“. Izrazi poput „bili su srećni“, „presrećni“ „fantastični“ boje narative o reakcijama okoline. Samo u jednom slučaju je postojala zabrinutost roditelja što su, s obzirom na nepovoljnu stambenu i finansijsku situaciju, odlučili da se venčaju i zadrže dete, kao što se vidi u Jovanovom iskazu u prvom delu ovog poglavlja.

Očevi dalje navode da su u periodu dok je dete bilo beba, dobili raznovrsnu podršku sa različitih strana. Ona se sastojala od finansijske i materijalne pomoći, od pomoći u kući i oko deteta, od saveta i psihološke podrške. Navodeći ove vrste podrške, očevi ne prave distinkciju niti hijerarhiju u onome što su dobili, već nasumično navode šta su i od koga dobili. Percipirajući podršku u ranom periodu roditeljstva, očevi se identifikuju sa svojom porodicom i ne razdvajaju od supruge, tako da su svi ovo pitanje shvatili kao pomoć koju su on i supruga dobili. Ovakav način reagovanja je manje više tipičan za narative muškaraca koji pomoć oko domaćih / roditeljskih poslova ne doživljavaju kao nešto što je primarno njihova odgovornost, za razliku od žena koje percipiranje pomoći u ranom roditeljstvu često doživljavaju kao ličnu pomoć. Zato, kao što smo videli, žene i svog supruga uključuju u narativ o tome koliko je i na koji način on *pomagao*.

Prisećaju se da je najveća pomoć došla od strane roditelja, i to kako svojih tako i supruginih. Roditelji su bili tu da pomognu i finansijski, i materijalno ali i da se uključe u svakodnevnu negu deteta i poslove oko domaćinstva. Potonji su gotovo uvek deo angažmana ženskih članova porodice. Marko navodi da ne može da odredi „*ko je više od roditelja dao,*

recimo, pošto njeni su uvek bliži tu da nešto donesu, prinesu i to, sad ko je kupio krevetac, a ko je kupio ovo, stvarno je to nebitno, ali tašta je tu stvarno dosta učinila.“ Luka se priseća da su bake bile veoma od pomoći: „Najveća podrška, što se tiče odgajanja deteta, u početku i to, je dolazila od moje majke i od suprugine majke. U početku malo, dok se nismo navikli. ... kupanje deteta, povijanje i to, samo u početku. Moja majka je bila tu uvek, i supruga, dok nešto radi pa ona pridrži dete, i ja isto, znači, sve je to... u kući zajedno smo“. Slobodan posebno ističe, pored drugih oblika podrške, savete koje su dobili: „Od roditelja, znači, mojih i njenih. Najveća pomoć je moja majka tu. Ona je tu, nije znači nešto preterano stara žena. Kad se rodilo dete imala je 46 godina. Znači svaki savet nam je dobro došao. Ženina majka je još mlađa, znaš. Tako da smo imali veliku podršku u savetima.“

Pored roditelja, pomoć su pružali i drugi rođaci i prijatelji. Pomoć od njih je najčešće bila finansijska i/ili materijalna. Finansijska podrška je u najvećem broju slučajeva bila jednokratna prilikom rođenja, dok je materijalna uključivala stvari koje su potrebne detetu dok je malo: krevetac, kolica, odeću, obuću i dr. Ove stvari su dobijali u većim količinama od roditelja čija su deca odrasla i koja više iste stvari ne upotrebljavaju. Jovan kaže da su dobili pomoć od svih i da se radilo o pomoći koja je bila: „„finansijska, i što se tiče garderobe i svih raznih stvari, znači, gomila. I danas ne moramo da kupujemo garderobu deci. Niko nije ništa očekivao nego svi odjednom – bum! Svi sa svih strana dele, ovo-ono, i baš su nas zadužili, da u budućnosti i mi tako postupamo.“ Na sličan način Ivan opisuje pomoć „kako ide po našim, srpskim običajima, daje se sve, pokloni, šta već ko hoće... Drugarice, prijatelji... Drugarice ženine, prijateljice, su donosile stvari od svoje dece i opremu. Čak od ženinog brata, profesorka sa Muzičke akademije, nam je dala sve od svoje dece, opremu i sve svoje ...“. Ova vrsta pomoći je deo kulturnog obrasca po kome se roditelji međusobno ispo-mažu dok je dete još uvek malo, u to posebno u periodu kada su troškovi najviši – neposredno nakon rođenja.

Očekivanja podrške od neformalnih mreža u ovom periodu su uvek bila ili u skladu sa onim što su i dobili, ili su u nekoliko slučajeva dobili više podrške nego što su očekivali. Za razliku od žena koje su imale diferenciranja očekivanja, očevi su manje razmišljali o tome šta će biti nakon porođaja i na koga će za šta moći da računaju. Njihova očekivanja su manje specifična i poklapaju se sa uopštenim kulturološkim obrascima prema kojima će roditelji, rođaci i prijatelji priteći u pomoć u ovom periodu. Ovakva očekivanja reflektuju to da muškarci na drugačiji način razmišljaju o predstojećem roditeljstvu – sa manje znanja kako će život izgledati posle dobijanja deteta, koje će nove obaveze imati i koji su mogući načini da se na njih odgovori. Neposredna briga i nega se u najvećem broju slučajeva prepusta ženi i ženskim mrežama, pa se o tome manje i razmišlja.

Sličan je odnos očeva i prema institucionalnoj podršci koju su imali na raspolaganju. Očevi se samo prisećaju da su, tokom trudnoće i u prvom periodu nakon porođaja, njihove supruge bile u kontaktu sa medicinskim osobljem, ali kada pričaju o tim iskustvima ili ne navode detalje, ili o njima izveštavaju deskriptivno bez procenjivanja kvaliteta usluge. Dragan na ovo pitanje odgovara iznenađeno: „*Hah, mene pitaš – to žena bolje zna. Ništa nešto, ono, van protokola. Znači sve je išlo regularno bez problema. Svuda gde nas je doktorka slala mi smo išli, ali ne znam da su to bila neka posebna ono, savetovališta*“. Ovakvi iskazi upućuju da muškarci ovu sferu znanja i kompetencija vide kao deo ženskog sveta u kome se oni, kao što ćemo u nastavku videti, uključuju (ako se uopšte uključuju) kao pomažući članovi.

Većina očeva je svoju ulogu prihvatala kao deo procesa uhodavanja, i bez većih otpora. Najveći broj njih je u ovom periodu ili imao pomoćnu ulogu u nezi deteta ili je bio gotovo u potpunosti (samo)isključen. Po svedočenju većine, njihova supruga, kao i ženski delovi porodice su bili ključni. Ipak, isključenost može imati svoje granice. Veljko je osetio da su njegove potencijalne veštine kao roditelja koji je sposoban da učestvuje u nezi deteta, neopravdano stavljene u drugi plan:

„Ja sam počeo da šizim zbog toga što, recimo, moja majka i nje na majka, tašta, nisu dozvolile da ja perem dete. Posle deset dana dolazi babica, znaš, pomaže ti, ona najbolje zna. I ja vidim, ona ga lomata, kao da je od plastelina! Vratić drži, sve ostalo cima, on mali skače, cima se nešto, još dete nije ojačalo. I ja gledam, ja ču to nežnije od nje. Devojka mlada, ali dosta radi i s' dosta poverenja smo mi prihvatili ovde. I ja mislim – ja mogu. Međutim, keva moja i tašta, skoče: 'Ne! Ti: ovo, ono...'. I onda ja kao klinac nisam znao da se izborim i slušao. Sad ne bih to dozvolio, da me neko upropasti da ja svoje dete od deset dana uzmem sam da okupam, da ga sredim.“

Kada je reč o intimnom doživljaju dobijanja deteta, muškarci imaju nešto drugačije odgovore od njihovih surugi/partnerki. S obzirom da je samo iskustvo iščekivanja bebe za muškarce posredno, dolazak deteta u njihov život zahteva drugačiji način prilagođavanja od njihovih supruga, i neretko predstavlja veći šok. Dok buduće majke imaju više vremena i prilike da prate promene na telu tokom trudnoće, da osećaju i promišljaju budući odnos sa detetom, muškarci neposredan odnos sa detetom ostvaruju tek kada se dete rodi. Ovome doprinose kulturološki diskursi koji, u domaćem kontekstu, ne pružaju jasne modele muškarcima kako da se kao očevi ponašaju, ili izraze sopstveni doživljaj (ranog) roditeljstva. Ostvarivanje roditeljstva, odnosno polaganje prava na dete i novu ulogu, kod

muškaraca dovodi do razvijanja drugačijih strategija nego kod njihovih supruga/partnerki.

Ono što je karakteristično za sve očeve, jeste da ovaj događaj tumače kao nešto sasvim drugačije od svega što su doživeli pre toga. U prilog tome Marko navodi „*Mene je to smaralo kad neko kaže kao: 'Videćeš ti kad будеш отац' ... ali стварно – колико је сад ново искуство!*“ Prikazivanje roditeljstva je, uz određene varijacije, uvek podrazumevalo emocionalna stanja (i emocionalne reakcije) očeva kao pokazatelj njihovog uspostavljanja odnosa sa detetom i kao dokaz njihove nove uloge.⁹⁰ Ovo iskustvo se tumači na četiri načina – 1. kroz zabrinutost i nelagodu, 2. kao promena koja je donela izvesne neprijatnosti (umor, nesanicu i sl.) 3. kroz naglašavanje da se radi o nečemu najlepšem i najboljem u životu, i 4. kao tok preuzimanja odgovornosti i spremnost za izazove. U sva četiri slučaja – isticanjem briže, sreće ili spremnosti – očevi prikazuju sebe kao roditelje koji su odreagovali na novu ulogu, kao osobe koje su prihvatile odgovornost.

U prvom slučaju očevi ističu da su bili uplašeni i da im je trebalo vremena da se snađu sa nepoznanicama koje je dete donelo. Tako Dragan navodi: „*Bio sam mnogo uplašen. Pošto nisam znao ništa kako, ona je ono, mala, sitna, stalno plače. Ja sam to pokušavao inženjerskim pristupom da zaključim zašto ona plače.*“ Na sličan način i Dejan i Mikloš opisuju svoje rano iskustvo roditeljstva. Navode da su bili veoma uplašeni i da su često u toku noću ustajali da provere „da li diše“ beba. Nepripremljenost na roditeljsku ulogu i prekomerna zabirnutost može biti tipičnija za muškarce koji žele da se uključe u život deteta ali nemaju znanja niti samopouzdanja.

U drugom slučaju privikavanje na očinsku ulogu je podrazumevalo prilagođavanja ritmovima deteta, privikavanje koje je u početku bilo iscrpljujuće. Na pitanje šta mu je prva asocijacija na ovaj period, Vuk odgovara: „*Neispavanost, то на првом mestu. Само то.*“ Strahinja takođe navodi: „*У почетку сам био јако нервозан. Нервозан, нерасположен. Recimo, увеће, када легнем – једва чекаш да легнеши, душа ти уморна – он ми заплаче.*“ Takve napetosti nastaju najčešće usled nemogućnosti usklađivanja profesionalne i roditeljske uloge. Stepen i kvalitet uključenosti oca zavisi od njegovih poslovnih ritmova, a istovremeno od njega u najvećoj meri zavise finansije domaćinstva i materijalno obezbeđenje porodice.

Treća grupa očeva ne navodi nijedan negativan događaj, niti govori o zabrinutosti. Sreća i egzaltiranost su dominantni doživljaji. Luka se seća da je bio „*jednostavno presrećan, прво дете, pogotovo sin. Јесте, био сам бањ, бањ, онако, скроз пресрећан.*“ Na sličan način i Ivan opisuje rano iskustvo „*Fantastično! Fantastično, као други човек. Јер, мене је, бацично, породица све.*“ Mirko ističe emocionalnu razmenu koja povezuje oca i dete, i navodi

90 Tina Miler prepoznaće narativ „biti tu za“ dete i porodicu koji poprima različite oblike. Prakse se kreću od finansijskog obezbeđivanja porodice, svakodnevne uključenosti u negu bebe do podrške supruzi. (Miller, 2011: 84).

da je osećaj roditeljstva „*mnogo lep. Taj osećaj je mnogo lep, ne znam kako da ja sad da opišem kao roditelj, ja to ne mogu da opišem. To mora da imate dete da bi osetili tu ljubav i svu tu pažnju prema detetu, da vi njemu pružite, a onda se i ta ljubav prenosi na vas – mnogo je lepo imati.*“ Kroz odnos sa detetom i Slobodan tumači rano iskustvo: „*To je nešto neverovatno, to ti ne možeš da shvatiš – shvatiš tek posle jedno četri-pet meseci. Ili kad ona počne da te zove 'tata', sve jednostavno tako brzo ide da znaš, u jednom trenutku si presrećan, deliš tu radost sa prijateljima. Posle mesec dana ti ne shvataš da je tvoje dete. Tek kad počne da viče 'tata', ti shvatiš da je to to.*“

Četvrta grupa očeva rano iskustvo prikazuje kroz narativ „preuzimanja odgovornosti“. Jovan ne izdvaja ništa posebno kao iznenađujuće, jer ističe da je sve vreme bio uključen i na raspolaganju za svoju suprugu i dete.

„Ja sam prisustvovao porođaju, znači gledao sam taj proces ceo uživo. Nisam mogao da dozvolim da se ona porađa, a ja budem negde van, i ne znam, čekam tako nešto. Prosto morao sam da prisustvujem i da vidim kako se sve to dešava i bio sam nervozan, ali ono kao, ne znam... Nije mi uopšte teško palo, odmah sam pomerio taj neki sklop i ne znam, kao da ceo život imam decu.“

Veljko, s druge strane, ističe da u početku nije bilo lako, ali da se odmah uključio i (iako neravnopravno) podelio deo odgovornosti za negu deteta. On navodi odgovornost za dete (pravilan razvoj ličnosti) na duge staze kao nešto što je obeležilo hvatanje u koštač sa novom ulogom:

„Lako ga je voleti, najteže ga je čuvati. Da postane čovek. To se kreće sa tim vaspitavanjem odmah. Tipa odmah kad se rodi. Prvo ga vaspitavaš kad ustaje, kad će da se hrani, uzima mleko. I polako praviš ritam, to rade majke. I ako majka napusti to dete i počne da radi šta hoće – onda je jako nezgodno kad bude imalo deset godina. E, tad treba stisnuti petlju. I tad treba ga naterati da noću ne drami, ne dreći, da... Tu nemaš priču, nemaš batine, nemaš никакве metode koje su na raspolaganju.“

Narativi očeva, za razliku od narativa majki, otkrivaju nam mnogo manje nijansiranu sliku iskustava neposredno nakon rođenja deteta. Gotovo svi prijavljaju izuzetno povoljne reakcije okoline na njihovu odluku da postanu očevi, prisećaju se da su dobijali pomoć sa svih strana – od svojih i supruginih roditelja, rođaka i prijatelja – pomoć koja je bila očekivana, ali koja je neretko i prelazila ova očekivanja. Rano iskustvo očinstva u velikoj meri je obojeno pristankom zajednice i potvrđivanjem nove uloge u koju je muškarac ušao, a osećanja prema detetu su na nivou ličnog identiteta utkana u sopstveni prikaz sebe kao oca.

6. Porodične prakse – odnosi u roditeljstvu

U ovom poglavlju analiziraćemo različite aspekte odnosa između mlađih roditelja, njihovih očeva i majki i njihove dece, uvažavajući kako strukturne i kulturne okvire (vidi: drugo i četvrto poglavlje), tako i roditeljske prakse. Na osnovu tih pokazatelja opisaćemo dva ključna elementa porodičnih odnosa: porodične prakse i porodična uverenja. Pod porodičnim praksama smo podrazumevali sve ono što članovi porodice čine jedni za druge, a pod porodičnim (nepisanim) pravilima *očekivanja od i prava na*. Treba podsetiti i na to da su porodične prakse i pravila oblikovani strukturama i kulturnim okvirima – mimo njih se ne mogu posmatrati. Naše ispitanike poredili smo koristeći sledeće kriterijume: pol, obrazovanje, radni i rezidencijalni status, kao i etničku pripadnost.

Prvi deo našeg izlaganja se odnosi na istraživanje relacione dinamike između mlađih roditelja i njihovih očeva i majki. Dostupni podaci su dozvolili da odnos analiziramo koristeći četiri indikatora. Prva dva indikatora: učestalost i tip pomoći koje očevi i majke pružaju mlađim očevima i majkama, opisuju prakse silazne intergeneracijske solidarnosti. Druga dva su: očekivanja mlađih roditelja od majki i očeva, i stepen zadovoljstva pruženom podrškom.

U drugom delu se bavimo analizom roditeljskih praksi i stepena zadovoljstva mlađih roditelja raspodelom obaveza. Pod roditeljskim praksama podrazumevali smo aktivnosti mlađih roditelja u vezi s brigom i

negom dece. U kojoj meri su ispitanici zadovoljni načinom na koji oni i njihovi supružnici praktikuju roditeljske prakse, tumačili smo na osnovu narativa.

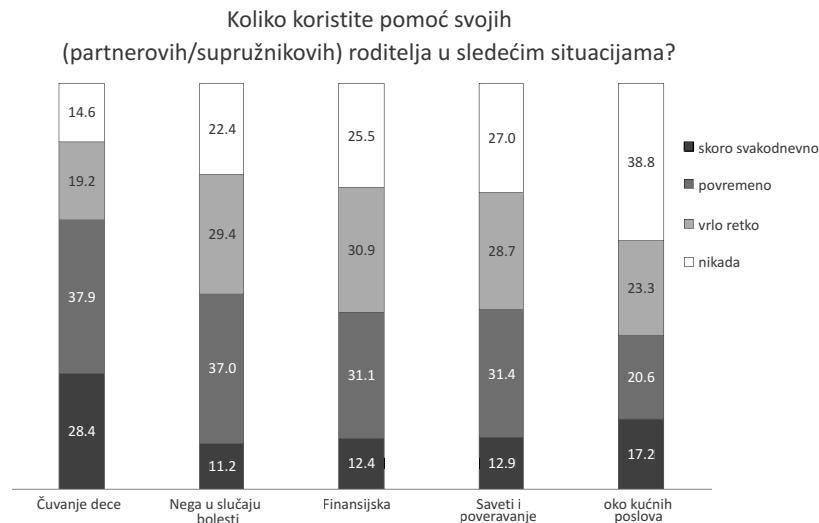
O partnerskom odnosu ispitanika – mlađih roditelja, biće reči u trećem delu. Opisani su različiti segmenti tog odnosa, kao što su moć i komunikacija, ispoljavanje bliskosti, lično zadovoljstvo i drugi. Zahvaljujući tome što su podaci kojima smo raspolagali različite prirode, kvalitativni i kvantitativni, dobili smo jasniju sliku o partnerskoj dinamici.

6.1. Odnosi sa roditeljima

O relacionoj dinamici između ispitanika i njihovih roditelja zaključivali smo na osnovu analize odlika silazne intergeneracijske solidarnosti – od roditelja ka deci. Nalazi i domaćih i stranih studija otkrivaju da odrašli potomci sve češće računaju na pomoć svojih roditelja, pogotovo kada je reč o čuvanju dece i financijskoj pomoći. Postoji niz teza koje objašnjavaju zbog čega je takav trend prisutan: od one koja insistira na ideologiji familizma do onih hipoteza koje ukazuju da se na njemu ima zahvaliti širem društveno-ekonomskom i kulturološkom kontekstu (vidi: Ljubičić, 2009, Ljubičić, 2013). Iako je teško razlučiti koja od hipoteza stoji kada je reč o našoj zemlji, sumnje nema da se mlađi supružnici izrazito oslanjaju na pomoć svojih roditelja, pogotovo ukoliko su njihovi lični resursi niski (vidi: Milić, 2004, Babović, 2009, Tomanović, 2010a, Milić, 2010, Ljubičić, 2010b, Stanojević, 2012). Tako mlađi ljudi koji su nisko obrazovani, nezaposleni, stambeno nezbrinuti, (p)ostaju stambeno, materijalno i psihološki zavisni od svojih roditelja (Dragišić Labaš, Ljubičić, 2012). Oslanjanje na roditeljsku pomoć, pogotovo oko čuvanja dece, može se očekivati i u slučaju zaposlenih mlađih ljudi, koji se češće oslanjaju na roditeljsku solidarnost jer su im formalni servisi za brigu o deci nedostupni (Tomanović, 2010a).

I nalazi naše studije potvrđuju slično. Roditelji su osnovni izvor neformalne podrške mlađim očevima i majkama (grafikon 6.1).

Grafikon 6.1: Učestalost oslanjanja ispitanika na roditeljsku pomoć

Najmanje su uključeni u pomoć oko svakodnevnih poslova u kući, a najčešće se bave čuvanjem dece. Oni su istovremeno i veoma značajan izvor kako finansijske, tako i emocionalne podrške za mlade roditelje.

Lični resursi – prihodi i obrazovanje su se pokazali kao važan faktor nezavisnosti u odnosu na roditelje, dok zaposleni i oni sa višim stepenom obrazovanja, imaju bolji rezdencijalni položaj i ređe se oslanjaju na stalnu i povremenu finansijsku pomoć svojih roditelja. Na ovaku pomoć roditelja posebno računaju oni mlađi ispitanici koji žive u zajedničkom domaćinstvu sa svojim/partnerovim roditeljima⁹¹. Reč je o mlađim ljudima s niskim stepenom obrazovanja i koji su češće nezaposleni, i čije su šanse da zasnuju samostalno domaćinstvo neznatne.

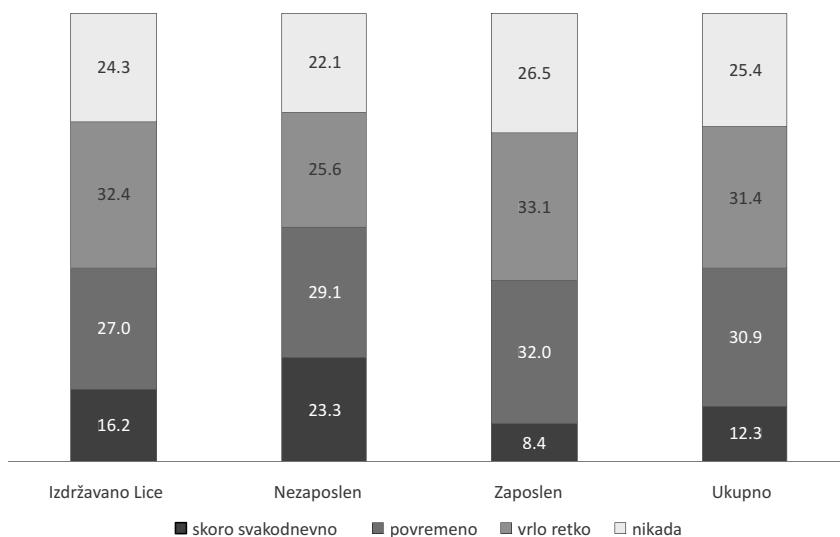
Posebno je važan nalaz da je dobijanje finansijske pomoći značajno povezano sa nivoom obrazovanja ispitanikovih roditelja.⁹² Naizgled paradoxalno, sa povećanjem obrazovanja roditelja opada finansijska pomoć novoj porodici. Finansijska podrška, pokazaće se, zavisi i od radnog angažmana supružnika i radnog statusa ispitanika. Tako, u porodicama u kojima su oba supružnika zaposlena, roditelji su manje skloni da pružaju finansijsku pomoć.⁹³

91 $X^2(433, 6) = 14,41$, $p < .05$.

92 $X^2(254,9) = 17,09$, $p < .05$.

93 $X^2(224,9) = 9,92$, $p < .05$.

Grafikon 6.2: Učestalost finansijske pomoći roditelja u odnosu na radni status mlađih očeva i majki (u%)

Očekivano, ova vrsta podrške zavisi i od radnog statusa ispitanika⁹⁴, jer kada je on/ona zaposlen/a onda prima manje finansijske podrške, nego ukoliko je nezaposlen/a ili neaktivna (grafikon 6.2). Pronašli smo i da je, što su prihodi u domaćinstvu mlađih ispitanika viši, finansijska podrška roditelja manja.⁹⁵ Slično stvari stoje i sa ispitanicima koji žive u samostalnom domaćinstvu⁹⁶ i u gradskim naseljima.⁹⁷ Finansijska razmena sa roditeljima ima i etničku dimenziju, s obzirom da romska populacija nešto češće dobija ovu vrstu podrške od ostatka populacije.⁹⁸

Drugi analizi dostupan segment intergeneracijske solidarnosti, tiče se učešća roditelja u obavljanju domaćih poslova u domaćinstvima svoje dece – ispitanika. Već je na prvi pogled uočljiva rodna segregacija kada je reč o kućnim obavezama. Naime, na ovu vrstu pomoći se češće (iako ne i statistički značajno⁹⁹) oslanjaju muškarci (njih 22,5%) u poređenju sa ženama (14,2%). Na značajniju pomoć roditelja računaju zaposleni, te oni sa srednjim stepenom obrazovanja. Ova vrsta podrške je ređe dostupna nezaposlenima i izdržavanim¹⁰⁰, i na nju se češće oslanjaju fakultetski obra-

94 $X^2(398,9)=20,61$, $p<.05$.

95 $X^2(368,6)=15,46$, $p<.05$

96 $X^2(411,3)=46,67$, $p<.001$.

97 $X^2(411,3)=16,83$, $p<.05$.

98 $X^2(408,3)=7,96$, $p<.05$.

99 $X^2(412, 3) =6,960$, $p>.05$.

100 $X^2 (399, 9)=12,338$, $p>.05$.

zovani (oko 27% njih računa na ovu vrstu pomoći). Ispitanici se značajno diverzifikuju kada se u analizu uvedu varijable: tip domaćinstva¹⁰¹ i mesto življenja.¹⁰² Naime, ispitanici koji žive u proširenim porodicama na selu imaju veći stepen podrške roditelja oko domaćih poslova, što je i očekivano s obzirom da je podrazumevana veća fizička bliskost.

Treći vid intregeneracijske solidarnosti tiče se podrške i pomoći koju roditelji daju svojim potomcima u čuvanja dece. Ne iznenađuje da ovu vrstu podrške mladi procentualno gledano češće dobijaju nego što im je ona uskraćena, kao ni to da sa njom računaju nešto češće ispitanici (njih 34,4%), nego ispitanice (24,9%). One se naime na ovu vrstu pomoći oslanjaju povremeno (u 40,6% slučajeva), po našem mišljenju stoga što je njihov glavni zadatak kao majki da brinu o svojoj deci. Muškarci su, kako će pokazati kasnije analize, u daleko većoj meri oslobođeni te vrste obaveze.

Pomoć roditelja u čuvanju dece je u značajnijoj meri dostupna visoko obrazovanim¹⁰³ i zaposlenim mladim roditeljima¹⁰⁴ (tabela 6.1). Sa poslednjim je u vezi i značaj prihoda domaćinstva, jer će češće imati podršku oni sa višim prihodima¹⁰⁵, nego oni sa nižim. I na ovom mestu se prošireno domaćinstvo¹⁰⁶, kao i seoska sredina¹⁰⁷, javljaju kao mesta intenzivnije razmene, pa će oni roditelji u ovakvim miljeima češće imati podršku porodice porekla.

Tabela 6.1: Razmena sa roditeljima prema sociodemografskim obeležjima ispitanika

	Obrazovnje ispitanika	Obrazovanje roditelja	Prihodi po članu domaćinstva	Radni status ispitanika	Radni status oba roditelja	Mesto stanovanja grad – selo	Tip domaćinstva	Etnicitet (Romi)
Finansijska	x (-)	x (-)	x (-)	x (-)	x (-)	x (+)	x (+)	x (+)
Čuvanje dece	x (+)		x (+)	x (-)		x (+)	x (+)	
Nega u slučaju bolesti				x (+)		x (+)	x (+)	
Saveti i poveravanje						x (+)	x (+)	
Oko kućnih poslova						x (+)	x (+)	

101 $X^2(412, 3)=64,530$, $p<.001$.

102 $X^2(412,3)=36,72$, $p<.001$.

103 $X^2(395,6)=14,69$, $p<.05$.

104 $X^2(399,9)=20,80$, $p<.05$.

105 $X^2(369,6)=13,86$, $p<.05$. Ali se porodice sa najnižim nivoom prihoda u većoj meri oslanjaju na svakodnevnu podršku (27,8%) u odnosu na one sa visokim prihodima (20,8%) koje češće imaju povremenu podršku.

106 $X^2(412,3)=29,79$, $p<.001$.

107 $X^2(412,3)=37,97$, $p<.001$.

Savetovanje sa roditeljima i poveravanje varira u odnosu na to da li mladi bračni par živi unutar proširenog domaćinstva¹⁰⁸ i da li živi na selu¹⁰⁹. Nešto su bliži odnosi razmene dilema i savetovanja ukoliko mladi žive zajedno ili u bizini sa svojim roditeljiima. Podršku **nege u slučaju bolesti** će češće koristiti zaposleni ispitanici¹¹⁰ (u odnosu na nezaposlene i neaktivne), oni koji žive unutar proširenog domaćinstva¹¹¹ i na selu¹¹².

I analize narativa nam ukazuju da su neformalne mreže podrške veoma značajne za mladi par u situaciji kada je institucionalna podrška nerazvijena, a resursi neretko oskudni. Za parove koji žive unutar prošrenih porodica, razmena finansijskih i drugih materijalnih dobara kao i podela poslova u kući je deo svakodnevice. Ali čak i onda kada mladi formiraju porodicu van roditeljskog domaćinstva, oblici razmene su i dalje veoma prisutni.

Iz narativa mladih roditelja bilo je moguće rekonstruisati kakva su njihova očekivanja od roditelja i koje vrste pomoći od svojih očeva i majki dobijaju. Pronalazimo da većina mladih očeva i majki računaju na pomoć svojih roditelja. Od njih očekuju tri vrste podrške. To su: *be Zuslovna pomoć* ili kako ta kaže jedna od ispitanica „Za sve što mi treba“; emocionalna podrška i razumevanje; i *pomoć na poziv* – onda kada im treba.

Treba izdvojiti i nalaz da među ispitanicima pronalazimo dve žene i četiri muškarca: Cecu, Eržiku, Mikloša, Dejana, Slobodana i Ivana, koji od svojih roditelja ne očekuju ništa.

Očekivanje bezuslovne podrške u svakom pogledu i u svakom trenutku podrazumeva da im roditelji pruže i materijalnu („i kad upadnem u krizu finansijski da mi pomognu, i ovako u hrani“, Ana) i instrumentalnu („da mi pričuvaju decu“, Ana) i emocionalnu pomoć („Na svaki korak na koji bih se odlučila, ja očekujem da me podrže“, Jovana, „Jednostavno ako imam problem, mogu njima da kažem“, Ana).

Na bezuslovnu pomoć svojih roditelja češće računaju majke nego očevi. Među ispitanicima ovakav vid podrške od roditelja tako očekuju dva muškarca i četiri žene. Ana, Jovana, Natalija i Suzana od svojih roditelja očekuju maksimalnu podršku „Svakaku pomoć... baš kad mi nešto treba... oko svega“ (Suzana); „U svakom smislu, sve što treba“ (Jovana). Iako dele slična očekivanja sa svojim vršnjakinjama: „Dok mi žena bude u bolnici da sredi malo (stan) i ako presušim sa parama – što uopšte nije teško – dadu možda neku finansijsku injekciju“ (Marko); “Očekujem da me razumeju u svakom momentu i da su uvek tu kad i nešto zatreba“ (Jo-

108 $X^2(411,3)=12,65$, $p<.05$.

109 $X^2(411,3)=16,95$, $p<.05$.

110 $X^2(398,9)=23,30$, $p<.05$.

111 $X^2(411,3)=17,26$, $p<.05$.

112 $X^2(411,3)=20,66$, $p<.05$.

van); mladi očevi se od njih razlikuju po svom radnom, obrazovanom i stambenom statusu. Reč je naime o visokoobrazovanim, finansijski nezavisnim muškarcima, čiji se rezidencijalni statusi razlikuju. Jedan ima svoj stan, a drugi živi u zajednici sa taštom. Za oba je karakteristična visoka emocionalna zavisnost od roditelja. Mlade majke koje očekuju bezuslovnu pomoć svojih roditelja su materijalno i emocionalno visoko zavisne od svojih roditelja. Žive u proširenim domaćinstvima, a dve među njima nisu zaposlene. Ana koja očekuje pomoć kad upadne u krizu je i egzistencijalno ugrožena: nisko obrazovana i tek povremeno radno angažovana mlada žena. Svoja očekivanja mlade majke baziraju na nepisanom pravilu – oko kojeg ne pregovaraju sa svojim roditeljima, da kao „deca“ svojih roditelja na pomoć imaju pravo. I Jovan kaže da pomoć očekuje jer se „oseća(m) kao njihovo dete“. Pomoć ponajpre očekuju od majki – što je u skladu sa normativom intenzivnog majčinstva – po kojem svoje majčinstvo praktikuju i mlade ispitanice¹¹³. Računaju na njihovu instrumentalnu pomoć (u čuvanju dece, obavljanju kućnih poslova...) i razumevanje. Očevi su s druge strane zaduženi za pružanje materijalne pomoći, jer postoji sumnja da imaju kapaciteta da razumu ispitanice: „Otac ko otac, razumeš. Šta on zna šta meni treba?“, objašnjava Ana.

Isključivo emocionalnu podršku i razumevanje očekuju samo mlade majke. To su Mirela i Nataša. Iako između te dve mlade majke nema sličnosti, uz izuzetak toga što žive u zajedničkom domaćinstvu sa muževljivim roditeljima: Nataša je zaposlena žena sa srednjim obrazovanjem, dok je Mirela nezaposlena mlada majka sa završenom osnovnom školom, obe dele iskustvo distance i nerazumevanja sa partnerima i njihovim roditeljima sa kojima žive. To pogotovo dolazi do izražaja u slučaju Mirele, Romkinje, čija bi se životna pozicija mogla opisati kao egzistencijalna stešnjenost. U naselju u kojem živi ne kontaktira sa ostalim stanovnicima, a njen svet čine deca, u kući stalno prisutna svekrva koja se za sve pita (jer jedina ima stalna primanja) i odsutni muž. Imajući na umu njenu životnu situaciju to što joj je dovoljno da je „majka razume ... jedino to“, dobija posebno značenje.

Instrumentalnu pomoć – u obavljanju kućnih poslova i čuvanju dece, očekuje daleko veći broj očeva i majki. Očevi tako kažu da očekuju od svojih roditelja da „uzmu dete, da daju nama slobodnog vremena“ (Veljko); „da pričuvaju decu dok su mala“, kaže Strahinja i objašnjava da su i njega čuvali baka i deda. Vuk ovu vrstu pomoći da čuva decu očekuje kad on i supruga odu „negde“. Veljko, Strahinja i Vuk imaju sličan rezidencijalni status – žive u proširenim domaćinstvima, kao i radni status – svi su zaposleni, i imaju srednjoškolsko obrazovanje. Kao i mladi očevi, i Vera, Milica, Senka i Jana pred svoje roditelje stavljaju identična očekivanja. Pa ipak, razlike među nji-

---

113 Vidi u petom poglavlju i u delu o roditeljskim praksama u ovom poglavlju.

ma postoje. Mlade majke koje očekuju instrumentalnu podršku, žive u samostalnim domaćinstvima, zaposlene su, a tri su i visoko obrazovane.

Na kraju, valja izdvojiti i one roditelje koji od svojih očeva i majki ne očekuju – ništa. Među onima bez očekivanja prednjače muškarci. Tvrde da im pomoći roditelja nije potrebna, a odsustvo očekivanja obrazlažu pozivajući se na svoj status odraslih osoba. Mikloš kaže da mu nisu potrebni saveti roditelja jer on „*to sve zna*“. Dejan gleda da se osamostali barem „*u stvaranju za ... porodicu*“, kad već od svog oca stambeno zavisi, Slobodan se poziva na svoje godine: „*U mojih trideset godina da očekujem da mi neko pomogne, nema tu ništa*“, a Ivan smatra da je njegov zadatak da sam stvori „*uslove za celu porodicu, tako da... nemam šta da očekujem*“.

Reč je o očevima koji imaju srednjoškolsko obrazovanje, rezidencijalno su zavisni od svojih/suprugih roditelja, dok im radni statusi variraju. Njihovo je zaposlenje po svoj prilici neizvesno. Mikloš tako obavlja sezonske poslove, Dejan je zaposlen na neodređeno vreme, dok su Slobodan i Ivan u nešto boljem položaju. Sagledani kroz tu prizmu narativi o očekivanjima od roditelja bi mogli biti tumačeni i kao izraz potrebe da se napravi granica u odnosu na roditelje od kojih su u nekom segmentu zavisni. Jedina mlada majka koja od roditelja ne očekuje ništa je Eržika.¹¹⁴ Sa ispitanicima deli sličan rezidencijalni, obrazovni i radni status, a sa Miklošem i etničku (madarsku) pripadnost. Odatle njena tvrdnja da od roditelja „*Očekivat ništa, ništa*“, može biti i kulturološki očekivana.

I u sadašnjem trenutku mladi roditelji se oslanjaju na roditeljsku solidarnost. Svi oni od svojih očeva i majki dobijaju neku vrstu pomoći. Prvi obrazac se može nazvati *žrtvujućim*: roditeljska pomoć¹¹⁵ je dostupna u svakom trenutku, a realizuje se na spontan, *nepregovaran* način. Drugi obrazac je *pomoć na poziv* mladih roditelja, koja se uglavnom odnosi na pružanje instrumentalne podrške; a treći *neželjena pomoć*.

Bezuslovno, na žrtvujući način očevi i majke pomažu onim mladim roditeljima sa nižim ličnim resursima. Oni žive u proširenim domaćinstvima: sa svojim / partnerovim roditeljima, srednjoškolskog su obrazovanja, a mlade majke su po pravilu nezaposlene. Jedini izuzeci su Marko, koji se od drugih muškaraca i žena koji dobijaju ovu vrstu podrške razlikuje i po tome što je visokoobrazovan, sa izvesnijim radnim statusom i rezidencijalnom nezavisnošću od svojih/suprugih roditelja, i Ana, čija je životna situacija značajno drugačija. Pomoć mladi roditelji ne traže, već je njihovi očevi i majke pružaju (roditeljski) spontano. Mladi očevi i majke

¹¹⁴ Treba ukazati i na to da ova mlada majka dobija podršku od svojih i muževljevih roditelja.

¹¹⁵ Oni obezbeđuju hranu, plaćaju račune, čuvaju unučad, obavljaju kućne poslove: kuju, peglaju, razumeju svoju decu: sinove i kćerke.

dele iskustvo da roditelji „*tačno vide i znaju*“ roditeljski intinuitivno – prirodno „*Osete!*“ (Natalija), kada je potrebno da se nađu svojim kćerkama i sinovima. Bezuslovnu podršku mlade majke i očevi češće dobijaju od ženskih članova porodice: majki, svekrva i jedne tašte koja kuva ručak tričetiri puta nedeljno, čuva dete... Suzana tako kaže da njoj: „...*dosta više pomaže majka nego otac...oko svega. Prosto brine se za mene. I ja pre kada sam bolesna u stanju je da dotrči* (podvukli autori) *da mi pomogne, ako mi nešto treba oko dece i nebitno šta. I deca kada su bolesna, pomaže mi baš dosta. Dođe nekad ovde i kaže mi: 'Odmori se, ja ču biti sa njima.'*“ Jovana se više oslanja na majku, jer je otac: „*Ne znam kako da ga opišem. Ocu moraš sve da nacrtas.*“

Pomoći na poziv predstavlja obrazac podrške koji se realizuje na direktni zahtev mlađih majki i očeva. Oni svojim roditeljima upućuju poziv da im pomognu samo onda kada im je to neophodno, po pravilu kada je potrebno (pri)čuvati unučiće. Mladi roditelji se oslanjaju gotovo isključivo na žensku liniju solidarnosti: na svoju i/ili partnerovu majku. Za mlađe očeve je karakteristično da navode kao tipičnu jednu situaciju u kojoj traže pomoći od svojih roditelja. Reč je o izlascima sa suprugama. Veljko tako može računati da će roditelji pričuvati dete i njemu i supruzi „*dati malo vremena*“, a istom se nada i Vuk. Njegova majka „*čuva decu*“ kad on i supruga odu „*negde*“ ili kad jedno od dece ostane kod kuće. Ispitanice pomoći traže ne radi izlaska, već radi obavljanja nekih poslova van kuće ili u kući. To su situacije „*kad stvarno ne može ništa drugo, kad ne možemo sami*“ (Milica). Mlade majke koje se sporadično oslanjaju na pomoći svojih roditelja, ujedno su i visokoobrazovane žene koje žive u zasebnim domaćinstvima. Dve – Milica i Jana su zaposlene, dok Vera radi povremene poslove.

Za mlađe roditelje sve vrste pomoći koju dobijaju od roditelja su poželjne i/ili neophodne, jer drugih rešenja nemaju, osim jedne. Jedini neželjeni vid pomoći koji se pominje u narativima i mlađih očeva i mlađih majki – jeste uplitanje roditelja u vaspitanje dece. Ta praksa baba i deda je prepoznata kao nametanje. Njome oni poriču kompetentnost mlađih očeva i majki da vaspitaju svoju decu. To čine tako što ih: podučavaju kako treba biti roditelj: „*Bilo je situacija kada svekrva kaže da se kupuju deci gluposti, ako kupiš detetu majicu ili pantalone, nebitno*“, kaže Ana. Nataliji smeta to što se: „*Malo deda, malo baba ...mešaju ... treba da jede ovo, manje slatkiša, obuci mu ovo, prehladiće se, nemoj ga voditi ovde, vodi ga onde i tako.*“

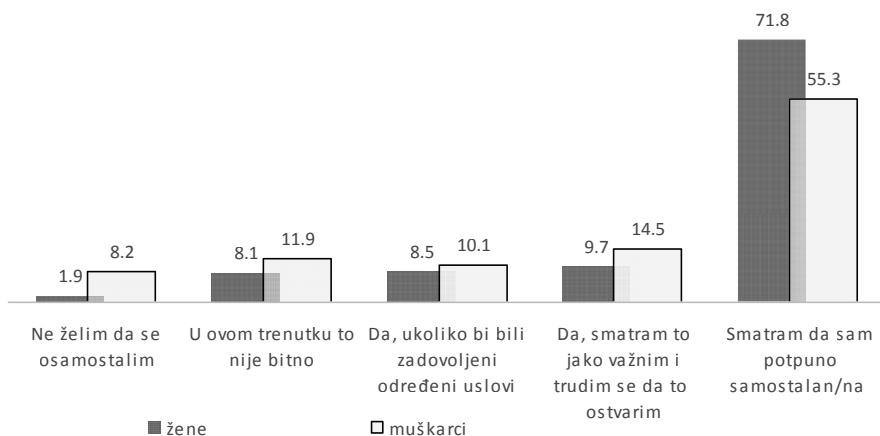
I Cecini svekar i svekrva, iako žive u susednoj državi, podučavaju je u tome kako biti roditelj. Ona kaže da otkako se rodio njen sin muževljevi roditelji nastoje da je nauče: „*Znaš kako već, da ga ne držim, da ga pustim da leži i tako te gluposti. Vole u sve da se petljaju.*“

Tu vrstu podrške mladi očevi i majke ne mogu odbiti, naročito ukoliko dobijaju instrumentalnu pomoć i stambeno zavise od svojih /supružnikovih roditelja. Tako Jovan smatra da zbog toga što živi u taštinom stanu koja je „*prihvatile brigu oko dece*“ nema pravo da se preterano meša u vaspitanje dece. „*Ne mogu ništa da preduzmem, obično se samo nerviram*“, kaže Ceca, zaposlena majka dvoje dece, čiji muž trenutno ne radi. Mirela, čija je porodica u potpunosti zavisna od finansijske pomoći svekrve „*stuba porodiće*“, kao da nema pravo glasa. Drugi biraju da budu u pasivnom otporu, sa ili bez iskustva prethodnog aktivnog suprostavljanja koje se pokazalo kao nedelotvorno. „*Pa ranije sam pokušavala, pa pošto sam videla da ne može, onda sam digla ruke. A l' ja i dalje radim po svom, naravno*“ (Natalija, živi sa roditeljima). „*Oni to kažu, ja kao i da ne čujem. Nekad odgovorim, a l' retko kad. Čutim i radim po svom*“ (Ana, živi u posebnom domaćinstvu).

S druge strane, visokoobrazovani mladi roditelji koji su i finansijski rezidencijalno nezavisni, uspešnije postavljaju granice u odnosu na neželjenu pomoć koja stiže od roditelja. Tako čak i kada se oslanjaju na bezuslovnu pomoć svojih roditelja, kada je reč o savetima ne dozvoljavaju da im se narušava autoritet (Dragan), sami hoće da gaje bebu (Milica) i ne dozvoljavaju da im se iko meša u vaspitanje sina (Jana).

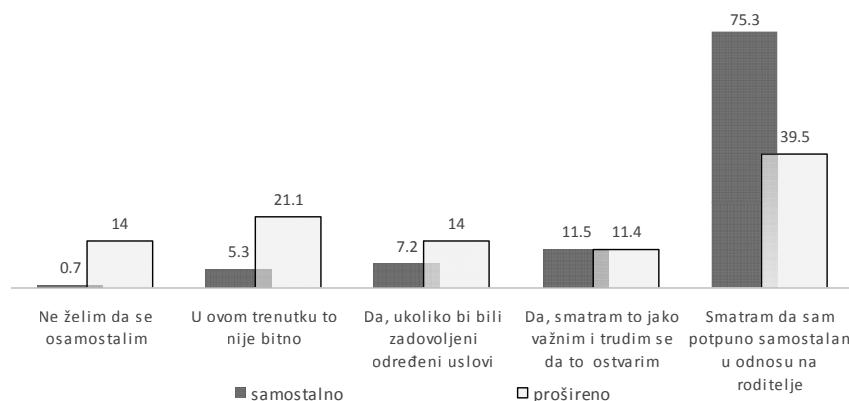
Imajući na umu činjenicu da je velik broj anketiranih mladih roditelja stambeno i/ili finansijski zavisani od svojih roditelja, kao i da se oslanjaju na svakodnevnu pomoć i podršku svojih očeva i majki, zanimalo nas je da utvrđimo na koji način opažaju svoj položaj. Drugačije rečeno, nastojali smo dobiti odgovor na pitanje da li sebe vide zavisnim u odnosu na roditelje, i da li im je, i zbog čega, važno da se odvoje od svojih očeva i majki.

Grafikon 6.3: Važnost samostalnosti u odnosu na roditelj s obzirom na pol ispitanika

Iako dve trećine ispitanika (65,6%) sebe smatra samostalnima u odnosu na roditelje, uočavamo značajne razlike kada u analizu uvedemo varijable: pol, struktura porodice, radni i stambeni status. Pronalazimo tako da je muškarcima u značajno manjoj meri važno da se osamostale (grafikon 6.3.)¹¹⁶. Za ispitanike je ključna motivacija za osvajanje samostalnosti (bilo) zasnivanje vlastite porodice, dok su kao najvažnije prepreke na tom putu naveli nedostatak sopstvenog stana ili posla. Pa ipak, ni oni mladi roditelji koji su radno aktivni, ne smatraju nužno da su odrasli. Takvima sebe češće vide izdržavana lica – po pravilu žene. Kada se u analizu uvede tip domaćinstva, već na prvi pogled se može uočiti da oni koji žive sa roditeljima, ne žele ili im nije bitno da se osamostale (grafikon 6.4).

Grafikon 6.4: Važnost samostalnosti u odnosu na roditelje s obzirom na tip domaćinstva

Ukoliko im je osamostaljenje značajno, kao uslove koji nedostaju da bi postali samostalni, navode: nemanje novca, posla i stana. Dodajmo i to da se nezavisnima u odnosu na očeve i majke, značajno češće smatraju oni ispitanici koji žive samostalno¹¹⁷.

Narativi mladih roditelja tek donekle potvrđuju ovu sliku. Većina sebe smatra samostalnima u odnosu na roditelje, a ovaj svoj status obražala tako što se pozivaju na svoje porodične uloge: ekspresivnu (majke) i instrumentalnu (očevi). Tako majke navode da su samostalne zato što su – majke, a mlađim očevima ovakav status potvrđuje činjenica da brinu (materijalno) o svojoj porodici. Ceca kaže da se oseća samostalnom jer je „majka“ i da je to „čini jakom“. Nataša sve pokušava da uradi sama, bez pomoći svekra i svekrve sa kojima živi i dodaje: „Ne trebaju mi oni ni za

116 $\chi^2(418, 4)=16.77$, $p<.05$.

117 $\chi^2(418, 4)=70.91$, $p<.001$.

šta.“ Mladi očevi navode sledeća obrazloženja: Mikloš čiji radni status i rezidencijalni aranžman nisu zavidni, smatra da je samostalan jer ne zavisi „*ni finansijski ni u odlukama od svojih roditelja*“, slično tvrdi i Dragan. S druge strane, oni ispitanici koji se ne smatraju samostalnim, izdavajuju se po tome što žive u proširenim domaćinstvima. Mirela tako kaže da zbog toga što ona i muž žive u zajednici sa njegovim roditeljima njih dvoje nisu zreli ni samostalni. Smatra da bi ona mogla sama da odgaji „*svoju decu. Znači, sama bih mogla da ih odgajim, sama bih mogla da im doprinesem sve... i za hranu i za sve... osnovne stvari*“ ali da je u tome sprečava muž koji se suviše oslanja na majku. Lišeni su privatnosti: „*vreme provodimo svi (podvukli autori) zajedno u našem stanu*“ (Jovana). Pored toga, ovi mladi ljudi su finansijski i stambeno zavisni u odnosu na roditelje.

Na osnovu kvantitativnih podataka ne možemo zaključivati o kvalitetu odnosa između roditelja i njihove odrasle dece – naših ispitanika. Ipak, sliku o njihovoj relacijonoj dinamici stekli smo na osnovu narativa mlađih očeva i majki. Odnose smo opisali pomoću dva indikatora: prisustva nesuglasica i načina njihovog razrešavanja.

Odnose sa svojim roditeljima neočekivano skladnjim ocenjuju mlađe majke nego mlađi očevi. Ukoliko do neslaganja i dolazi, razlog su unucići. Mlađe majke tako svojim, i češće muževljevim roditeljima zameraju što štite unuke „*.... kad treba da dobije batine, onda: 'Nemoj da je biješ. Dođi ti ovamo, 'ajde da idemo mi nešto tamo', spase Lenu*“ (Senka) i popuštaju im: „*Pa eto npr. moja mama dosta popušta deci i ja se ponekad tako posvadам da njom. Ja kad kažem njoj da sedi i izgrdim je, mama je odmah uzme i vodi je sa sobom*“, te na taj način poriču roditeljski autortet mlađih majki: „*Znači neće da ispoštuje to što sam ja nju kaznila. Ona tera po svom, a ja po svom i eto tako*“ (Suzana). Ana se priseća kako je svekrva sa kojom je jedno vreme živela kritikovala: „*da se kupuju deci gluposti, ako kupiš detetu majicu ili pantalone, nebitno. 'Ja sam moju decu odgajila u tuđim stvarima!*“. Ceca nesuglasice sa svekrvom i svekrvom ima zbog toga što oni vole da se: „*Mešaju i stalno ono da se vratimo dole.*“

Jedino Jovana kao razlog navodi problematične odnose svojih roditelja sa njihovim očevima, majkama: „*Obično se svađamo oko njihovog odnosa prema njihovim roditeljima i prema drugim sestrama. Oko toga se jedino svađamo*“, ali ne i prema deci.

Mladi očevi češće ulaze u sukob sa svojim roditeljima, nego sa taštom i tastom. Sukobi su učestaliji ukoliko sa (svojim, supruginim) roditeljima žive u istom domaćinstvu. Povodi nesuglasica mlađih očeva sa njihovim roditeljima su brojni. Izbijaju zbog: 1. neodgovornosti prema obavezama – neblagovremeno plaćanje računa (Dejan), trošenje novca (Strahinja); 2. dovođenja roditeljskog autoriteta u pitanje povlađivanjem deci „*uglavnom*

sve to oko dece“ (Vuk); i 3. međusobnog nerazumevanja, naročito sa ocem: „*Nema tu određenih razloga, u suštini je to neko neshvatanje. Ima tu i krupe stvari. Neki put je velika svađa između mene i oca. Ali sutra se to zaboravi*“, objašnjava Slobodan.

Kao razloge nesuglasica sa roditeljima svojih supruga, mladi očevi navode: uplitanje u vaspitanje dece, različite životne stavove i *mešanje* u odnos sa suprugom. Veljko tako kaže da su suprugini roditelji osetljivi na suze svog unuka i da mu previše popuštaju, a on to ne dozvoljava. Slobodan se sa taštom i tastom sukobljava zbog drugaćijih stavova o životu. Smatra da oni imaju poseban mentalitet, ali ga to ne sprečava da gleda da izbegne „*veliki sukob*“. Strahinju roditelji njegove supruge nerviraju „*u nekim momentima... podignu mi pritisak, iznerviraju me*“ zbog toga što „*misle da su neko i nešto, fantaziraju, uvek nešto izmišljaju, možda nekad nju nešto posavetuju što nisam ja pri tom mišljenju i tako. I onda to me iznervira...*“. Svi oni, valja podvući, nastoje da nesuglasice reše na način koji neće ugroziti međusobne odnose: jedni prećutkuju, drugi svode na šalu (Slobodan), ili se povlače.

Na osnovu nalaza analize, jasno je da roditelji predstavljaju najvažniju mrežu neformalne podrške za mlade roditelje. Neformalna razmena je najintenzivnija između porodica (porekla i opredeljenja) u slučaju mlađih koji žive unutar proširenih domaćinstava i onih koji žive na selu. Na selu i inače ima više proširenih porodica, a uočeni nalaz govori u prilog tezi da fizička blizina utiče i na intenzitet razmene. Lični resursi ispitanika: radni status¹¹⁸, obrazovanje¹¹⁹ i rezidencijalni aranžman¹²⁰ značajno diferenciraju dostupnost intergeneracijske solidarnosti. Na primer, finansijsku pomoć češće dobijaju mlade porodice ukoliko su i same materijalno i finansijski ugrožene (tamo gde neko od supružnika ne radi ili u onim domaćinstvima sa nižim prihodima). To dalje govori u prilog tezi da su porodice sa niskim nivoom resursa posebno ugrožene, jer moraju da se u značajnijoj meri oslanjaju na (opet oskudne) resurse svojih roditelja. Drugi vid podrške, čuvanje dece, predstavlja pomoć koju češće dobijaju zapravo i bolje obrazovani roditelji odnosno oni roditelji čiji prihodi pripadaju višim kategorijama, te oni koji žive unutar proširenih domaćinstava i na selu. Za one sa većim ličnim resursima, ova pomoć predstavlja neku vrstu privilegovane podrške – u slučaju da mladi roditelj ima neočekivane obaveze, da bračni par ima dodatne aktivnosti ili želi malo vremena za sebe. S druge strane, na tzv. baka servis nezaposleni se oslanjaju povremenom, verujemo – samo onda kada je neophodno. Ova vrsta podrške je

118 $X^2(399, 9)=20,7987$, $p<.05$.

119 $X^2(395, 6)=14,686$, $p<.05$.

120 $X^2(412, 3)=37,969$, $p<.001$.

najmanje dostupna ispitanicima sa najnižim obrazovanjem i statusom izdržavanih lica. Pretpostavljamo da je na delu uverenje da je njihova glavna obaveza, budući da nemaju niti traže posao, da čuvaju decu. U slučaju da žive u zajedničkom domaćinstvu ova vrsta pomoći očekivano proizilazi iz situacije zajedničkog/bliskog života sa svojim roditeljima. Dodajmo i to da ispitanici koji žive u samostalnim domaćinstvima ređe svakodnevno koriste usluge roditelja u čuvanju dece. Oni na takvu vrstu pomoći mogu računati povremeno.

Narativi mladih očeva i majki svedoče u prilog tim kvantitativnim nalazima. Svi mlađi očevi i majke dobijaju pomoć svojih roditelja. Istovremeno, svi oni smatraju da na pomoć imaju pravo. Njihovo očekivanje je zasnovano na skriptu – nekoj vrsti normativa o roditeljstvu kao o herojskom žrtvovanju. Ovaj rezon nije predmet pregovora: reč je pre o ustaljenom pravilu po kojem oni kao deca imaju pravo na pomoć i podršku svojih roditelja. Treba istaći i to da i mlađi roditelji na sličan način normaliraju – prikazuju svoje roditeljstvo: žrtvuju se za decu, jer smatraju da je to njihova roditeljska dužnost.

Kakvu vrstu pomoći će od roditelja zahtevati i kako će je imenovati (kao bezuslovnu, pomoć na poziv ili neadekvatnu) zavisi ne samo od ličnih resursa, već i od toga koliko su njihova očekivanja roditelji ispunili. Tako oni sa nižim resursima računaju na bezuslovnu, oni s višim resursima i oni koji su nezaposleni i žive u zajedničkim domaćinstvima sa roditeljima, na povremenu pomoć. Podrška koju dobijaju, percipira se kao nedovoljna ukoliko nije po rezonu koji se uklapa u žrtvujuće roditeljstvo. Takođe, uočavamo da mlađi roditelji nastoje da ograniče jednu vrstu pomoći koja stiže od roditelja. Reč je o uplitanju u vaspitanje dece oko čega najčešće nastaju i nesuglasice. Ovu vrstu nametanja uspešnije ograničavaju očevi, nezavisno od resursa kojima raspolažu (uz izuzetak jednog mlađog stambeno zavisnog čoveka), i one mlađe majke koje raspolažu visokim ličnim resursima.

6.2. Prakse roditeljstva

Podsetićemo da se u ovom delu bavimo analizom roditeljskih praksi: aktivnostima oko brige i nege dece i različitim aspektima porodičnog zadovoljstva majki i očeva. Kako sfera kućnih poslova, tako i nega i briga oko dece su u većini, čak i zapadnih, društava rodno segregirane aktivnosti – uglavnom ih obavljaju žene, nezavisno od klasno-slojnih obeležja domaćinstva i obrazovanja ispitanika (vidi: Arendell, 2000, Babović, 2009, Humel, Kuhar, 2014).

Kada je reč o nezi i brizi oko dece, i ovaj posao je po pravilu ženski, uz izuzetak zabavih aktivnosti kakve su: igra, čitanje, uspavljanje, koje partneri najčešće dele. Nalazi domaćih studija pokazuju i to da očevi aktivnosti nege i brige češće nego majke predstavljaju kao deljene (vidi: Tomanović, 2010a). Dodajmo i to da je uočena asimetrija prihvatljiva za ispitanike nezavisno od pola i da nije značajno povezana sa stepenom zadovoljstva majki, odnosno očeva postojećom podelom obaveza oko dece.

Čini se da ima dovoljno dokaza o tome da je na delu žrtvujući model roditeljstva zasnovan na ideji intenzivnog majčinstva. Po njemu, majka je ta koja neguje decu i brine se o deci, a to se smatra gotovo prirodnim stanjem stvari (Vilenica, 2013). Dodajmo i to da naši istraživači pronalaze da slojna pripadnost ne modifikuje značajno roditeljske normative, što govori u prilog tezi da je patrijarhalni obrazac odneo prevagu nad stratifikacionim odlikama uzorka (Tomanović, 2010b).

Od tih nalaza ne odskaču rezultati naše studije. Kako je to pokazano u četvrtom poglavlju, u porodicama mladih roditelja je prisutna izrazita rodna asimetričnost kada je reč o podeli obaveza u kući i oko dece. Podsetićemo da većinu kućnih poslova¹²¹ uz izuzetak dva koji podrazumevaju izlazak u javnu sferu i rukovanje novcem (kupovina namirnica i plaćanje računa) u preko 95% slučajeva obavljaju žene: ispitanice, njihove majke i/ili svekrve, te drugi ženski članovi porodice. Tako žene češće: čiste stan¹²², peru sudove¹²³, pripremaju glavni obrok.¹²⁴ I spremanje drugih obroka je značajno češće¹²⁵ zadatak koji obavljaju žene, kao što su uostalom tipični ženski poslovi pranje¹²⁶ i peglanje¹²⁷ veša.

Sliku o tome u kojoj meri su mladi roditelji uključeni u negu i brigu oko dece, stekli smo istražujući koliko ispitanici i njihovi supružnici učestvuju u sledećim aktivnostima: hranjenju, kupanju, prepovijanju, zabavljanju i uspavljanju dece. Zanimalo nas je u kojoj meri ove aktivnosti percipiraju kao deljene – zajedničke, i koliko su zadovoljni učešćem drugog roditelja u njihovom vršenju.

121 Podsećamo: ispitanike smo pitali ko u njihovoj porodici obavlja sledeće aktivnosti: čišćenje stana, pranje sudova, kuvanje glavnog obroka, spremanje drugih obroka, pranje i peglanje veša, izbacivanje smeća, kupovinu namirnica i plaćanje računa.

122 $X^2=(433, 5)=300,94$, $p<,001$.

123 $X^2=(431, 5)=304,03$, $p<,001$.

124 $X^2=(431, 6)=294,54$, $p<,001$.

125 $X^2=(433, 5)=219,19$, $p<,001$.

126 $X^2=(430, 6)=316,24$, $p<,001$.

127 $X^2=(430, 5)=332,02$, $p<,001$.

Pokazuje se da sve navedene aktivnosti uz izuzetak dve tzv. zabavne, uglavnom obavljaju ispitanici (tabela 6.2).

Tabela 6.2: Podela obaveza oko dece

Ko najčešće	hrani dete/ decu		kupa dete/ decu		prepovija dete/decu		zabavlja i čita deci price		uspavljuje decu	
	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M
Ispitanik	73,7	5,0	67,7	7,5	75,2	5,1	54,0	10,7	60,8	8,1
Drugi roditelj	1,9	59,4	3,0	50,6	2,7	63,9	5,3	34,0	3,4	40,6
Oba roditelja	22,9	33,8	26,7	40,0	21,0	29,1	39,2	52,8	35,8	48,8
Neko drugi	1,5	1,9	2,6	1,9	1,1	1,9	1,5	2,5	0,0	2,5

Tako preko 40% njih hrani, kupa i prepovija decu. Samo dve aktivnosti: zabavljanje i čitanje i uspavljinjanje dece češće obavljaju zajedno, nego pojedinačno. Ovaj nalaz je u potpunosti u skladu sa razultatima ranijih studija rađenih na uzorku mlađih roditelja (Tomanović, 2010b).

Slika postaje jasnija kada u analizu uvedemo varijablu: pol ispitanika. Naime, uočavamo tri tipične roditeljske uloge. Prva je tradicionalna: dominantni negovatelj je majka, dok je otac odsutan, druga komplementarna: majka je primarni negovatelj, a otac pomaže, a treća simetrična: oboje dele obaveze oko dece. Nalazi ukazuju da je podela obaveza oko dece uglavnom tradicionalna: po pravilu je obavljaju majke. Pronalazimo tako da su one značajno češće¹²⁸ nego očevi angažovane oko hranjenja, kupanja¹²⁹, prepovijanja¹³⁰ i uspavljinjanja¹³¹ dece: u ovim aktivnostima učestvuju u preko 70% slučajeva. Simetričnost je daleko ređe zastupljena. Tek oko petine ispitanica navedene aktivnosti deli sa drugim roditeljem, dok je procenat muškaraca koji odgovaraju da obaveze oko dece dele sa suprugama, nešto veći.

Stvari stoje drugačije kada je reč o tzv. zabavnijim aktivnostima: igri sa decom i čitanjem priča. Iako, ove aktivnosti obavlja procentualno gledano nešto veći broj majki (54% njih) nego očeva (10,7%), one su i najčešće deljene: zajedno je obavljaju oba roditelja¹³².

128 $X^2(426, 3)=243,53$, $p<,001$.

129 $X^2(426, 3)=196,51$, $p<,001$.

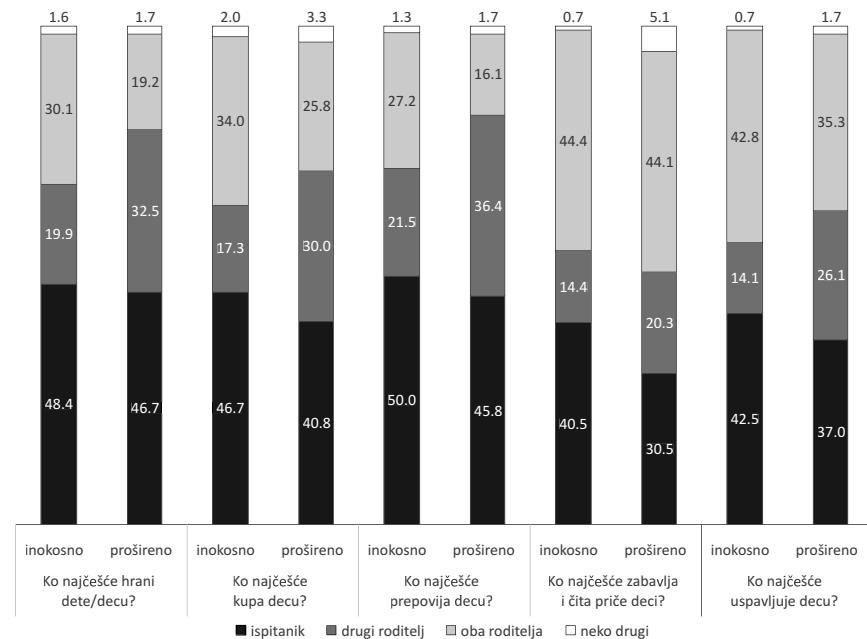
130 $X^2(420, 3)=246,21$, $p<,001$.

131 $X^2(425, 3)=157,61$, $p<,001$.

132 $X^2(424, 3)=104,94$, $p<,001$.

Život u proširenom domaćinstvu ne smanjuje opterećenje roditelja negom dece i brigom o deci (grafikon 6.5.).

Grafikon 6.5: Nega dece i briga o deci s obzirom na rezidencijalni aranžman ispitanika

Naime, ukoliko mladi roditelji žive u proširenem domaćinstvu, aktivnosti kakve su: hrانjenje¹³³, kupanje¹³⁴, prepovijanje¹³⁵ i uspavlјivanje dece¹³⁶ značajno češće obavljаce samostalno ili uz pomoć drugog člana porodice (ali ne i drugog roditelja!). Ukoliko žive u samostalnom domaćinstvu navedene aktivnosti značajno češće deliće sa partnerom – drugim roditeljem. Kada je reč o zabavnim aktivnostima: igri i čitanju razlike su na rubu statističke značajnosti¹³⁷ i govore slično kao i prethodni nalazi: značajno češće ove aktivnosti zajednički obavljaju mladi roditelji koji žive u samostalnim domaćinstvima, nego oni sa drugačijim rezidencijalnim aranžmanima.

133 $X^2(426, 3)=9,64$, $p<,05$.

134 $X^2=(426, 3)=9,80$, $p<,05$.

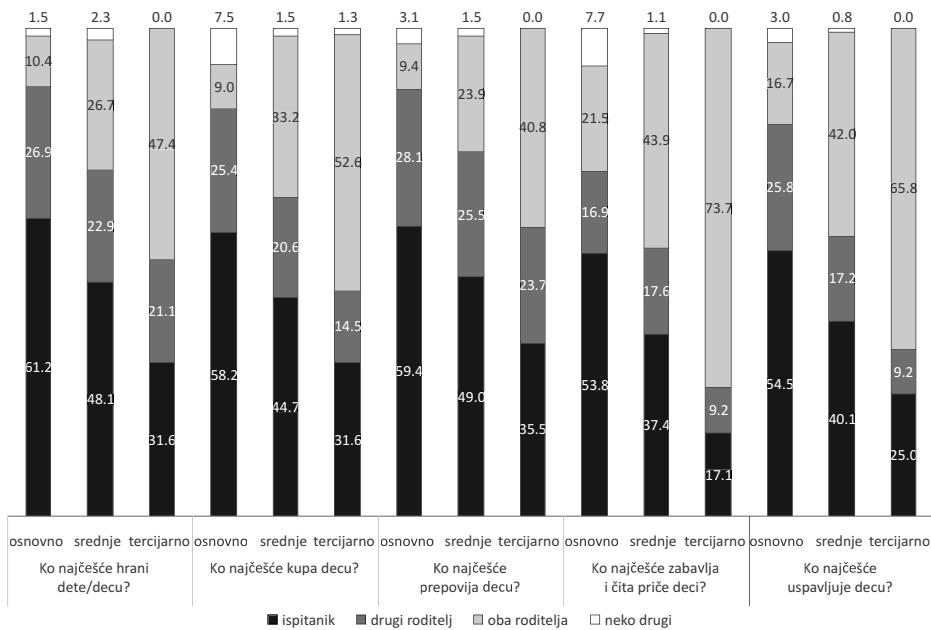
135 $X^2(420, 3)=12,05$, $p<,05$.

136 $X^2(425, 3)=9,87$ $p<,05$.

137 $X^2(424, 3)=13,01$, $p<,05$.

Podela obaveza oko deteta sa drugim roditeljem je značajnije prisutna u slučaju da su ispitanici visoko obrazovani (grafikon 6.6) i zaposleni (grafikon 6.7).

Grafikon 6.6: Nega dece i briga o deci i obrazovni status roditelja

Tako u obavezu ispitanika sa osnovnom školom, i nešto ređe onih sa srednjim obrazovanjem, spada da bez pomoći drugog roditelja hrane¹³⁸, kupaju¹³⁹, prepovijaju¹⁴⁰ decu. Sve pobrojane aktivnosti visokoobrazovani značajno češće dele sa svojim partnerom – drugim roditeljem. Tako stvari stoje i sa igranjem i čitanjem priča¹⁴¹ i uspavljivanjem dece.¹⁴² Dodajmo, ove segmente nege dece oni sa osnovnom školom značajno češće obavljaju samostalno.

138 $X^2(405, 6)=26,89$, $p<.001$.

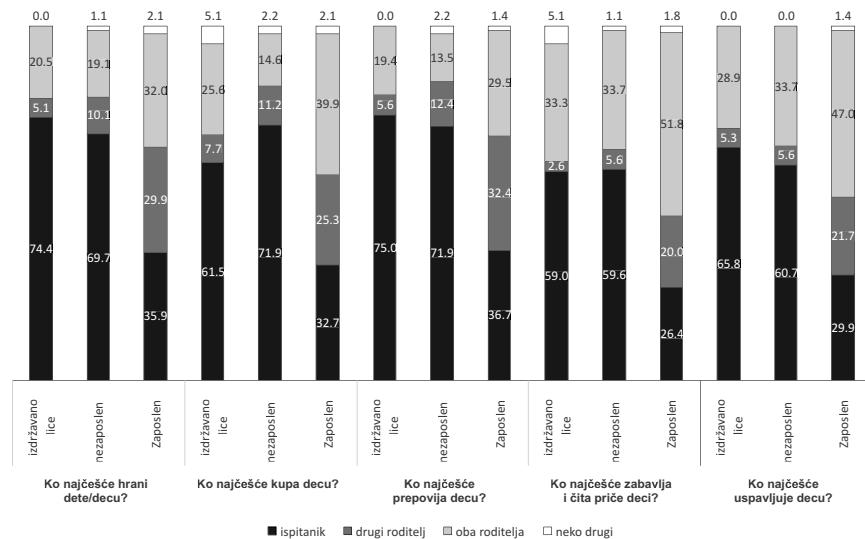
139 $X^2(405, 6)=36,66$, $p<.001$.

140 $X^2(399, 6)=20,82$, $p<.05$.

141 $X^2(403, 6)=50,50$, $p<.05$.

142 $X^2(404, 6)=37,32$, $p<.05$.

Grafikon 6.7: Nega dece i briga o deci i radni status roditelja

Ukoliko su roditelji zaposleni, verovatnije je da će aktivnosti kakve su hranjenje¹⁴³, kupanje¹⁴⁴, prepovijanje¹⁴⁵, zabavljanje i čitanje deci¹⁴⁶ i njihovo uspavljivanje¹⁴⁷ deliti sa drugim roditeljem. Izdržavana i nezaposlena lica poslove oko nege i brige o deci značajno češće obavljaju samostalno. Tako nalazimo da se samo dvoje supružnika izdržavanih lica, bave hranjenjem dece, dok ovu obaveznu na sebe preuzima čak jedna trećina partnera zaposlenih ispitanika. Oko polovine zaposlenih zajedno učestvuju u igri, čitanju, i uspavljivanju dece. Ove aktivnosti sa partnerom deli tek oko trećine izdržavanih i nezaposlenih lica.

Kada se u analizu uključi varijabla etnička pripadnost, uočavamo da sve aktivnosti od hranjenja¹⁴⁸ preko kupanja¹⁴⁹, prepovijanja¹⁵⁰ do zabavnih aktivnosti: čitanja iigranja sa decom¹⁵¹ i njihovog uspavljivanja¹⁵² značajno češće dele sa drugim supružnikom – roditeljem pripadnici većinske

143 $\chi^2(409, 6)=46,79$, $p<.001$.

144 $\chi^2(409, 6)=51,56$, $p<.001$.

145 $\chi^2(403, 6)=48,56$, $p<.001$.

146 $\chi^2(408, 6)=48,33$, $p<.001$.

147 $\chi^2(408, 6)=43,20$, $p<.001$.

148 $\chi^2(423, 6)=23,18$, $p<.001$.

149 $\chi^2(423, 6)=33,21$, $p<.001$.

150 $\chi^2(417, 6)=35,73$, $p<.001$.

151 $\chi^2(421, 6)=36,24$, $p<.001$.

152 $\chi^2(422, 6)=34,49$, $p<.001$.

nacije u poređenju sa Romima. Razlike su uočljive već na prvi pogled: oko deset procenata ispitanika romske pripadnosti sa drugim roditeljem deli angažman oko zabavnih aktivnosti, decu zajedno sa supružnikom uspavljuje tek troje (od pedeset) ispitanika, u jednoj porodici je hranjenje zajednička aktivnost, a prepovijanje i kupanje dece je isključivo zaduženje jednog od supružnika – nije deljena aktivnost.

Ukoliko se u obzir uzme činjenica da su Romi značajno nepovoljnije pozicionirani i kada je reč o obrazovanju, radnom statusu i rezidencijalnim aranžmanima – spadaju u visoko zavisnu kategoriju, jasno je zbog čega ih modernizacijski tokovi, čiji je jedan od indikatora veće uključivanje oboje supružnika u aktivnosti nege dece i brige o deci, zaobilaze. Ne treba zaboraviti da identični nalazi važe i za pripadnice većinskog naroda: niskoobrazovane, nezaposlene ili majke sa statusom izdržavanih lica. Ekonomski zavisnost, manjak obrazovnih resursa i izrazita (i nevidljiva) opterećenost u privatnoj sferi, žene primorava da prihvate postojeću raspodelu bez velikog preispitivanja. Tako je njima delegirana ekspresivna uloga – one poseduju tzv. emocionalni kapital, dok muškarcima pripada instrumentalna sfera.

Iz narativa mladih roditelja bilo je moguće apstrahovati četiri modela nege dece i brige o deci. Ovi modeli su zasnovani na kriterijumu pretežne opterećenosti roditelja s obzirom na njegovu roditeljsku ulogu, i u potpunosti su uporedivi sa kvantitativnim nalazima. Reč je o *tradicionalnom, komplementarnom* (koji se može podeliti na dva podtipa: fleksibilni i strukturisano komplementarni) i *recipročnom* modelu staranja.

Prva dva tipa brige i nege razotkrivaju asimetričnu raspodelu obaveza oko dece uz izrazitu opterećenost majke u svim aktivnostima osim onih zabavnih: igre i gledanja televizije/video igrice. U prvom, tradicionalnom modelu majka je isključivi njegovatelj – na sebe uzima ekspresivnu ulogu, dok je otac u potpunosti odustan. O njemu ređe izveštavaju muškarci (samo jedan) nego žene (tri). Slobodan tako kaže da supruga obavlja sve poslove oko dece: „*Ona je uglavnom zastupljena 100%*“. Jovana kaže da radi sve: hrani, uspavljuje sina, a slično je i sa Mirelom. Njen muž se sa decom isključivo igra: „*Kao dete se zadirkuje s njima. Eto šta je njegovo... Da ih vodi negde u šetnju i to tako, ne, nego on više kao, kao dete...*“ Sve troje imaju slične rezidencijalne statuse: žive u proširenim domaćinstvima u kojima svoje obaveze dele sa ženskim članovima (majke) porodice ili se bave isključivo muškim poslovima (Slobodan). Dodajmo i to da su dve od tri mlade majke, kao i Slobodanova supruga, nezaposlene. Njihova je primarna uloga da budu majke–negovateljice, a oko toga nema pregovora. Postojeća raspodela staranja o deci nije rezultat pregovora, već je nastala

la spontano. Iako nijedna od mladih majki, za razliku od Slobodana, nije zadovoljna načinom na koji su njihovi supružnici uključeni u staranje o deci, one postojeću podelu ne dovode u pitanje već je prihvataju. Jovana, nezaposlena mlada majka koja živi u proširenom domaćinstvu, kaže da je „*tako lakše*“. Nataša je krajnje nezadovoljna, tvrdi da obaveze nisu podešili, ali ne preduzima ništa da bi promenila postojeće stanje stvari. Slično je i sa Mirelom, mladom majkom Romkinjom koja živi u egzistencijalnoj iznudici, u potpunosti ekonomski zavisna od muža i svekrve. Ukoliko uz memo u obzir manjak obrazovnih (Mirela ima završenu osnovnu školu), stambenih (sve žive u proširenim domaćinstvima) i finansijskih resursa, kao i latentni konflikt sa svekrvama (Nataša, Mirela) i suprugom (Nataša), jasnjim se čini odsustvo pregovora sa partnerima o raspodeli roditeljskih obaveza. Zapravo, čini se da ovim majkama njihova roditeljska uloga daje izvesnu moć u porodici, te se svojih obaveza koje im omogućavaju da se emocionalno umreže sa svojim potomcima, ne žele odreći. Na primer, Jovana svom suprugu oduzima (čini se – uz njegov blagoslov) ulogu negovatelja i degradira sliku o njemu kao o odgovornom oцу. Ona kaže da njen muž nema „živaca“ da se igra sa sinom. „*Uglavnom gde god da idu, tu su majke sa decom, a njega nervira da sedi sa petnaest ženturača i da ih sluša. Dode sav besan..*“ Odatle, ona zaključuje da je; „*Bolje i da ga ne šaljem.*“ Upoređujući svoje roditeljske kompetencije sa muževljevim kroz osmišljavanje rešenja u situacijama u kojima ih njen suprug nema: „*Ja bih (sinu) skrenula pažnju, lepo bih mu objasnila ili nešto. Potrudila bih se da on ne plaeće,*“, zaključuje da je muž neadekvatan u svojoj ulozi oca: „*Dovede (sina) kući*“, umesto da provodi vreme sa njim.

Drugi model je tek unekoliko egalitariji i uključuje majku kao glavnog negovatelja, a oca kao *pomoćnika*. Ovaj model smo nazvali *fleksibilno komplementarnim*. O njemu češće izveštavaju mlađi očevi (njih četvorica), nego mlade majke, a za sve njih je karakteristično da žive u proširenim porodicama. Mlađe majke su nezaposlene, a svi osim jednog mlađog oca imaju status radno aktivnog lica. Dvojica među njima imaju završenu osnovnu školu, a druga dvojica čije je obrazovanje više, žive na selu. Pomoć očeva se sastoji u tome da dete uspavaju ili pričuvaju, izvedu u šetnju ili pripreme vodu za kupanje, uglavnom onda kada niko drugi – najčešće majka ili tašta, ne može *uskočiti* da pomogne. Senka tako priča da joj muž pomaže oko deteta „*kad je tu i kad može, i kad ima vremena*“. Postojećom podelom je zadovoljna, a svom suprugu pripisuje instrumentalnu ulogu: „*Ide da radi da bi imalo za nas.*“ I Dejan kupa i decu vodi u šetnju, ali isključivo onda kada njegova supruga radi. Vuk za sebe kaže da svojoj supruzi koja uglavnom neguje decu, „*asistira*“. Objasnjava zbog čega ima ulogu pomoćnika: „*...više mi prirodno da to majka radi.*“ I mlađi očevi i

mlade majke su zadovoljni postojećom podelom obaveza, koja kao ni u slučaju prvog modela, nije bila stvar pregovora. Do podele je došlo spontano: „*Ništa nismo planirali, već da je tako ispalo.*“ (Dejan)

Treći model nege i brige podrazumeva striktnu podelu obaveza: zna se čime se bave majke, a čime očevi. Reč je o *strukturisano komplementarnom modelu*, u kojem pretežnu brigu oko dece preuzimaju majke, a očevi pomažu. Majke su uglavnom oslobođene kupanja, igre, šetnje i uspavljivanja, budući da se ovim aspektima nege i brige oko dece bave očevi. Natalijin suprug „*od kada se rodio (sina) kupa i uspavljuje*“, a Strahinja sa suprugom po dogovoru deli obaveze oko dece. Kaže: „*Danas ja ih kupam, moja žena ih sačeka i prebriše ih.*“ Ovakva manje-više ustaljena i u nekoj meri egalitarna podela obaveza oko dece je prisutna u porodicama onih ispitanika koji nemaju značajnijih egzistencijalnih briga. Za razliku od prethodno predstavljenih modela, ovaj je predmet pregovora između mlađih roditelja. Dodajmo i to da su postojećom podelom – zadovoljni.

Četvrti model brige i nege podrazumeva uključenost oba roditelja u negu dece i brigu o deci, ne po unapred stvorenom dogovoru ili samo po potrebi (kad nema drugog ženskog člana porodice da ispomogne), već po principu maksimalne izmenljivosti u obavljanju aktivnosti sa decom – „*ko šta stigne*“ (Milica), pa smo ga nazvali *recipročni* model. Svih četvoro mlađih roditelja koji se o deci staraju na ovaj način, visoko su obrazovani (osim jednog), zaposleni (svi), bez većih novčanih briga (svi). Žive u samostalnim domaćinstvima ili planiraju skoriju promenu rezidencijalnog statusa (jedan od njih). Za mlađe roditelje koji praktikuju ovaj model brige i nege karakteristična je visoka empatičnost naspram drugog supružnika. Na primer, Marko, visokoobrazovani otac, svoje dete kupa svako veče i izvodi ga „*napolje... 2 sata. To je ono što jedino i mogu da joj pružim kad nisam na poslu.*“ Za razliku od prvog modela, u kojemu su nosioci brige i nege i empatičnosti isključivo žene – one razumeju zbog čega njihovi supružnici ne mogu biti uključeni u brigu o deci: jer, za razliku od njih rade, u ovom poslednjem roditelji se smenjuju u staranju o deci. Oni tako dele obaveze da hrane, kupaju, zabavljaju svoju decu: igraju se sa njima, vode ih u šetnju i/ili vrtić, čitaju im priče. Ivan, na primer, kaže da on i supruga rade: „*.... oboje sve*“ i iskazuje razumevanje za potrebe svoje supruge: „*Moja supruga izađe, sad ne znam, da se prošeta, da uzme malo vazduha, ja ostanem sa bebom, sasvim normalno, ništa to nije...*“ U njihovim pričama pronalazimo više podataka o tzv. zabavnim aktivnostima. Na primer, Milica opisuje kako se ona i njen suprug igraju sa svojim kćerkama: „*To je igranje šta ćeš ti da budeš, šta ću ja da budem, dve igračke, ti si ovo, ja sam ovo. Što se bebe tiče isto je to*

igranje, mada, samo što on ima i malo drugačije igre. (Muž) svira gitaru, kupio je njoj gitaru dečiju, oni tu zajedno mlate, pевају, on je tu znaš, prosto ima tih nekih, prenosi joj prosto svoja interesovanja i ostalo, šetnja, drugar jedan njegov drži, je golubar, pa kad je lepo vreme, ona obožava životinje i ona je jedna od retkih koja tako ulazi u golubarnik ...ono, kao bez problema. Prosto prenosi joj to sve, ta neka interesovanja, i ta neka svoja, gde on ide, pa uvek je vodi sa sobom, i uvek ima neka zanimacija, uvek je tu neko dvorište kod nekog drugara.“ Dodajmo i to da su mladi roditelji zadovoljni ovim recipročnim načinom staranja o deci.

O tome u kojoj meri su zadovoljni učešćem drugog roditelja u staranju o detetu/deci, na osnovu statističkog uzorka saznajemo sledeće. Majke i očevi se značajno razlikuju u pogledu stepena zadovoljstva učešćem drugog roditelja u nezi deteta i brizi o detetu¹⁵³, njegovom vaspitanju¹⁵⁴, pomoći u školskim¹⁵⁵ i vanškolskim obavezama.¹⁵⁶ Imajući na umu asimetričnu rodnu podelu obaveza oko dece, ne iznenađuje da su ispitanice značajno češće potpuno ili uglavnom nezadovoljne načinom na koji očevi neguju svoju decu i brinu o svojoj deci, učestvuju u njihovom vaspitanju, pomažu u školskim, i angažuju se oko vanškolskih aktivnosti. Za razliku od njih, očevi su značajno češće sasvim zadovoljni. Evo i ilustracije rečenog: u grupaciji najzadovoljnijih načinom na koji drugi roditelj učestvuje u nezi deteta i brizi o detetu našlo se preko 80% muškaraca (nezadovoljnih ih je ispod 4%) i samo jedna trećina žena. I kada je reč o učešću roditelja u vanškolskim aktivnostima pronalazimo identične nalaze: žene su daleko nezadovoljnije (u 19,6% slučajeva) nego muškarci (5,9% njih). Dodajmo i to da oko 20% žena procenjuje da je pomoć koju oko učenja, pruža drugi roditelj potpuno ili uglavnom nezadovoljavajuća, dok na sličan način svoje supruge ocenjuje manje od 5% muškaraca.

Posebno nas je interesovalo kako rezidencijalni aranžman korelira sa stepenom zadovoljstva učešćem drugog roditelja u staranju o deci. Pоказало se da su oni koji žive u prošrenom domaćinstvu, značajno češće uglavnom ili sasvim zadovoljni učešćem drugog roditelja u svim procenjivanim aktivnostima od brige i nege dece¹⁵⁷, vaspitanja¹⁵⁸ i angažovanja oko vanškolskih obaveza.¹⁵⁹ Tako preko 85% ispitanika koji žive u prošrenom domaćinstvu su zadovoljni načinom na koji njihovi partneri vaspiti-

153 χ^2 (420, 4)=12,41, p<,.05.

154 χ^2 (419, 4)=56,82, p<,.001.

155 χ^2 (346, 4)=68,27, p<,.05.

156 χ^2 (348, 4)=52,90, p<,.001.

157 χ^2 (420, 4)=92,87, p<,.001.

158 χ^2 (419, 4)=15,48, p<,.001.

159 χ^2 (348, 4)=10,61, p<,.05.

taju decu. Taj procenat je nešto manji u slučaju ispitanika koji žive samostalno – i iznosi oko 70%. Angažmanom drugog roditelja u vanškolskim aktivnostima je potpuno i uglavnom nezadovoljno oko 18% ispitanika koji žive samostalno, i 4,8% onih iz proširenih domaćinstava.

Sličnu, iako ne i statistički značajnu povezanost¹⁶⁰ pronalazimo i u slučaju stepena zadovoljstva angažovanjem drugog roditelja oko školskih obaveza dece. Roditelji koji žive u proširenim domaćinstvima, procentualno gledano, manje su nezadovoljni načinom na koji drugi roditelj pomaže deci oko učenja (oko 6% njih), dok su oni koji žive u samostalnjim domaćinstvima, daleko nezadovoljniji (17,6% njih).

Uočeni nalazi se verujemo mogu objasniti činjenicom da su roditelji koji žive u proširenim domaćinstvima, oslobođeni jednog broja kućnih poslova, koji staranje o deci čini lakše izvodljivim, čak i onda kada tu obavezu ne dele sa drugim supružnikom. Konačno, delom oslobođeni poslova oko kuvanja, čišćenja stana, plaćanja računa i sl., ovi ispitanici – zapravo ispitanice, mogu se posvetiti svojoj drugoj ulozi – onoj roditeljskoj. Čini se da ova uloga postaje važan izvor identiteta – potvrđuje samostalnost mlađih ljudi u velikoj meri zavisnih od resursa svojih roditelja o čemu će biti reči nešto kasnije. U samostalnim domaćinstvima pretežne negovateljice – žene, nisu oslobođene tereta kućnih obaveza, kojima se pridodaje i uloga da se staraju o deci, pa je odatle razumljivo njihovo izraženo nezadovoljstvo.

Uklapanje obaveza: poslovnih i privatnih – u ovom slučaju oko dece, neophodno je ako su roditelji zaposleni. To je za mlade roditelje sigurno iscrpljujuće, no oni koji imaju status zaposlenog su značajno zadovoljniji učešćem drugog roditelja u brizi o deci i nezi dece (60%). Nasuprot njima nezaposleni (njih 8%) su značajno češće potpuno, a izdržavana lica uglavnom nezadovoljni (oko 10%).¹⁶¹ Slično važi i za stepen zadovoljstva učešćem drugog roditelja u vaspitanju dece¹⁶², u školskim¹⁶³ i vanškolskim aktivnostima¹⁶⁴.

Pokazalo se da je obrazovanje značajno povezano sa stepenom zadovoljstva učešćem drugog roditelja u staranju o deci u slučaju svih, osim školskih¹⁶⁵ i vanškolskih aktivnosti.¹⁶⁶ Tako su načinom na koji drugi

160 χ^2 (346, 4)=8,96, p>,05.

161 χ^2 (406, 8)=46,44, p<,001.

162 χ^2 (405, 8)=36,28, p<,001.

163 χ^2 (332, 8)=21,45, p<,05.

164 χ^2 (334, 8)=30,00, p<,001.

165 χ^2 (330, 8)=14,50, p>,05.

166 χ^2 (332, 8)=14,73, p>,05.

roditelj brine o deci, neguje¹⁶⁷ i vaspitava¹⁶⁸ decu značajno zadovoljniji najobrazovaniji u uzorku (zadovoljnih je oko 60%). Najmanje su zadovoljni ispitanici sa srednjom školom (njih oko 8%), dok su oni sa osnovnom uglavnom zadovoljni (jedna trećina). Sličan nalaz stoji i kada je reč o stepenu zadovoljstva učešćem drugog roditelja u vaspitanju dece. Preko 14% ispitanika sa završenom srednjom školom je uglavnom nezadovoljno načinom na koji drugi roditelj uzima učešća u vaspitanju dece. Oni sa osnovim obrazovanjem su značajno češće uglavnom zadovoljni (oko trećine) načinom na koji drugi roditelj uzima učešće u nezi dece i briži o deci, vanškolskim i školskim aktivnostima, dok su visokoobrazovani procentualno gledano sasvim zadovoljni (u preko 60% slučajeva) načinom na koji drugi roditelj participira u staranju o deci. Procentualno gledano, slični nalazi važe i za druge dve procenjivane aktivnosti pa bismo mogli zaključiti da su oni sa srednjoškolskim obrazovanjem najmanje zadovoljni stepenom u kojem njihov supružnik pomaže deci oko školskih i vanškolskih aktivnosti, da su osrednje zadovoljni oni sa najnižim obrazovanjem, a u potpunosti oni sa završenim fakultetima i višim školama.

Etnička pripadnost ispitanika nije se pokazala kao varijabla koja ima moć da diferencira ispitanike u pogledu stepena zadovoljstva učešćem drugog roditelja u nezi dece i briži o deci. Iako su Romi u poređenju sa Srbinima, nešto češće osrednje i ređe sasvim zadovoljni načinom na koji drugi roditelj brine i neguje decu, ova razlika nije statistički značajna¹⁶⁹.

Slični nalazi stoje i kada je reč o stepenu zadovoljstva učešćem drugog roditelja u vaspitanju dece¹⁷⁰, angažovanju oko školskih¹⁷¹ i vanškolskih¹⁷² aktivnosti. Učešćem drugog roditelja u staranju o deci nešto su češće zadovoljniji Romi u poređenju sa Srbinima. Tako među nezadovoljnima načinom na koji drugi roditelj participira u briži o deci i nezi dece, pronalazimo tek neznatan procenat Roma (4,7%) i daleko veći broj pripadnika većinske nacije (oko 15%). Sličnu razmeru nalazimo i kada je riječ o broju onih koji su potpuno zadovoljni.

Dobijenu kvantitativnu sliku: da su učešćem drugog roditelja u obavezama oko dece značajno zadovoljniji muškarci (koji inače ređe na sebe preuzimaju ovu vrstu obaveza), ispitanici koji žive u proširenim domaćinstvima i koji su zaposleni, kao i da stepen zadovoljstva varira zavisno

167 $\chi^2(401, 8)=14,71, p<.05$.

168 $\chi^2(400, 8)=20.58, p<.05$.

169 $\chi^2(417, 8)=10,23, p>.05$.

170 $\chi^2(416, 8)=15,08, p>.05$.

171 $\chi^2(343, 8)=12,39, p>.05$.

172 $\chi^2(345, 8)=13,08, p>.05$.

od obrazovanja, donekle potvrđuju i narativi mlađih očeva i majki. Već na prvi pogled jasno je da majke sa decom provode daleko više vremena nego očevi. U tom su pogledu saglasni ispitanici nezavisno od pola. Mikloš tako kaže da njegova supruga sa decom provodi 24 sata, slično tvrdi i Dragan. Markova supruga je sa njihovim sinom „*čitav dan*“, kao i Slobodanova, koja je sa potomcima „*non-stop*“. Supruge Strahinje, Vuka i Ivana sa decom provode „*sve vreme*“.

Učešćem supruga u staranju o deci koje bez izuzetka prepoznaju kao zabavne aktivnosti: igru, crtanje, gledanje TV, šetanje; mlađi očevi su sa svim zadovoljni. Neki među njima otkrivaju segmente uverenja o tome da je postojeća rapodela obaveza oko dece – normalna. Tako Slobodan za svoju suprugu koja se sa decom igra, uspavljuje, hrani, oblači, okupa „*prati svaki (dečji) pokret*“, smatra „*prirodnom obavezom majke*“. Jedini izuzetak je Jovan koji je veoma nezadovoljan načinom na koji njegova supruga uzima učešća u staranju o deci. Reč je o visokoobrazovnim i stambeno zavisnim mlađim ljudima, koji se smjenjuju u brizi o deci koliko im to vreme dopušta, većinu svojih roditeljskih obaveza prepuštajući – tašti. Ipak, Jovan razume svoju suprugu: sa decom koju skoro i ne viđa, provodi veoma malo vremena jer mora da radi po smenama.

Mlade majke su daleko kritičnije u poređenju sa očevima. Sve su saglasne da očevi provode sa decom manje vremena nego one. To je: „*tri-cetiri sata*“ (Ana), „*kad dođe s posla*“ (Ceca), „*kad ne radi, provede dva sata sa detetom*“ (Jovana), oko sat (Nataša), ni malo (Mirela). Kada su zajedno vreme provode u igri, šetnji, a dve od dvanaest majki pominju da se očevi prihvataju i nekih drugih manje zabavnih obaveza (npr. pomažu oko školskih zadataka, hrane i čuvaju decu, vode ih u školu/vrtić, na vanškolske aktivnosti). Reč je o visokoobrazovanim, zaposlenim mlađim ženama koje žive u samostalnim domaćinstvima. Očekivano, mlade majke su daleko manje zadovoljne nego očevi uključenošću drugog roditelja u staranje o deci. Svojim supružnicima zameraju to što malo malo vremena provode sa decom. Tako Nataša ne zna šta da očekuje od svog malo angažovanog muža. Priča da njoj nije teško da se brine o sinu, da to ne smatra nekim poslom, a slično tvrdi i krajnje nezadovoljna Jovana.

Neke mlade majke prihvataju postojeću kao „*neka prirodnu podešlu, da se to reguliše ovako....*“ (Nataša). Odsustvo supruga u brizi o deci, kompenzuju svojim *sveprisustvom* koje bilo pravdaju – drugi roditelj je odustan zbog posla (u tom slučaju pokazuju razumevanje), bilo otvoreno kritikuju i ne razumeju. Ipak, oko većeg učešća supruga u brizi o deci nema pregovora, već se očekuje samoinicijativa druge strane ili se nameću neadekvatna rešenja. „*Svi smo mi svesna ljudska bića. Svi mi imamo glave. Valjda zna kako treba da provede vreme sa svojim detetom, ne treba ja da*

mu pričam o tome“, kaže Nataša. I Jovana se pita zbog čega se njen suprug ne bavi sinom na način na koji ona to želi: „*Da je to npr. ajmo sine u grad, da tako sam kaže. Ne znam zašto je to tako. Mislim, ne znam zašto ne uradi to što mu kažem.*“ Na taj način očevi bivaju isključeni, a majke dobijaju veći prostor da budu dominantne roditeljice. Može se primetiti da su ovakva kvazirešenja zastupljenija u slučaju ispitanica koje žive u proširenim domaćinstvima, te se može pretpostaviti da je staranje o deci, budući da je briga o domaćinstvu uglavnom van njihovog domena, način da osvoje samostalnost (u odnosu na roditelje).

Dodajmo i to da su svi mladi očevi, uz izuzetak jednog (Jovana), podjednako zadovoljni načinom na koji su njihove supruge uključene u brigu o deci, nezavisno od stepena obrazovanja, radnog i rezidencijalnog statusa i etničke pripadnosti. U slučaju mlađih majki, uočavamo izvesne razlike kada se u analizu uvedu radni status, rezidencijalni aranžmani i obrazovanje. Tako se uočava da su nezadovoljne upravo one mlađe majke koje su nezaposlene, žive u zajedničkom domaćinstvu i imaju zavšenu osnovnu ili srednju školu. Tri visokoobrazovane mlađe majke, koje žive samostalno, i od kojih su dve i zaposlene, zadovoljne su učešćem svojih supružnika u brizi o deci, iako bi dve od njih tri volele da očevi provode više vremena sa potomcima.

Iako kvalitativna analiza ne nudi dovoljno podataka da bismo zaključivali o tome u kojoj meri su naši sagovornici zadovoljni svojim porodičnim životom, o tome smo sliku stekli na osnovu kvantitativnih analiza podataka iz ankete. Pronašli smo da je preko polovine ispitanika (njih 51,5%) zadovoljno ovim aspektom svog života, a ukoliko se tome dodaju i odgovori onih čije je zadovoljstvo prilično, taj procenat se penje na oko 85%. Broj zadovoljnih i nezadovoljnih muškaraca i žena je gotovo podjednak, i to nezavisno od rezidencijalnih aranžmana. Ipak, kada u analizu uvedemo varijable: obrazovanje, radni status i etničku pripadnost razlike postaju već na prvi pogled uočljive. Izdržavani, nezaposleni¹⁷³, oni sa nižim stepenom obrazovanja¹⁷⁴ i pripadnici romske manjine¹⁷⁵ su značajno češće nezadovoljni i uglavnom zadovoljni. Na drugom kraju skale među onima koji su zadovoljni u potpunosti, značajno češće pronalazimo radno aktivne, viskoobrazovane pripadnike većinskog naroda.

Iako o tome kakve je promene roditeljstvo unelo u živote mlađih ljudi ne možemo zaključivati na anketnom uzorku – jer nam nedostaju podaci da bismo izveli ovaku vrstu analize, o ovom segmentu života pronalazimo obilje informacija u narativima mlađih roditelja. Svi oni, nezavisno od

¹⁷³ χ^2 (416, 6)=17,18, p<.05.

¹⁷⁴ χ^2 (411, 6)=14,10, p<.05.

¹⁷⁵ χ^2 (422, 6)=15,26, p<.05.

pola, saglasni su da je iskustvo: *postati roditelj*, unelo korenitu promenu u njihove živote. Promene do kojih je dovelo postajanje roditeljem se mogu svrstati u jednu od nekoliko kategorija. Reč je o suštinskim promenama koje se razlikuju jedino u pogledu percepcije roditeljske uloge. Prva među njima uključuje promenu para uz podređivanje vlastitih: ličnih i/ili partnerskih potreba dečijim, po drugoj iskustvo roditeljstva se vidi kao kapital za lični rast i razvoj. Treći model ne specifikuje – ne imenuje promene, već ih predstavlja kao suštinske „*sve je drugačije*“.

U oči odmah pada distinkcija između mlađih očeva i mlađih majki u pogledu percepcije o tome šta se promenilo od kada su postali roditelji. Razlike su čini se prvenstveno rodno indukovane i usko povezane sa roditeljskom ulogom. Tako o iskustvu koje je donelo roditeljstvo majke govore na jedan, a očevi na drugi način.

Mlade majke, uz tri izuzetka, uočavaju suštinske promene: „*bukvalno se sve promenilo*“ (Ana), „*iz korena*“ (Nataša), način života, odnos sa mužem (Jovana). Kako su postale roditeljice, prioritet je dobilo dete. Ono je na „*prvom mestu*“, a majke su mu u potpunosti posvećene. Reč je o trajnoj i doživotnoj promeni: „*Ceo život posvetiš detetu*“ (Ana). To što nemaju vremena za sebe, mladim majkama kako je to već i ranije rečeno, ne pada teško – njima je važno da su potrebe dece zadovoljene. Milica, visokobrazovana, zaposlena mlada žena, koja se u pogledu svog rezidencijalnog statusa, kao uostalom i stepena opterećenosti domaćim poslovima, značajno razlikuje od ostalih ispitanika, kaže ovako: „...(*ako*) *imam pola sata da se spremimo, ja ću dvadeset pet minuta da spremam nju, a pet minuta sebe ...*Zato što (*je*) ta emotivna sfera ... popunjena samo kad je ona zadovoljna... *ta promena koja se desi čoveku da su stvarno oni najbitniji prioritet u svakom smislu, u svakom smislu pa, eto, i tom banalnom da lepo izgleda.*“

U tom pogledu nema razlika između majki posmatrano po obrazovanju, radnom ili rezidencijalnom statusu: čini se da sve one dele zajednički diskurs o tome šta znači postati (dobra) majka.

Tri ispitanice, od kojih dve prioritet nad žrtvovanjem daju ličnom rastu i razvoju u roditeljskom paru, a jedna prepoznaje korenitu promenu bez dubljeg zalaženja u smer menjanja, osim rezidencijalnog statusa (žive samostalno) ne dele druge strukturalne odlike. Ono što ih međusobno povezuje jeste izvesna vrsta (ne)pregovarane distance u odnosu na porodice porekla i oslanjanje na pomoć partnera – po principu komplementarnog roditeljstva, u slučaju potrebe.

Očevi daleko češće primećuju lični rast i razvoj kao najznačajniju promenu koju je donelo roditeljstvo. Mikloš tako kaže: „*Lično ja sam se promenio.*“ Mirko je postao ozbiljniji, zrelijiji, drugačije razmišlja. Slične promene roditeljstvo je donelo i Slobodanu, Draganu, Marku i Ivanu. Veljko

govori o izuzetnoj odgovornosti koju ima kao roditelj: da vaspitava svog sina od malih nogu i od njega „*kreira novog čoveka*“. Za dvojicu očeva biti roditelj je suštinska životna uloga: zahvaljujući svojoj deci oni su osmisliš svoj život. Obojica se slažu da sada imaju za koga da žive.

Za Dejana iskustvo biti roditelj podrazumeva i žrtvovanje: „*gledaš da ugodiš*“, kao i za Jovana koji je morao da se odrekne sebe jer su: „*deca na prvom mestu*“. Oba ova mlada oca žive u proširenim domaćinstvima, sa svojim roditeljima (Dejan) odnosno taštom (Jovan). To je uz radni status: obojica su zaposleni, kao uostalom i njihove supruge, jedina strukturalna odlika koju dele.

Treći model opisuje suštinsku promenu u bračnom podsistemu „*sve je drugačije*“ i sadrži segmente o žrtvovanju za decu kao o normalnom ishodu roditeljstva. Roditeljskoj ulozi je dat primat nad partnerskim odnosom, koji je prepoznat kao značajno drugačiji u odnosu na početak veze/braka.

Kao najvažnije nalaze kvantitativne i kvalitativne analize različitih aspekata pomoću kojih su opisani odnosi u roditeljstvu, izdvojili bismo sledeće. Rodna asimetričnost između mlađih roditelja u pogledu podele obaveza brige o deci i nege dece je izrazita. Samo one mlađe majke koje žive u samostalnim domaćinstvima, koje su zaposlene i više obrazovane, mogu računati da će neke od kućnih obaveza i deo staranja o deci na sebe preuzeti njihovi muževi. Kada je reč o brizi o deci i nezi dece, već na prvi pogled je jasno da su majke dominantni negovatelji. Očevi se uključuju u staranje o deci tek kada je reč o tzv. zabavnim aktivnostima, i u slučaju da oni i njihove supruge imaju više lične resurse. Rodna asimetričnost i pretežna opterećenost žena, ispitanice ostavlja češće nezadovoljnima porodičnim životom. S druge strane, ispitanici su očekivano zadovoljni podelom obaveza koju percipiraju kao prirodnu.

Iako je o obeležjima brige o deci i nege o deci i skriptu koji stoji iza življenog iskustva, teško zaključivati na osnovu kvantitativne građe, iz narativa mlađih očeva i majki evidentno je da je na delu normativ intenzivnog majčinstva. Naime, kako mlađi očevi tako i mlađe majke smatraju da su majke najpozvanije da brinu o deci. To je njihova prirodna obaveza, koju ne dovode u pitanje. Konačno, ako se podsetimo nalaza o tome da mlađe majke i očevi smatraju da njihovi roditelji i to posebno majke imaju dužnost da o njima brinu, čak i sada kada su odrasli, zaključak o intenzivnom majčinstvu kao normativu na osnovu kojeg stvaraju i žive svoje roditeljstvo dobija na značaju.

Roditeljstvo na poseban način opisuje i percepcija ispitanika o tome šta im je donelo roditeljstvo. Iako na osnovu kvantitativnih podataka o tome nismo mogli zaključivati, u narativama mlađih roditelja primećujemo značajne rodno indukovane razlike u percepciji: biti otac, odnosno

biti majka. Za najveći broj mlađih očeva roditeljstvo je podstaklo lični rast i razvoj, tek retki uočavaju spremnost da se žrtvuju, dok ono za mlađe majke označava suštinsku promenu. Roditeljstvo je za njih dobilo primat nad partnerstvom. O razlozima ovakve uslovno nazvane inverzije biće više reči u narednom odjeljku, a za sada je dovoljno podsetiti da je biti (dobra) majka emocionalno i vremenski iscrpljujuće, usamljeno iskustvo, koje ne ostavlja mnogo prostora za razvijanje partnerstva. Konačno, to je još jedan u nizu dokaza koji praksi majčinstva opisuju kao intenzivnu – u potpunosti posvećenu detetu.

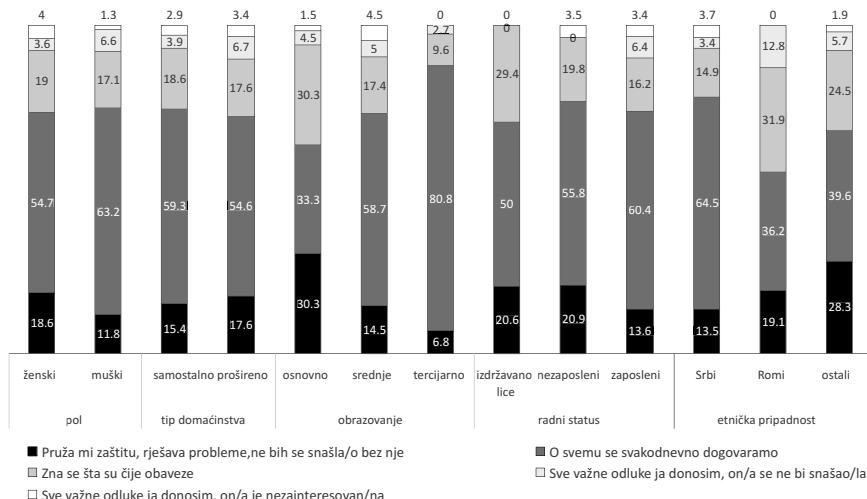
6.3. Partnerski odnosi mlađih roditelja

U ovom delu teksta biće reči o partnerskom odnosu. Kvantitativni nalazi i oni iz priča naših mlađih roditelja nisu u potpunosti uporedivi, no uzeti zajedno nude jedan poseban ugao za razumevanje partnerske dinamike. Iz uslovno nazvane kvantitativne slike otkrivamo na koji način se donose odluke u porodici, kakvim mlađi roditelji vide svoj odnos sa partnerom i u kojoj meri su zadovoljni, dok drugi kvalitativni podaci razotkrivaju narativnu – lično značenjsku dimenziju različitih aspekata dijadne dinamike u longitudinalnoj perspektivi: pre nego što su postali roditelji i u sadašnjem trenutku. Iz njih je moguće prepoznati različite kvalitete partnerskih odnosa. Reč je o: moći, odlikama komunikacije, bliskosti i zadovoljstvu. Za potrebe analize mi smo uveli dve kategorije partnerskog odnosa. Prva je neposredno vidljiva i tiče se načina na koji mlađi roditelji izlaze na kraj sa svakodnevnim zadacima (donose odluke, rešavaju konflikte, npr.). Mi smo je nazvali praktičnim aspektom partnerskog odnosa i na osnovu njega zaključivali o moći i obeležjima komunikacije u dijadi. Druga nije neposredno vidljiva, već se odnosi na emocionalni segment relacije. Reč je o: percepciji bliskosti, promene odnosa, zadovoljstvu relacijom i htjenjima: šta bi moglo biti drugačije. Iako ih je nemoguće razdvojiti – kvalitet partnerske relacije sadrži oba navedena elementa, koji se cirkularno uslovljavaju, za potrebe analize svaki od ovih segmenata relacije posmatrali smo odvojeno.

Prvi segment analize pomoću kojeg smo opisali moć u dijadi, bavi se načinom donošenja odluka u porodicama. Mi smo prepoznali pet tipičnih načina donošenja odluka i pomoću njih opisali pet tipičnih partnerskih relacija i tipičnih odnosa moći. Prvi način opisuje ispitanika kao zavisnog člana u dijadi, a njegovog partnera kao dominantnog. Ispitaniku njegov partner pruža zaštitu, rešava probleme. Rečju, bez njega se ispitanik ne bi snašao. Ovaj visoko asimetrični odnos, nazvali smo *zavisnim*. Drugi na-

čin donošenja odluka je daleko egalitariniji. Podrazumijeva da se partneri svakodnevno dogovaraju. Partnere u ovom odnosu smo prepoznali kao podjednako moćne, a njihov odnos imenovali kao *simetričan*. Treći model podrazumeva da postoji jasna podela sfera, oko kojih nema pregovora. Partneri znaju šta su čije obaveze. Ovaj odnos je *komplementaran*. Četvrti model podrazumeva izraženu *asimetričnost* u donošenju odluka. Sve važne odluke donosi ispitanik, jer je njegov partner u tom pogledu nevešt. Odnos između supružnika je zavisan, i od prvog se razlikuje samo utoliko ukoliko je dominantni partner u dijadi ispitanik. Peti model u kojem ispitanik donosi sve važne odluke, jer je njegov partner nezainteresovan, opisuje odnos koji smo nazvali *distanciranim*.

Grafikon 6.8: Način donošenja odluka u partnerskom odnosu s obzirom na pol, rezdencijalni, radni, obrazovni status i etničku pripadnost ispitanika

Već na prvi pogled je jasno da nezavisno od pola ispitanika (iako to čine nešto ređe žene), odnos sa partnerom najčešće procenjuju kao simetričan, najređe kao distanciran (grafikon 6.8). Oko jedne petine ispitanika partnerski odnos opisuje kao asimetričan, a pokazalo se da postoji i interesantna razlika u smeru asimetričnosti. Majke se češće vide kao zavisne, dok očevi sebe ocenjuju kao dominantne u partnerskom odnosu.

Slične nalaze dobijamo i kada u analizu uvedemo rezidencijalni status (grafikon 6.8). Naime, većina ispitanika nezavisno od toga da li žive samostalno ili u prošrenom domaćinstvu, odnos sa partnerom procenjuje

kao simetričan. Asimetričnost je nešto zastupljenija u proširenim porodicama, ali se uočene razlike nisu pokazale statistički značajnima.

S druge strane, jasno su uočljive razlike u percepciji partnerskog odnosa zavisno od stepena obrazovanja (grafikon 6.8). Asimetričnost i distanca su značajno prisutniji među roditeljima sa srednjim, posebno sa osnovnim obrazovanjem. Simetričnost je tako više nego dvostruko ređe zastupljena u partnerskom odnosu roditelja sa osnovnom školom, dok na ovaj način odluke donosi čak 80% visokoobrazovanih. Dodajmo i to da potonjima strategija komplementarnosti nije svojstvena, dok je strategija podeljenih sfera trostruko češće zastupljena kod onih sa najnižim obrazovanjem. Na osnovu tih nalaza može se zaključiti da je obrazovanje resurs zahvaljujući kojem partneri osvajaju mogućnost da neguju egalitarniji odnos.

Egalitarnost svom odnosu sa partnerom češće pripisuju zaposleni (grafikon 6.8). S druge strane, asimetričnost odnosa, uključujući i distancu u odnosu sa supružnikom češće, čak i kada se uporede sa izdržavanim licima, primećuju nezaposleni. Postoje brojne hipoteze o tom zbog čega se nezaposleni opažaju kao nemoćniji u odnosu, no mi ih u ovom trenutku ne možemo niti opovrći niti potvrditi. Naša je prepostavka da status *biti nezaposlen*, oduzima važnu porodičnu ulogu ispitanicima – onog koji privređuje. Budući da sebe nisu prepoznali kao izdržavana lica koja su po definiciji okrenuta porodičnoj sferi – to im je glavni posao oko kojeg nema pregovora: zna se ko šta radi, nezaposleni se nalaze u poziciji realne (finansijske) nemoći i gubitka ranijih uloga. Verujemo da ih to u velikoj meri čini zavisnima i distanciranim od partnera.

Indirektno, navedene teze potvrđuju sledeći nalazi. Naime, kada se u analizu uvede varijabla etnička pripadnost, uočavamo da egalitarnost kao odliku partnerskog odnosa značajno i gotovo dvostruko češće opisuju pripadnici većinskog naroda u odnosu na Rome (grafikon 6.8). Romi, s druge strane, odnos sa partnerima značajno češće opisuju kao asimetričan ili komplementaran. Ako ovim nalazima dodamo i činjenicu da su pripadnici romske manjine višestruko zavisni, za pretpostaviti je da je moć u odnosu višestruko posredovana strukturalnim činiocima. Naravno, to samo po sebi ne govori ništa o kvalitetu odnosa – o tome bi valjalo pitati same ispitanike. Ipak, nedvosmisленo ukazuje na značaj resursa: obrazovnih i materijalnih, u podsticanju modernizacijskih procesa (vidi: Bobić, Vukelić, 2010, Tomanović, 2010a, Milić, 2010, Dragišić Labaš, 2012, Ljubičić, 2012).

Iako na identičan način o kvalitetu odnosa sa partnerom ne možemo zaključke donositi na osnovu narativa mladih roditelja, o relacionoj dinamici posrednu sliku možemo stvoriti analizom komunikacije unutar

partnerskog odnosa. Reč je o razlozima nesuglasica i načinima njihovog rešavanja. Očekivano, daleko su kritičnije mlade majke nego očevi. One naime češće ističu da sa partnerom dolazi do konflikata. Nesuglasice nastaju oko: dece „ja mu kažem da se ne dere na decu“ (Ana); novca: „Pošto on nekad zna da potroši pare tamo i gde ne treba, kupuje, na primer, dva auta ili kupi, nemam pojma, neke gluposti, koje su njemu kaže potrebne, a u stvari nije tako. Ja kažem, nekad, nekad da 300–400 evra za neku glupost, ja kažem ‘eto, mogli smo da idemo na letovanje, a ti si to dao za neku...’ Stvarno neku glupost! Meni glupost!“ (smeh); i njegovih roditelja: „Meni mnogo smeta ponašanje njegovih roditelja, a on je pokoran pred njima. Njihova reč je za njega svetinja. Ne može da shvati da on sada ima svoju porodicu, svoju ženu. On i dalje sluša mamu i tatu! Ako mu oni kažu: to je belo, a u stvari je crno, za njega je to belo, belo je! U tom smislu.“ (Nataša)

Od mlađih majki, samo Nataša govori da do nesuglasica ne dolazi jer je ona odlučila da u konflikt sa mužem ne ulazi. Očevi konflikte, ukoliko ih pominju, predstavljaju kao sitne ili kao normalne: „Pa nije brak sve nešto preterano lepo. Ima tu (konflikata), ali to se prevaziđe“ (Slobodan). Iako nema pravilnosti, stiče se utisak da mlađi očevi koji žive u proširenim domaćinstvima ređe ulaze u konflikte.

A kako rešavaju nesuglasice? Tri su načina da izađu na kraj sa nesuglasicama. To je: 1. nerešavanje: tako što jedan od partnera ignoriše napore drugog da razreši konflikt (npr. tako što napusti prostoriju ili se pravi da ne primećuje drugog partnera) ili obostranim prekidom kontakta; 2. popuštanje jedne od strana; i 3. pregovaranje sa ili bez (žučne) rasprave.

Nerešavanje je strategija koju češće koriste muškarci. Mlađi očevi tako „iskuliraju“ (Slobodan, Marko), produvaju mozak za pola sata (Mikloš). Slična rešenje bez rešenja koriste i muževi ispitnica. Jovanin suprug se okrene i ode, Nataša i njen suprug se trude da: „prosto zaboravimo na njih ili kao zaboravimo. Znači, ne rešimo problem uopšte, već prosto pređemo preko njega.“ Janin suprug: „.... ume da se okrene i da, ne znam, sedne na fejsbuk i da se smeje nekim glupostima, a ja hoću da pobesnim i onda mene još više nervira..., a u stvari on tu svoju frustraciju rešava na taj način. E onda, ne znam, se ja rasplačem. Sad navodno to je, na to je padao neko vreme, više ne pada ni na to (smeh), ovaj...“

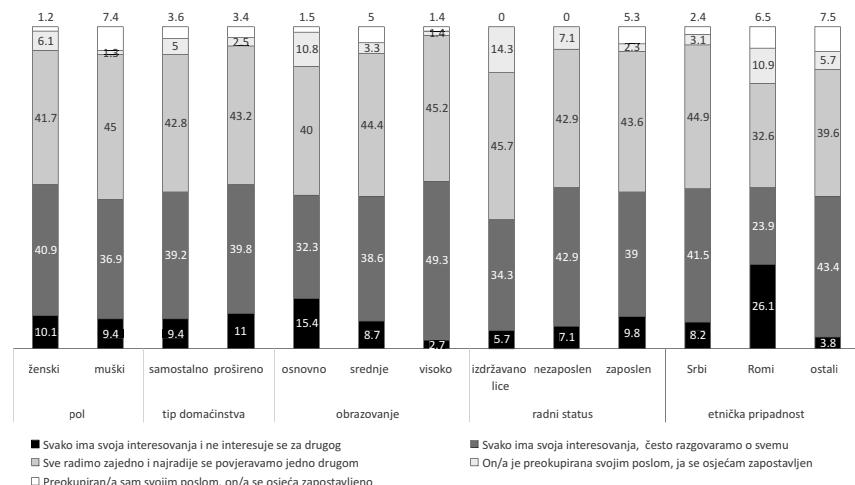
Drugu strategiju, popuštanje, češće koriste mlade majke nego očevi. Oni koji popuštaju u raspravama (uz jedan izuzetak) žive u proširenim domaćinstvima.

Pregovaranje je strategija kojoj su skloniji mlađi očevi sa završenim srednjim stepenom obrazovanja koji žive u proširenim domaćinstvima i one mlade majke za koje možemo reći da su finansijski i/ili stambeno nezavisne u odnosu na svoje/muževljeve roditelje, a među njima se našla i

jedna visokoobrazovana. Za sve njih je karakteristična i visoka uključnost supruga u brigu o deci, kao i simetričnija podela kućnih obaveza.

Sledeći segment pomoću kojeg smo opisali partnerski odnos jeste bliskost. Ispitanike smo pitali na koji od ponuđenih načina pokazuju međusobnu zainteresovanost. Prvi model opisuje uzajamnu distancu: svako ima svoja interesovanja i ne uvažava interesovanja niti potrebe drugog. Drugi način ispoljavanja bliskosti jeste simetričniji. Mi smo ga nazvali zrelim zajedništvom, u kojem partneri dozvoljavaju jedno drugom da imaju različita interesovanja, o kojima potom razmenjuju iskustva. Sledеći model odnosa je simbioza: partneri su visoko umreženi – sve rade zajedno i jedno drugom su najbolji prijatelji. Poslednja dva tipa opisuju jednostranu distanciranost koja je neprihvatljiva jednom od partnera. Ispitanik ili njegov supružnik su preokupirani poslom, zbog čega se druga strana oseća zapostavljen. Sistemskim metaforama govoreći, reč je o odnosu u kojem je evidentna tenzija, koja se rešava kroz triangulaciju – uvedenjem trećeg (u ovom slučaju posla) koji se „okrivljuje“ za distancu.

Grafikon 6.9: Bliskost u partnerskom odnosu s obzirom na pol, rezindencijalni, radni, obrazovni status, i etničku pripadnost ispitanika

u odnosu, i značajno češće u poređenju sa muškarcima, odnos definišu kao distanciran.

Kad se u analizu uvede tip domaćinstva, uočavamo da je simbioza učestalija odlika odnosa u proširenim porodicama (grafikon 6.9). Nasuprot tome, triangulacija poslom je prisutnija u slučaju da partneri žive u samostalnim domaćinstvima. Ovaj nalaz ne iznenađuje i u skladu je na nalazima sličnih studija. Naime, čini se da život u proširenim domaćinstvima emocionalno umrežava članove – odatle simbiotski odnosi, i članove čini rezilijentnijim na stresove. S druge strane, ukoliko žive u samostalnim domaćinstvima partneri su ostavljeni jedno drugom, bez posrednika koji bi na sebe mogli preuzeti deo tenzije u njihovom odnosu. Odatle je razumljivo da se, prepostavljamo usled nemogućnosti da reše tenziju u odnosu, okreću poslu.

S druge strane, čini se da potencijale za zrelo i za simbiotsko zajedništvo daleko češće gaje oni sa visokim obrazovanjem (grafikon 6.9). Obe strategije podrazumevaju pregovore oko interesovanja. Uz to, činjenica da su upravo visokoobrazovani značajno ređe međusobno distancirani i triangulirani sa poslom, u odnosu na izdržavana i nezaposlena lica, svedoči u prilog tezi da se obrazovanje javlja kao faktor koji značajno koriguje partnerske odnose. Da bismo to ilustrovali, dovoljno je primetiti da je gotovo jedna trećina izdržavanih, odnos sa partnerom opisuje kao distanciran ili pun tenzije – onaj u kojem se oseća zapostavljenim. To ne iznenađuje imajući na umu činjenicu da su izdržavani ujedno i oni koji na sebe preuzimaju teret kućnih obaveza i staranja o deci, te da su najmanje zadovoljni porodičnim životom.

Značajnu distancu u odnosu sa partnerom primećuju i zaposlena lica, izdržavani se značajno češće smatraju zapostavljenima, a nezaposleni, odnos sa partnerom češće u odnosu na ostale, opisuju kao zrelo zajedništvo (grafikon 6.9). Značajne razlike između ispitanika uočavamo i kada u analizu uvedmo varijablu etnička pripadnost. Primećujemo da, uslovno rečeno, kao funkcionalniji – zreliji i umreženiji, svoj partnerski odnos opisuju Srbi, dok je kod pripadnika romske manjine značajno prisutna distanca i tenzija.

Iz narativa mladih očeva i majki percepciju bliskosti nismo mogli rekonstruisati na identičan način kako je to urađeno sa kvantitativnim podacima iz ankete. Ipak, zahvaljući tome što su mladi roditelji pitani da ocene kvalitet partnerskog odnosa u longitudinalnoj perspektivi pre nego što su postali roditelji i u sadašnjem trenutku, prepoznali smo tri načina na koji se prikazuje bliskost. To su: 1. ojačana bliskost ili simbioza: partneri su se, od kada su postali roditelji emocionalno umrežili ili su takvi bili i ranije; 2. smanjena bliskost: od kada su postali roditelji, mladi roditelji su

se u nekoj meri distancirali; 3. izgubljena bliskost: partner se prepoznae kao izrazito distanciran.

Između naših mlađih majki i očeva već na prvi pogled je uočljiva izrazita razlika po pitanju percepcije bliskosti sa partnerom. Kako je to već i potvrđeno u nizu istraživanja (vidi: Ljubičić, 2010a) muškarci su skloniji da odnose predstavljaju u daleko pozitivnijem svetlu nego žene. U tom smislu ni naši ispitanici nisu izuzetak. Evo i ilustracije rečenoga: od jedanaest očeva – desetorka odnos sa suprugom prepoznae kao simbiotski – postali su bliži otkad su roditelji, a samo jedan primeće da je bliskost izgubljena. Žene su daleko kritičnije: od njih dvanaest čak osam primeće da je bliskost smanjena ili čak izgubljena, a samo četiri odnos sa partnerom ocenjuju kao simbiotski. Reč je o mlađim majkama koje ne dele zajedničke strukturalne karakteristike. Tri su zaposlene, dve žive u samostalnim domaćinstvima, a dve u proširenim, jedna je visokoobrazovana. Ipak, ono što pada u oči jeste svojevrsno uklapanje obaveza i prisustvo očeva u brizi o deci.

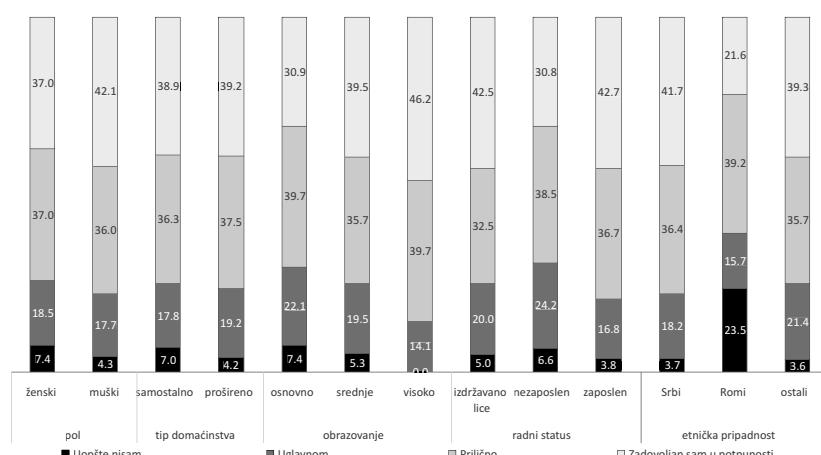
Nezavisno od toga da li bliskost procenjuju kao smanjenu, izgubljenu ili izrazitu, naši mlađi roditelji odreda primećeju da provode malo vremena sami sa partnerom. Ceca tako kaže da ona i suprug ne odvajaju vreme za sebe, Jovana i njen muž se viđaju „*u prolazu*“, a „*pre smo provodili po ceo dan zajedno*“. Najčešće se viđaju kada deca legnu. Jovan, jedini otac koji je partnerski odnos ocenio kao distanciran, priča da su se on i supruga u poslednjih par meseci distancirali „*zbog nedovoljne komunikacije i vremena*“. Ovaj mlađi čovek, koji živi u proširenom domaćinstvu sa taštom sa kojom često ulazi u konflikt, opisuje zbog čega su se supruga i on distancirali: „*Kad ja radim prvu smenu, ona radi drugu, evo, danas ja sam radio prvu, sad ču otići po nju uveče, doći ćemo kući, oboje ćemo biti umorni, ja sam ustao u pet ujutru, verovatno ćemo leći u krevet odmah, da spavamo, čak iako uključimo nešto da gledamo, odmah ćemo zaspati.*“ I očevi i majke dakle primećeju da se njihov odnos sa partnerom promenio dolaskom dece. Ipak, za razliku od muškaraca koji osećaju da su zahvaljujući svojoj ulozi oca postali bliži sa svojim suprugama: „*Čak sad mislim, mnogo više smo bliski, em zbog deteta... Više komuniciramo nego što smo pre komunicirali*“ (Mirko), tako da im ne smeta to što zajedničko vrijeme dele sa decom: „*Meni ne smeta*“ (Slobodan). Žene smatraju da su se distancirale od supruga jer je „*Znaš kako ono kažu, sva ljubav ode na dete*“ (Jovana). Mirela to takođe primećeju promenu i kaže da se „*vremenom ljubav gubi i sve se gubi. Navika postane*“, jer je sva pažnja posvećena deci. I Milica visokoobrazovana mlada žena koja ima pomoći svog muža u obavljanju svakodnevnih poslova i oko dece, spada među one koje uočavaju da se bliskost smanjila. Izgubili su njen deo, kako primećeju, jer ljubav nedovoljno

neguju. No, nezavisno od toga što su senzitivnije na promenu odnosa sa partnerom nego muškarci, i što češće primećuju smanjenu ili izgubljenu bliskost, sve osim jedne majke, daju šansu da se odnos sa partnerom u nekom trenutku – kad dete kreće u vrtić, promeni na bolje.

O tome kako pokazuju bliskost ne govore svi roditelji. Kako ispoljavaju bliskost, na različit način opisuju muškarci, a drugačije žene. Mladi očevi pominju uslovno nazvane instrumentalne kategorije. Bliskost potvrđuju tako što: zajedno kupuju, pričaju (Mikloš), međusobno uvažavaju i imaju poverenja (Dejan), zajedno se bore za decu (Slobodan), uvažavaju i uskaču kad ustreba (Dragan), podržavaju (Ivan), brane (Strahinja). Za mlade majke bliskost se pokazuje na kvalitativno drugačiji – ekspresivniji način, kao: zajednički provedeno vreme (Jovana), grljenje, ljubljenje, maženje (Natalija), dodiri i izjave ljubavi (Vera, Eržika), emocije (Jana). Čini se da je ključna diferencijacija po pitanju ispoljavanja bliskosti rodna i da na nju nema vidljivog uticaja ni jedan od strukturalnih faktora.

Upitani u kojoj meri su zadovoljni svojim intimnim životom, najveći broj anketiranih roditelja: njih oko 40% odgovara – u potpunosti.

Grafikon 6.10: Zadovoljstvo intimnim životom s obzirom na pol, rezidencijalni, radni, obrazovni status i etničku pripadnost ispitanika

Među ovim potpuno zadovoljnima nalazimo procentualno gledano nešto više očeva (njih oko 42%) nego majki (oko 37%). U ovoj grupi se našao i nešto veći broj roditelja koji žive u proširenim porodicama, kao i onih visokoobrazovnih i zaposlenih. Na drugom kraju skale: među onima koji su nezadovoljni svojim intimnim životom, a čiji procenat je ispod deset posto, nešto češće se nalaze majke nego očevi, oni sa nižim stepenom ob-

razovanja, te nezaposlena i izdržavana lica (grafikon 6.10). Uočene razlike se nisu pokazale statistički značajnima, ali kada smo uveli varijablu etnička pripadnost pokazalo se da razlike u stepenu zadovoljstva, ipak postoje. Tako se među skroz nezadovoljnima našlo tri puta više Roma nego Srba (grafikon 6.10). Potonji su dodajmo i dva puta češće u potpunosti zadovoljni svojim intimnim životom u odnosu na pripadnike romske manjine.

Kada je reč o zadovoljstvu partnerskim odnosom i kvalitativni podaci jasno govore u prilog rodnih razlika. Naime, mlade majke su daleko nezadovoljnije odnosom sa partnerom nego što je to obrnut slučaj. Jedini izuzetak je ranije pominjani Jovan koji jasno ispoljava svoje nezadovoljstvo gubitkom bliskosti. Nataša takođe govori da nije zadovoljna: „*Sada ne bih preterano pričala o tome.*“ Zadovoljne mlade majke čine posebnu grupaciju. Reč je o ženama koje odnos sa suprugom opisuju kao simbiotski ili kao smanjenu bliskost, ali koje imaju veru da se odnos može promeniti na bolje. Među njima je teško naći zajedničku referentnu tačku u odnosu na strukturalna obeležja. Relativno retke zadovoljne mlade majke imaju različite rezidencijalne aranžmane i stepen obrazovanja: među njima se našla i Ana koja ima završenu osnovu školu kao i fakultetski obrazovana Milica. Čini se da im je zajedničko jedino to što su zaposlene.

Zbirno gledano nalazi o partnerskom odnosu pokazuju sledeća obeležja. Odnos sa partnerom, procenjivan na anketnom uzorku pomoću tri indikatora: načina donošenja odluka, obeležja komunikacije i bliskosti, mladi roditelji uglavnom ocenjuju kao simetričan. Ipak, pokazaće se da ocena stepena egalitarnosti u odnosu u velikoj meri zavisi od pola (žene češće odnos vide kao asimetričan) i ličnih resursa ispitanika. Tako oni sa višim obrazovanjem, statusom zaposlenog, i lica koje živi u samostalnom domaćinstvu, odnos sa partnerom percipiraju kao simetričniji. Pronalazimo i da su žene kritičnije u oceni partnerskog odnosa, a rodna uloga u velikoj meri određuje i strategije rešavanja konflikata. Muškarci su tako skloniji da u nesugasice *ne gledaju* – ne rešavaju ih, a mlade majke češće popuštaju. Konačno, pronalazimo da za mlade majke lični resursi predstavljaju važan strateški kapital zahvaljujući kojem sa partnerima vode pregovore oko rešavanja nesuglasica.

Na osnovu narativa mlađih roditelja, može se zaključiti da je krucijalnu promenu u partnerskom odnosu donelo roditeljstvo. Svoj odnos u sadašnjem trenutku mlađi očevi vide drugačije od mlađih majki. Muškarci, naime, smatraju da su oni i njihove partnerke emocionalno bliži od kada su postali roditelji, dok su mlade majke daleko kritičnije. Sve one uočavaju značajnu emocionalnu distancu u odnosu na vreme kada nisu bile ostvarene u ulozi roditelja. Konačno, prisutne su i značajnije razlike u načinu na koji mlade majke i očevi ispoljavaju bliskost. Za muškarce biti

blizak označava zajednički rešavati probleme i baviti se instrumentalnim aspektima roditeljstva i kućnih poslova, dok za žene bliskost ima drugačije, ekspresivno značenje, nezavisno od ličnih resursa kojima raspolažu. Kada je reč o zadovoljstvu ličnim partnerskim odnosom statistička analiza razotkriva da značajnih razlika između ispitanika nema, gledano po polu, radnom i rezidencijalnom statusu i obrazovanju, iako su procentualno gledano, nezadovoljniji oni sa nižim ličnim resursima. Konačno, čak i kada se u analizu uvede stepen rodne asimetričnosti, slika o zadovoljstvu intimnim životom se ne menja. Kvalitativni podaci ipak ukazuju na razlike: intimnim životom su zadovoljniji mladi očevi u odnosu na majke. Valja primetiti i to da su se u kategoriji zadovoljnih, našle mlade majke koje odnos sa partnerom vide kao emocionalno blizak ili ocenjuju kao smanjenu bliskost, uz polaganje nade da se u budućnosti nešto u tom pogledu može menjati.

Nema sumnje da u kreiranju partnerskog odnosa važnu ulogu imaju lični resursi, s jedne, rodne uloge, te tranzicija u roditeljstvo, s druge strane. Izraženija egalitarnost u pogledu roditeljskih praksi (nege dece, brige i staranja o deci) ide ruku pod ruku sa prisutnjom simetričnošću u partnerskom odnosu, ali i sa višim ličnim resursima i značajnijim zadovoljstvom mlađih roditelja. Ipak, mlađi očevi i majke na različit način ocenjuju partnerski odnos. Žene su značajno kritičnije. Razlog je jasan: biti majka je iscrpljujuće, po pravilu usamljeno iskustvo, koje ostavlja malo vremena i za njih lično i za negovanje partnerstva. Odatle ne čudi da one bliskost sa supružnikom uglavnom percipiraju kao izgubljenu ili smanjenu. Čini se da ima dovoljno osnova za zaključak da biti majka dobija primat nad biti supruga, čak i u slučaju onih mlađih žena sa značajnim ličnim resursima. Konačno, dovoljno je podsetiti se da je majčinstvo kroz narative mlađih roditelja predstavljeno kao žrtvujuća transgeneracijski normirana aktivnost oko koje nema mnogo pregovora. Za mlade očeve, s druge strane, partnerstvo predstavlja savez koji je ojačalo, ne oslabilo, iskustvo roditeljstva. Odnos sa partnerkom oni su prikazali kao uzajamno deljeni, za njih lično visokozadovoljavajući i očekivani ishod događaja. Biti otac i partner u njihovom slučaju podrazumeva biti uslovno rečeno pomoći (ili odsutni) roditelj i hraničar porodice – u skladu sa nepisanim pravilom koje reguliše dobro očinstvo.

7. Zaključna razmatranja

7.1. Tranzicija u roditeljstvo u okviru životnog toka

Tranzicija u roditeljstvo u Srbiji odvija se unutar specifičnog tranzicionog poretka, koji u poređenju sa dominantnim modelima u Evropi ima određene sličnosti, ali i posebnosti. Postajanje roditeljem je centralni deo procesa tranzicije u odraslost, kako na normativno-simboličkom, tako i na nivou prakse: percipira se kao obeležje odraslosti, a istovremeno predstavlja i mehanizam ostvarivanja nezavisnosti u odnosu na roditeljsku porodicu. Na taj način je obrazac sličan južnoevropskom modelu tranzicije u odraslost (Iacobou, 2002) u kojem se osamostaljenje od roditelja ostvaruje preko zasnivanja sopstvene porodice. Na ovakvom modelu tranzicije u odraslost temelji se subprotektivni (familistički) tranzicioni poredak (Walter *et al.* 2009). Većinu karakteristika ovog tranzicionog poretka u njegovoj postsocijalističkoj varijanti, prepoznajemo kao okvir tranzicije u roditeljstvo u Srbiji: nerazvijeno tržište rada, period nezaposlenosti nakon završetka školovanja, povezan sa zavisnošću od resursa porodice porekla i intergeneracijskih transfera i solidarnosti na koje računa i država, potom urušen i neadekvatno transformisan prethodni socijalistički sistem socijalne zaštite i drugih institucionalnih mehanizama, koji u nedovoljnoj meri zadovoljavaju potrebe mladih u procesu zasnivanja porodice, te pojačavaju značaj podrške srodničke mreže.

Posebnosti su vezane za društvenu transformaciju koja predstavlja kontekst obeležen višestrukim rizicima za mlade roditelje. Naše istraživanje je pokazalo da makro društveni kontekst postavlja znatna struktural-

na ograničenja za tranziciju u roditeljstvo, od kojih je visoka nezaposlenost jedno od najznačajnijih. Potom, fleksibilizacija tržišta rada u slučaju ispitivanih mlađih i mlađih roditelja znači da je veliki broj njih suočen sa nestabilnim i pravno neregulisanim zaposlenjem, situacijom materijalne ugroženosti i nesigurnosti, što ih čini sve više zavisnim od resursa roditeljske porodice i otežava tranziciju u roditeljstvo. U situaciji egzistencijalne nesigurnosti, planiranje roditeljstva – donošenje odluke o rađanju prvog, a posebno narednog deteta ili dece, predstavlja izazov, kako pokazuju naši nalazi. Mlade osobe, suočene sa sukobom između jake motivacije za roditeljstvom i pritiska okoline, sa jedne strane, i percepcijom mogućnosti za ostvarivanjem željenog roditeljstva, sa druge strane, osećaju znatan nivo frustracije. Posebno su pod pritiskom osobe sa visokim obrazovanjem, jer kasnije završavaju školovanje, a pozicija na tržištu rada im je sve neizvesnija sa produbljivanjem društvene krize. Rizik i frustracija su izraženiji kod mlađih žena, s obzirom da je materinstvo internalizovano kao najznačajniji deo ženskog identiteta i da je povezano sa vremenskom dimenzijom – rizikom od „zakašnjenja“. Uvremenjenost rađanja i pozicioniranje rađanja u životnoj putanji mlade osobe su slojno i rodno izdiferencirani, tako da mlade žene sa nižim obrazovanjem ranije postaju majke, uprkos nedostatnim i nesigurnim resursima, napuštajući školovanje i zaposlenje i prihvatajući dominantan familistički model sa instrumentalnom ulogom oca i ekspresivnom ulogom majke. I kvantitativni i kvalitativni nalazi ukazuju na dominaciju modela muškog hranioca porodice, najviše među mlađim roditeljima iz nižih slojeva, što utiče na rodne razlike u pozicioniranju tranzicije u roditeljstvo unutar životne putanje u odnosu na obrazovanje i na zaposlenost. Neke intervjuisane majke su napuštale školovanje zbog rađanja, dok je većina očeva završavala škole koje je planirala. Pored toga, svi intervjuisani očevi, osim jednog privremeno nezaposlenog – rade, bilo kao stabilno ili privremeno i povremeno zaposleni, a postoji izvestan broj majki koje nisu zaposlene, bilo da su od početka braka neaktivne ili su napuštale ili gubile zaposlenje vezano za rođenje deteta/dece. Ovo takođe ukazuje na bitno različite radne strategije mlađih očeva – koji se u kontekstu roditeljstva dodatno radno angažuju, i mlađih majki – za koje usklađivanje profesionalnog i privatnog često podrazumeva privremeno ili trajno odustajanje od rada. U pitanju je tzv. modifikovani model muškog hranioca (*modified male breadwinner model*), koji prepostavlja ideal pune zaposlenosti žena i muškaraca, ali i veliku asimetričnost u privatnoj sferi i uravnotežavanju radnog i porodičnog života.

Pokazalo se da obrazovanje, koje smo uzeli kao pokazatelj slojnih razlika, diverzificiše tranziciju u roditeljstvo unutar životnog toka mlađih roditelja. Kvantitativnim i kvalitativnim analizama su ustanovljene značajne razlike između roditelja koji imaju završenu osnovnu školu i onih sa završenim fakultetom i u vremenskom okviru i u pozicioniranju tranzicije u roditeljstvo u odnosu na obrazovanje i zaposlenje. Standardne putanje životnog toka su povezane sa optimumom različitih resursa kojima mlađi roditelji raspolaže. Nestandardne putanje su više odraz rizika nego mogućnosti, a rizici su nejednako slojno i rodno raspoređeni. Mladi nižeg obrazovanja postaju roditelji ranije – ubrzo nakon završetka školovanja, sledeći tradicionalniji obrazac zasnivanja porodice. Za roditelje koji imaju visoko obrazovanje, ne postoje institucionalne mogućnosti uskladištanja studiranja i roditeljstva i potencijalno rada, tako da su putanje i za žene i za muškarce bile standardne: obrazovanje, pa zaposlenje, a potom brak i zasnivanje porodice u kasnijim godinama. Univerzitetska diploma, međutim, ne garantuje stabilno i adekvatno zaposlenje, kao što se pokazalo u slučaju dvoje mlađih roditelja. Nestandardne životne putanje se češće javljaju kod mlađih žena – bilo da su napuštale dalje (više) školovanje ili zaposlenje ili da imaju rizičnije poslove. Postojanje institucionalnih mogućnosti – programa koji su im omogućili doškolovanje, odredili su kao nestandardne životne putanje dvojice mlađih očeva romske nacionalnosti, dok za njihovu sunarodnicu takve mogućnosti nisu postojale. Naše istraživanje je potvrdilo pretpostavku o međuzavisnosti rodnih, slojnih i etničkih faktora koji određuju značaj i značenje tranzicije u roditeljstvo unutar životnog toka mlađe osobe. Institucionalni okvir kao deo tranzicionog poretka u Srbiji ne stimuliše i u nedovoljnoj meri olakšava tranziciju, a posebno ne smanjuje rodne razlike. Tako je, na primer, kultura radne organizacije veoma patrijarhalna: pored osnovnih paketa garantovanih od strane države, postoji veoma malo razumevanja za zaposlene roditelje, posebno u privatnom sektoru.

U kontekstu ograničenih strukturalnih i institucionalnih mogućnosti, resursi roditeljske porodice u velikoj meri određuju tranziciju u roditeljstvo u Srbiji. Stambeni resursi kojima raspolažu mlađi roditelji su oskudni i generisani su iz roditeljske porodice: većina intervjuisanih živi u roditeljskom, najčešće patrilokalnom, domaćinstvu, dok je manji deo uspeo da obezbedi stambeni prostor, često uz pomoć roditelja ili drugih srodnika. Život u proširenom porodičnom domaćinstvu čini specifičan kontekst tranzicije u roditeljstvo u Srbiji. Njegova prednost je podrška u obezbeđivanju materijalne sigurnosti i u uravnotežavanju sfera obrazovanja – rada i porodičnog života mlađih roditelja. Sa druge strane, takav način života

reprodukuje asimetriju u rodnim i generacijskim odnosima, jače vezujući mlade majke za privatnu sferu i ekspresivne uloge i mreže i isključujući ih iz javne sfere i društvenosti, što je kao izvor frustracije dokumentovano u narativima nekih ispitanica. Zahtev za individualizacijom sopstvene porodice, partnerskog odnosa i prakse roditeljstva, raste sa višom slojnom pozicijom: visokoobrazovanim mladim roditeljima koji raspolažu dovoljnim resursima, bitnija je emotivna podrška i povremena a ne svakodnevna ispomoć od strane njihovih roditelja, a insistiraju na samostalnosti u roditeljstvu. Usklađivanje radne i privatne sfere kao kontekst tranzicije u roditeljstvo povezano je sa partnerskim odnosima, koji određuju odnos prema ženinom zaposlenju, sa jedne strane, kao i nivo egalitarnosti u privatnoj sferi, sa druge strane. Kvantitativni i kvalitativni nalazi našeg istraživanja ukazuju da je viša slojna pozicija mlađih roditelja povezana sa većim stepenom egalitarnosti u partnerskom odnosu, kao i sa drugačijom percepcijom značaja partnerske intimnosti.

U suočavanju sa strukturalnim ograničenjima u tranziciji u roditeljstvo, ispitivani mlađi roditelji najčešće primenjuju dve vrste strategija, koje su takođe rodno obeležene. Prva je povećanje resursa. Očevi nastoje da povećanje resursa ostvare u sferi rada, da kroz posao i prihode omoguće bolje materijalne uslove za svoju porodicu: na njima je najčešće da obezbede dovoljno novca za svakodnevnu potrošnju ali i vlastiti stambeni prostor. S druge strane, žene razvijaju i neguju neformalne mreže solidarnosti (*ženski sindikat*) koje imaju funkciju da kompenzuju nedostatke institucionalne podrške: svakodnevnu pomoć u kući, oko nege dece, psihološka potpora i sl. Druga vrsta su strategije vezane za smanjenje zahteva. Najpre dolazi do smanjenja ili prilagođavanja zahteva za optimalnim stambenim prostorom tako da se zasnivanje porodice najčešće dešava u roditeljskom domaćinstvu. Žene češće odustaju od obrazovanja, ali i privremeno ili trajno od zaposlenja i slično.

7.2. Biografizacije tranzicija u roditeljstvo

Biografizacija podrazumeva sagledavanje roditeljstva u socijalnoj biografiji mlađe osobe kroz proces strukturisane individualizacije. Strukture predstavljaju okolnosti u kojima se odvija tranzicija u roditeljstvo, a preuzimanje odgovornosti unutar datih okolnosti predstavlja delanje kroz strategije i prakse roditeljstva. Na taj način se interpretativno sagledava dinamika individualizovanog delanja u okviru dominantnih obrazaca koji čine kultura i struktura roditeljstva.

Naša početna pretpostavka da je, usled složenog spletu kulturnih činilaca – normativnog rodnog poretka, i strukturalnih činilaca – sistemskih i institucionalnih faktora, koji se međusobno podržavaju, među mlađim roditeljima dominantan obrazac zasnovan na normama i praksama roditeljskog žrtvovanja za dete, podržana je nalazima analiza. Etika žrtvovanja je posebno naglašena kroz etiku majčinske brige, koju kao ključnu podržavaju oba roditelja. I majke i očevi prikazuju majčinstvo kao pozitivno žrtvovanje, koje je, iako troši ženine resurse – vreme, snagu, emocije – pozitivno nagrađujuće, jer „za dete ništa nije teško“. Refleksija ovog normativa i slike su roditeljske prakse u kojima je iskazana izrazita rodna asimetričnost – dominantni negovatelj je majka, a mladi očevi su uglavnom isključeni iz većine aktivnosti oko deteta osim onih zabavnih. Kao i u slučaju centralne negovateljske uloge majke, ova očinska uloga „mlađeg pomoćnika“ visoko se vrednuje. To se u slučaju muškaraca vidi u prikazivanju vlastitog, a u slučaju žena u prikazivanju i doživljaju učešća supruga u roditeljskim praksama. Naime, svako iskakanje iz potpune asimetrije se doživljava kao egalitarnost, što je posebno karakteristično za žene, ali i očevi prenaglašavaju svoje učešće u praksama roditeljstva. Oba pola svode roditeljske prakse na direktnu negu, a aktivnosti brige u smislu odgovornosti (za zdravlje deteta, pre svega) očevi ne percipiraju i kod njih se ne opaža ta vrsta angažovanja, dok se kod majki podrazumeva. Pored, na primer, doživljaja ranog roditeljstva, ovo je još jedan od dokaza o primarnom i sekundarnom iskustvu roditeljstva – kod muškaraca doživljaj, posebno najranijeg, roditeljstva je posredan. Primarno iskustvo roditeljstva i internalizacije materinstva daje majčinstvu značaj centralne životne uloge žene – stožer njenog identiteta. Za muškarce, očinstvo, pored etike obezbeđivanja, donosi i drugačije doživljaje i značenja: ličnog rasta i razvoja, kao i razvoja partnerskog odnosa. Time se potvrđuje da je dobro očinstvo više individualistički moralni imperativ koji uključuje samorazvojnost očeva, dok je srž „dobrog“ materinstva etika majčinske brige za decu (Ribbens McCarthy *et al.*, 2003).

Nalazi našeg istraživanja su takođe potvrdili pretpostavku da se dominantan rodno segregisan normativ „dobrog roditelja“ zasnovan na etici žrtvovanja, preispituje i da počinje njegova dekonstrukcija unutar jednog dela sloja visokoobrazovanih mlađih roditelja. U nekoliko ispitivanih porodica, porodične prakse – roditeljske i partnerske, transformišu se u pravcu simetričnog i egalitarnog obrasca. Pored resursa kojima mlađa porodica raspolaže, pokazalo se da je za promenu porodičnih praksi presudno podržavanje vrednosti rodne egalitarnosti, što se najdinstiktivnije

opaža u porodicama dve majke stručnjakinje, čiji narativi u velikoj meri prikazuju recipročnost kao model porodičnog života.

Kvalitativne analize su pokazale rodno diferencirano opažanje partnerskih praksi i promena koje je u njima donelo roditeljstvo. Slično rezultatima nekih studija (Bryan 2002; Lawrence, Nylen and Cobb 2007;), naše analize pokazuju da se nakon dobijanja deteta partneri distanciraju, a kapaciteti za preoblikovanje odnosa kojim su daleko manje zadovoljne žene nego muškarci, zavisi kako od ličnih resursa, tako i od ličnosti ispitanika. Muškarci su generalno zadovoljniji partnerskim odnosom, jer je trenutna situacija u porodici ono što su zamislili: oni su hranioci porodice, dakle samostalni, što je važan aspekt identiteta za sve očeve, a naročito one sa nižim ličnim resursima. Takođe, oni su oslobođeni većine kućnih obaveza i staranja o deci, pa je i očekivano njihovo više zadovoljstvo partnerskim odnosom. Kod mladih majki, situacija je obrnuta: one su ređe zadovoljne partnerskim odnosom i češće primećuju gubitak bliskosti ili njen smanjeni intenzitet, što je u skladu sa nalazima drugih istraživanja (Šakotić-Kurbalija et al., 2014). Majke su kritičnije od očeva u distinkciji odnosa – razdvajaju partnerstva od roditeljstva. Sve mlađe majke prepoznaju prisustvo distance sa partnerom, a na mesto partnerstva stavljaju roditeljstvo. Jedna od posledica pomenutih strategija u tranziciji u roditeljstvo, povećanja resursa i smanjenja potreba, prema narativima mlađih roditelja je nedostatak slobodnog vremena za sebe i za partnerski odnos.

Mreže podrške kao deo porodičnih praksi u ranom roditeljstvu takođe imaju slojno i rodno diverzifikovan značaj i značenje. U percipiranju značaja i značenja pomoći i podrške mlađi roditelji nanovo primenjuju „žrtvujući“ model – smatraju da je dužnost njihovih roditelja da im pomaju, jer su oni njihova deca. Zaposleni mlađi roditelji dobijaju više instrumentalne pomoći, u odnosu na neaktivne i nezaposlene majke. Visoki kulturni kapital povezan sa više materijalnih resursa porodice mlađih roditelja, ne samo da smanjuje potrebu za roditeljskom pomoći, već ograničava njen opseg – na povremenu ispomoć, kao i značenje – bez uplitanja u roditeljske prakse.

Postupkom stalnog poređenja višestrukih dimenzija biografija mlađih roditelja, kao što su: zaposlenost i položaj na tržištu rada oba roditelja; način podele domaćeg rada; značaj i značenje neformalnih mreža podrške; doživljaj ranog roditeljstva; obrazac roditeljske prakse i obrazac partnerske prakse – izdvojila su se četiri obrasca biografija u tranziciji u roditeljstvo. Obrasci – koje smo nazvali *pretežno tradicionalni, prelazni, više simetrični i recipročni*, delimično su povezani sa tempom rađanja, delimično su povezani sa tipom životne putanje i sa obrazovanjem mlade

osobe. U daljem tekstu zaključaka sintetički ćemo opisati svaki pojedinačni obrazac i prikazati ga na primeru biografije jednog mladog roditelja.

Obrazac koji smo imenovali kao *pretežno tradicionalni* identifikovali smo u biografijama osmoro roditelja – pet majki i trojice očeva¹⁷⁶. Osnovna karakteristika ovog obrasca je jasna podela segregisanih sfera: javne – muške i privatne – ženske, kao i segregisanost instrumentalne i ekspresivne rodne uloge. Muškarci rade i jedini su hranioci, žene nisu zaposlene, stoga su u potpunosti posvećene „ženskoj sferi“ – „ženskim“ poslovima u domaćinstvu i majčinskoj praksi – koja je osnova njihovog identiteta. Skoro svi žive u proširenim patrilokalnim domaćinstvima, gde se podrška i raspodela poslova odvijaju po principu ženske solidarnosti. Ta vrsta podrške, koja je očekivana i podrazumevana, obeležila je heteronomno pozitivan doživljaj ranog roditeljstva većine mlađih roditelja koji su svrstani u ovaj obrazac. Roditeljske prakse su izraženo rodno asimetrične, aktivnost oca je minimalna i svodi se na povremenu igru. Muškarci izražavaju zadovoljstvo ovakvom podelom uloga i praksi i u sadašnjem trenutku. Sa druge strane, žene implicitno izražavaju nezadovoljstvo partnerom i konfliktnost partnerske i intergeneracijske situacije, ali i tendenciju da brane sferu svoje dominacije – domaćinstvo i roditeljstvo. Roditelji u čijim je biografijama prepoznat *pretežno tradicionalni* obrazac tranzicije u roditeljstvo su nižeg obrazovanja i ranije su postali roditelji.

Mirelina biografija prikazuje *pretežno tradicionalni obrazac* tranzicije u roditeljstvo tipičan za romsku etničku manjinu kojoj pripada. Mirela svoju roditeljsku porodicu opisuje kao liberalniju u odnosu na porodicu u koju se udala: smatra da je ulaskom u brak izneverila očekivanja roditelja i znatno ograničila svoju ličnu slobodu. Mada je samovoljno i na iznenadenje roditelja upisala srednju školu, takođe je samovoljno udajom i prekinula školovanje i smatra da obrazovanje i ekspresivna uloga žene nisu kompatibilni. Prvo dete je rodila sa 18, a drugo sa 24 godine. Živi u romskom naselju u većem gradu u centralnoj Srbiji, u kući suprugovih roditelja, u patrijarhalnom domaćinstvu kojim dominira svekrva. Mirela nema slobodu kretanja van susedstva i sticanje te slobode je njena jedina motivacija da se zaposli, ali joj to nije dozvoljeno uprkos lošem materijalnom stanju njene porodice, s obzirom da suprug radi neregularno. Domaći rad je podeljen između nje i svekrve, muškarci ne učestvuju. Doživljaj ranog majčinstva Mireli je obeležila nesigurnost i oslanjanje na podršku majke i svekrve, dok otac nije učestvovao zbog straha od bebe što ona navodi kao opravdanje. Roditeljska praksa je potpuno asimetrična: sve aktivnosti, brigu i obaveze je preuzela ona, a otac se samo povremeno igra sa decom.

176 To su: Mirela, Ana, Jovana, Suzana, Senka, Vuk, Slobodan i Mikloš.

Fokus njene biografije je na roditeljstvu, koje joj predstavlja kompenzaciju za implicitno prikazana nezadovoljstva načinom života, odnosima u domaćinstvu i partnerskim odnosom. U roditeljstvu se, međutim, takođe ne oseća dovoljno kompetentno, jer je internalizovala osećanje krivice za zdravlje starijeg deteta, koji joj je delom indukovani diskriminatorskim odnosom stručnjaka.

Osnovna odlika *prelaznog* obrasca tranzicije u roditeljstvo, čija obeležja smo prepoznali u biografijama tri majke i petorice očeva¹⁷⁷, jeste da oba supružnika – mlada roditelja rade, ali su češće u pitanju nesigurna nego stabilna zaposlenja. Nesigurna i slabo plaćena zaposlenja čine egzistencijalnu situaciju većine mlađih roditelja kod kojih je identifikovan ovaj obrazac tranzicije u roditeljstvo, veoma ranjivom i zavisnom od udruživanja sa resursima roditeljske porodice. Neformalna podrška roditeljstvu, posebno mreža ženske solidarnosti, jaka je, očekivana i cenjena, posebno u ranoj fazi roditeljstva. Iako ne žive svi u proširenim porodičnim domaćinstvima, podela domaćeg rada je tradicionalna i asimetrična, većinu poslova u kući – tzv. ženskih, obavlja supruga, uz eventualnu pomoć drugih žena. Roditeljske prakse su asimetrično komplementarne – majka obavlja većinu aktivnosti u vezi s brigom o deci, a očinstvo se svodi na praksu pomoćnika, koji pomaže po potrebi. Muškarci izražavaju zadovoljstvo ovakvom podelom uloga i praksi. Sa druge strane, žene izražavaju nezadovoljstvo partnerom kao roditeljem i konfliktnost partnerskih odnosa. Roditelji u čijim je biografijama prepoznat *prelazni* obrazac tranzicije u roditeljstvo su različitih stepena obrazovanja, postali su roditelji u različito vreme, a ono što je zajednička karakteristika njihovih životnih putanja je da su, osim u jednom slučaju, nestandardne i nelinearne.

Strahinja je završio trogodišnju stručnu školu i kasnije vanredno položio za četvrti stepen. Stalno je zaposlen kao pomoćni tehnički radnik u srednjoj školi. Supruga je odnedavno zaposlena. Žive u selu na severu Vojvodine, u roditeljskoj kući u proširenom višegeneracijskom domaćinstvu, koje predstavlja jaku mrežu podrške koja je rodno segregisana – materijalna se očekuje od muške – udruživanje sredstava i rada: uzgoj stoke za svoje potrebe i kovačka radionica, a instrumentalna pomoć – udruživanje kućnog rada, od ženske strane. Podela rada u domaćinstvu je rodno segregisana i Strahinja je time zadovoljan: „zna se šta su muški poslovi, a šta ženski“. Prvi put je postao otac sa 23, a drugi put sa 25 godina. Rani doživljaj očinstva su obeležili nervozna, neraspoloženje i umor. Sada su roditeljske prakse dogovorno komplementarne – on ima ulogu pomoćnika ako zatreba nešto oko dece. Majka provodi znatno više vremena sa decom

---

177 To su: Vera, Ceca, Nataša, Dejan, Mirko, Veljko, Strahinja i Luka.

u različitijim aktivnostima, a Strahinja provodi više vremena sa sinom „jer je dečak“ koji je često tu pored njega dok nešto radi u dvorištu, ali nema neke posebne aktivnosti sa decom. Zadovoljan je roditeljskim praksama, kao i partnerskim odnosom koji je opterećen uzajamnom ljubomorom, ali on opaža da je ojačao tokom perioda tranzicije u roditeljstvo, jer su postali bliskiji.

Obrazac tranzicije u roditeljstvo koji smo nazvali *više simetrični*, karakteriše tzv. *modifikovani model hranioca (modified breadwinner model)* – oba roditelja rade, ali se muškarac opaža kao primarni hranilac. Sa druge strane, očeve učešće u domaćim poslovima je veće u odnosu na tradicionalne obrasce, ali je žena percipirana kao dominantni staratelj. Ovaj obrazac smo prepoznali u biografijama šestoro roditelja – dve majke i četvorice očeva¹⁷⁸. Neformalna podrška posebno mreža ženske solidarnosti je jaka, očekivana i cenjena, što je obeležilo pozitivan doživljaj ranog roditeljstva. Prakse roditeljstva karakteristične za ovaj obrazac su simetričnije sa dogovorno većim uključivanjem očeva u različite aktivnosti oko dece. I majke i očevi u čijim smo biografijama prepoznali ovaj obrazac zadovoljni su roditeljskim i partnerskim praksama, koje su simetričnije, zasnovane na dogovoru i zajedništvu. Zajedničko obeležje biografija ovih roditelja koji su, osim dvoje (Eržike i Ivana), višeg obrazovanja su standardne linearne životne putanje, osim u slučaju jednog oca koji je menjao različite poslove (Ivan).

Marko je završio medicinski fakultet, a potom radio kao lekar u privatnoj klinici, dao je otkaz zbog neredovnih primanja i nakon perioda nezaposlenosti od godinu i po dana, zaposlio se pod ugovorom kao predavač na visokoj strukovnoj medicinskoj školi. Planira da upiše doktorske studije, da bi ostao u obrazovanju. Supruga je stalno zaposlena u državnom sektoru. Žive samostalno u stanu u vlasništvu u Beogradu. Postao je otac prvi put sa 29 godina, a drugi put sa 32. Podelu rada u domaćinstvu opisuje kao simetričniju, ali ne sasvim simetričnu, jer supruga obavlja više poslova. Dobijaju povremenu instrumentalnu pomoć oko deteta od svojih i suprugih roditelja. Roditeljske prakse opisuje kao simetrične, a u doživljaju ranog očinstva i sadašnjeg roditeljstva pokazuje visok nivo empatičnosti. Individualizovano i kritički prikazuje neslaganja oko roditeljskih praksi, ženine tumači kao permisivne, i promena u partnerskom odnosu, koje tumači kao povećanje distance. Uprkos implicitno iskazanom nezadovoljstvu, Marko je generalno zadovoljan ličnim i porodičnim životom.

Poseban obrazac tranzicije u roditeljstvo koji smo nazvali *recipročni*, identifikovali smo kao distinkтивan u biografijama dve ispitanice koje ima-

---

178 To su: Natalija, Eržika, Ivan, Dragan, Marko i Jovan.

ju visoko obrazovanje¹⁷⁹. Njihove biografije i životne putanje se razlikuju utoliko što Milica ima standardnu linearnu biografiju, a Jana nestandardnu individualizovanu – sa prekidima i nastavljanjem školovanja, ranim roditeljstvom, paralelnim honorarnim radom i kasnijim stalnim zaposlenjem. Zajedničko u njihovim biografijama je individualizacija porodičnih praksi koje se prikazuju kroz recipročne roditeljske i egalitarne partnerske prakse, kao i kroz autonomiju u odnosu na mreže podrške. Obe majke žive u samostalnim domaćinstvima, insistiraju na njihovoj inokosnosti i samostalnom obezbeđivanju resursa. Supružnici – očevi su zaposleni i resursi porodica su dostatni. Doživljaj ranog majčinstva je individualizovan sa prikazom i pozitivnih i negativnih osećanja. Roditeljske prakse se prikazuju kao recipročne – oba roditelja se smenjuju u brizi i aktivnostima oko deteta. U prikazivanju partnerskih praksi insistira se na obostranoj empatičnosti, pregovaranju i zajedništvu.

Milica je iz grada u centralnoj Srbiji došla u Beograd u kojem je završila studije defektologije. Radila je povremene poslove tokom studija, zaposlila se za stalno preko preporuke u struci ubrzo nakon diplomiranja. Odbila je da se vrati u rodni grad u kojem bi dobila zaposlenje, u roditeljsku kuću, jer je želela da se potpuno osamostali, da „postavi granice“ u odnosu na roditeljsku porodicu. Živi sa suprugom koji je zaposlen i dve male crkve (jedna je beba) u stanu koji su kupili na kredit u beogradskoj prigradskoj opštini u kojoj rade. Insistira da su samostalni, da im niko ne pomaže „... ni finansijski, ni psihički, ni fizički ...“, osim povremene pomoći oko čuvanja dece suprugovih roditelja koji žive u istom mestu. Bezuslovna roditeljska pomoć karakteristična za žrtvujući model roditeljstva se ne podrazumeva i ne prihvata: „... kad stvarno ne može ništa drugo, kad ne možemo sami, pa onda zovemo u pomoć, ali ne podrazumeva se nikakva pomoć. Za sve mora da se pita, prosto iz nekog poštovanja, a sa druge strane jer mi želimo mir i sami da imamo svoju neku zajednicu, da rešavamo sve ono ...“ Milica je sa suprugom dogovorno podelila kućne poslove tako da većinu radi ona, a on „dosta pomaže“, tako što radi sve po kući kad vidi da treba, osim što ne kuva, a ona ne usisava. Prvo dete je rodila sa 26, a drugo sa 29 godina, oba su planirana. Rani doživljaj prvog majčinstva Milica je prikazala iznijansirano sa fokusom na strah i negativna osećanja i nedostatak očekivane psihološke podrške od strane njene majke. I u ranim i u sadašnjim roditeljskim praksama, ona naglašava uzajamno razumevanje i recipročno deljenje sa suprugom, čime je zadovoljna: „savršen je otac“. Milica opaža uticaj nedostatka vremena za negovanje partnerskog odnosa na njegov kvalitet, što rezultira u nepotrebним konfliktima, ali je uopšteno veoma zadovoljna svojim ličnim i porodičnim životom.

---

179 To su Milica i Jana.

7.3. Preporuke za praktične politike podrške ranom roditeljstvu

Veoma nesigurna tranzicija ka tržištu rada, ograničena potpora sistema i niski resursi koje mlada osoba poseduje ne samo što dovode do značajne zavisnosti mlađih od njihovih roditelja, već i do opadanja njihovih aspiracija, nedostatka samopoštovanja, promene sistema vrednosti (opadaju univerzalističke vrednosti i rastu partikularne), rasta nepovereњa u institucije i pada generalnog poverenja, već pokazuju efekte i na porodičnu tranziciju tako što vode odlaganju ili odustajanju od roditeljstva (O'Reilly *et al.*, 2015: 13).

Opšti cilj praktičnih politika je *omogućavanje višeg stepena autonomije* prilikom tranzicije u odraslost i roditeljstvo kod mlađih. Prilikom formulisanja politika treba imati u vidu da se omogući podrška individualnim odlukama u vezi s uvremenjavanjem roditeljstva, usklađivanje roditeljstva sa drugim sferama života, kao i odlukama u vezi s tempom i načinom ulaska u roditeljsku ulogu – kada, na koji način, gde i sa kim.

Mere praktične politike mogu se podeliti na one koje su fokusirane na indirektnu podršku usklađivanju roditeljstva sa drugim sferama – u prvom redu sa sferama obrazovanja, rada i stanovanja, i one fokusirane na direktnu podršku kroz različite institucionalne aranžmane.

Fleksibilizacija školovanja, celoživotno učenje, posebni programi. Istraživanje je nedovosmisleno ukazalo da je gotovo nemoguće adekvatno usklađivanje porodične i obrazovne tranzicije. Dodatni ili neformalni obrazovni kurikulumi su nerazvijeni a čak ni na nivou visokog obrazovanja ne postoje programi koji bi bili senzibilisani za roditeljstvo. Zato bi bilo veoma značajno da se na nivou visokog obrazovanja uvedu studiranja po posebnim programima (na daljinu i sl.), kao i obavljanja nastave u posebnim terminima. Ovakvi aranžmani bi omogućili i mlađim roditeljima da studiraju i završe studije. Istraživanje je ukazalo da roditeljstvo, posebno među niže obrazovnim ženama, utiče na odustajanje od obrazovanja bilo da se radi o nezavršavanju određenog stepena obrazovanja bilo da je reč o odustajanju od viših nivoa školovanja. Razvijanje programa celoživotnog učenja bi omogućilo (kao što se i pokazalo u nekim slučajevima ove studije) i mlađim majkama i očevima da steknu nove veštine i uključe se u tržište rada. Posebno treba obratiti pažnju na obrazovne programe koji bi osnažili žene i pripadnike i pripadnice romske populacije.

Roditeljsko odsustvo za sve, fleksibilni radni aranžmani, regulisanje rada, senzibilisanje radne kulture. Istraživanje dalje ukazuje i na veoma nepovoljne okolnosti prilikom usklađivanja radne i porodične tranzicije. S

obzirom da roditeljstvo žene privremeno ili stalno isključuje iz sfere rada, neophodno je pronaći aranžmane koji bi smanjili i eliminisali ove trendove. Nekoliko mera mogu biti put ka rešenju. Jedna je uvođenje obaveznog roditeljskog odsustva za očeve, čime bi dugoročne šanse na tržištu rada bile ujednačenije za oba roditelja, druga, uvođenje plaćenog roditeljskog odsustva za sve roditelje (uključujući i one koji ne rade), a treća, razvijanje fleksibilnijih radnih aranžmana poput skraćenog radnog vremena, rada od kuće i sl. Imajući u vidu da je gotovo polovina roditelja zaposlena u javnom sektoru, ove mere bi mogle biti najpre uvedene unutar njega. Ekonomска kriza u domaćem kontekstu doprinela je još manjoj regulisanosti a većoj nesigurnosti radnih aranžmana, čije su posledice veoma teško planiranje, a posebno dugoročno u koje spada i porodični život. U tom smislu bi bilo veoma značajno osigurati određeni nivo sigurnosti i odgovornosti na tržištu rada. Najpre je neophodno osigurati da se prava koja proizilaze iz rada (na prihod, plaćeni odmor, plaćeno bolovanje, penzijsko i zdravstveno osiguranje) poštuju, naročito u privatnom sektoru. Dalje, značajan pomak je potreban u senzibilisanju radne kulture o roditeljskim obavezama unutar i javnog i privatnog sektora. Promovisati fleksibilne radne aranžmane za roditelje, i podsticati radnu kulturu koja je manje patrijarhalna i koja je osetljiva na porodične zahteve kako majki tako i očeva.

Dostupno stanovanje. S obzirom da je sopstveni stambeni prostor prepoznat kao bitan preduslov roditeljstva, jedan broj mera bi trebalo da omoguće lakšu kupovinu prve nekretnine, ali i iznajmljivanje stambenog prostora sa zaštićenim cenama stana. U prvom slučaju bi povoljni i subvencionisani krediti za mlade i roditelje bez obzira na bračni status, mogli omogućiti onima sa solidnim prihodima da dođu do prve nekretnine. U drugom slučaju treba razmisliti o obavezним kvotama „socijalne gradnje“ u javnom sektoru, gde bi stanovi bili iznajmljivani mladim roditeljima po povlašćenim i zaštićenim cenama. Poseban fokus treba da bude na roditelje sa više (od dvoje) dece.

Novčani transferi roditeljima. Sigurni prihodi su se pokazali kao najznačajniji faktor odluke o roditeljstvu. Iznose jednokratne pomoći nakon rođenja bi trebalo povećati, a istovremeno proširiti opseg dečijeg dodatka. Srbija se od većina zemalja EU razlikuje po veoma niskom obuhvatu dece koja pripadaju ovoj kategoriji. I dok u većini EU zemalja¹⁸⁰ postoje novčani transferi bez obzira na materijalno stanje domaćinstva (Letablier et al., 2009), u Srbiji je ova granica prilično nisko postavljena te treba razmisli-

180 Osim Češke Republike, Italije, Španije, Kipra, Islanda, Malte, Portugalije I Slovenije (Letablier et al, 2009: 57).

ti o njenom ukidanju ili znatnom podizanju. Posebno treba razmislitи o uvođenju novčanih transfera nezaposlenim majkama (posebno tokom porodiljskog i roditeljskog odsustva).

Omogućavanje šireg obuhvata predškolskih ustanova. S obzirom na nedovoljan obuhvat predškolskih ustanova, treba i dalje raditi na proširenju njihovog obuhvata, ali i kvaliteta rada sa decom. Posebno obratiti pažnju na porodice iz ruralnih područja i iz romske populacije. Pristup predškolskim ustanovama ne sme podrazumevati zaposlenost roditelja s obzirom da taj uslov na duži rok veže majke koje ne rade za privatnu sferu.

Zdravlje u novim uslovima. Longitudinalni podaci ukazuju da je odlaganje roditeljstva globalni trend koji i mladi u Srbiji prate. Ovi trendovi su ireverzibilni, tako da sistem treba da reaguje prilagođavajući im se. Posebno treba voditi računa o zdravstvenim rizicima koji dolaze sa kasnijim pokušajima začeća, trudnoćom i rađanjem. Jedan deo aktivnosti u zdravstvenom sistemu treba usmeriti ka informisanju budućih roditelja i preventivi, a drugi ka proširivanju usluga medicinske podrške prilikom začeća, praćenja trudnoće i odgajanje dece.

Savetovanje i javni diskursi. Potreban je dodatni rad na uspostavljanju i razvijanju sistema neformalnog obrazovanja (budućih) roditelja. U tom smislu bi bilo značajno uvođenja različitih škola roditeljstva, koje bi bile fokusirane kako na majke tako i na očeve. Na ovaj način bi se promovisalo rodno ravnopravno roditeljstvo, i time u negu dece u većoj meri uključili očevi. Imajući u vidu da su značajni rizici porodičnog života skopčani sa privikavanjem na nove (roditeljske) uloge, posebnu pažnju treba posvetiti partnerskom obrazovanju, odnosno usklađivanju potreba, želja i uloga u privatnom i profesionalnom životu partnera / supružnika. U skladu sa promenama, treba u javnosti raditi na promovisanju novih oblika roditeljstva koji podrazumevaju – uključenost oca u sve aspekte detetovog života i ravnopravnu supružničku dinamiku. Nove vrednosti treba da uključuju ravnopravnost i recipročnost u roditeljstvu oba roditelja, gde njihovo partnerstvo predstavlja integralni sastojak.

Prilog 2

Portreti ispitanika

Ana: živi u malom mestu u zapadnoj Srbiji; u iznajmljenom stanu sa suprugom i dve čerke; završila osnovnu školu; nikad nije radila; sada na probnom radu u pekari; suprug radi sezonske poslove; prvo dete rodila u 21. godini.

Ceca: živi u gradu u zapadnoj Srbiji; u iznajmljenom stanu sa suprugom i sinom; završila stručnu školu III stepena; radila i radi nekvalifikovane poslove; suprug fizički radnik; dete rodila sa 28 godina.

Jovana: živi u malom mestu u zapadnoj Srbiji; u kući suprugovih roditelja, na zasebnom spratu sa suprugom i sinom; završila gimnaziju, napustila Rudarsko-geološki fakultet; ne radi – fiktivna je vlasnica frizerskog salona koji vodi svekrva; suprug turistički radnik; dete rodila sa 27 godina.

Nataša: živi u beogradskoj prigradskoj opštini; u kući suprugovih roditelja, na zasebnom spratu, sa suprugom i sinom; završila stručnu školu IV stepena; radi u štampariji; suprug fizički radnik; dete rodila sa 26 godina.

Natalija: živi u malom gradu u centralnoj Srbiji, u kući svojih roditelja sa suprugom i sinom; završila ekonomsku školu IV stepen i apsolvirala višu; radi kao knjigovođa za stalno; suprug preprodavac; dete rodila sa 25 godina.

Suzana: živi u gradu u zapadnoj Srbiji, u zasebnoj kući sa suprugom i dve čerke u zajedničkom domaćinstvu sa suprugovim roditeljima; završila ekonomsku školu IV stepen; radila kao knjigovođa, trenutno nezaposlena; suprug radi kao civilno lice u vojsci u drugom gradu; prvo dete rodila sa 26 godina.

Vera: živi u gradu u Vojvodini sa suprugom i čerkom u kući u vlasništvu; završila ekonomski fakultet; radila povremeno u banci, sada nezaposlena; suprug radi različite povremene poslove; dete rodila sa 28 godina.

Milica: živi u beogradskoj prigradskoj opštini, u stanu u vlasništvu, sa suprugom i dve čerke; završila defektološki fakultet; stalno zaposlena u školi; suprug radi; prvo dete rodila sa 26, drugo sa 29 godina.

Senka: živi u selu u centralnoj Srbiji, u kući sa suprugom i čerkom, u domaćinstvu njegovih babe i dede; završila stručnu školu III stepen; radila u fabrici četiri godine, sada nezaposlena – u kućnoj radnosti pravi kolače za prodaju; suprug je vozač; dete rodila sa 25 godina.

Mirela: živi u kući u romskom naselju u gradu u centralnoj Srbiji, u zajedničkom domaćinstvu sa suprugovim roditeljima, suprugom, sinom i čerkom; završila osnovnu školu, napustila srednju stručnu; nikada nije

radila; suprug radi povremene poslove; prvo dete rodila sa 18, drugo sa 24 godine.

Eržika: živi u gradu u Vojvodini, u kući u zajedničkom domaćinstvu sa suprugovim roditeljima, suprugom, čerkom i sinom; završila stručnu školu III stepena; stalno zaposlena u pekari, pa u poslastičarnici; suprug zaposlen; prvo dete rodila sa 22, drugo sa 27 godina.

Jana: živi u Beogradu, u iznajmljenom stanu sa suprugom i sinom; studirala državni fakultet, pa napustila, kasnije završila privatni fakultet; radila pod ugovorom u različitim organizacijama civilnog sektora, poslednjih godinu dana za stalno; suprug zaposlen; dete rodila sa 23 godine.

Mikloš: živi u malom mestu u Vojvodini, sa suprugom i dvoje dece u kući koju im je ustupila suprugina tetka; završio stručnu školu III stepena za mesara; menjao poslove, sada prijavljen kao nezaposlen, bavi se poljoprivredom; supruga nije zaposlena, povremeno radi neprijavljeni pedikir/manikir; prvo dete dobio sa 23, drugo sa 30 godina.

Dejan: živi u beogradskoj prigradskoj opštini, u zajedničkom stanu sa roditeljima, suprugom i dvoje dece; romske nacionalnosti; napustio osnovnu školu, pa naknadno završio, napustio srednju, naknadno završio kurs preko programa obuke za Rome; radio mnoge privremene poslove, sada zaposlen na neodređeno vreme kao vozač; supruga stalno zaposlena kao frizerka; prvo dete dobio sa 21, drugo sa 25 godina.

Mirko: živi u Beogradu, u domaćinstvu sa supruginim roditeljima, suprugom i čerkom; romske nacionalnosti; završio osnovnu školu preko programa obrazovanja odraslih, kao i kurs za pica majstora; radio mnoge privremene poslove; supruga radi kao kelnerica u porodičnom restoranu; postao otac sa 21 godinom.

Slobodan: živi u selu u istočnoj Srbiji, u prostranoj kući sa roditeljima, suprugom, čerkom i sinom; završio IV stepen stručne škole; radi za stalno kao vozač, a bavi se i poljoprivredom; supruga ne radi – pomažući član domaćinstva; prvo dete dobio sa 26, drugo sa 29 godina.

Dragan: živi u Beogradu, u stanu sa roditeljima supruge, suprugom i detetom; završio Elektrotehnički fakultet, sad na master studijama; stalno zaposlen u banci; supruga stalno zaposlena u državnom sektoru; dete dobio sa 29 godina.

Veljko: živi u velikom gradu u centralnoj Srbiji, u porodičnoj kući u vlasništvu, koja se delom izdaje i to je prihod porodice od izdavanje nekretnina, sa suprugom i sinom; završio gimnaziju, upisivao i napuštao studije na više fakulteta i viših škola; radio različite poslove po ugovoru, sada prijavljen kao nezaposlen; supruga ne radi, studira; dete dobio sa 22 godine.

Marko: živi u Beogradu u stanu u vlasništvu sa suprugom (trudnom) i sinom; završio medicinski fakultet; radi pod ugovorom kao predavač u privatnoj visokoj strukovnoj školi; supruga stalno zaposlena u državnom sektoru; prvo dete dobio sa 29 godina.

Strahinja: živi u selu u Vojvodini, u porodičnoj kući sa roditeljima, suprugom i dvoje dece; završio srednju poljoprivrednu školu; radi u školi kao pomoćni radnik na neodređeno; supruga nije radila, odnedavno čistačica u školi; prvo dete dobio sa 23 godine.

Vuk: živi u selu u centralnoj Srbiji, u porodičnoj kući sa roditeljima, babom i dedom, nevenčanom suprugom i dvoje dece; završio III stepen – stručnu školu; radi za stalno kao vozač u komunalnom preduzeću; supruga ne radi; prvo dete dobio sa 26 godina.

Ivan: živi u Beogradu u stanu tašte sa njom, suprugom i čerkom; završio srednju stručnu školu III stepen; radio više privremenih poslova, sada preduzetnik – prevoznik; supruga radila, sada ne radi; prvo dete dobio sa 28 godina.

Jovan: živi u Beogradu u privremenom smeštaju sa taštom, suprugom i dvoje dece; završio fakultet za turizam; radi za stalno na recepciji hotela; supruga radi privremeno u kol-centru; prvo dete dobio sa 25 godina.

Luka: živi u selu u zapadnoj Srbiji, u porodičnoj kući sa majkom, suprugom i dvoje dece; završio srednju tehničku školu IV stepen; bio prijavljen kao nezaposlen, sada kao poljoprivrednik; supruga radi kao prodavačica, pomaže u poljoprivredi; prvo dete dobio sa 23, drugo sa 26 godina.

Literatura

- Ambert, A. M. (1994): „An International Perspective on Parenting: Social Change and Social Constructs“, *Journal of Marriage and Family*, 56, 3: 529–543.
- Arendell, T. (2000): „Conceiving and Investigating Motherhood: The Decade's Scholarship“, *Journal of Marriage and the Family*, 62: 1192–1207.
- Babović, M. (2004): „Ekonomske strategije domaćinstava u postsocijalističkoj transformaciji Srbije“, u Milić, A. (ur.): *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu: 239–275.
- Babović, M. (2009a): *Postsocijalistička transformacija i socio-ekonomске strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*, Beograd, ISI FF.
- Babović, M. (2009b): „Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007.“, u: Milić A., Tomanović S. (ur.): *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja, Beograd: 135–151.
- Babović, M. (2015): *Gender aspects of life course in Serbia seen through MICS data*, Belgrade, UNICEF.
- Badinter, E. (2013): *Sukob. Kako ideal suvremenog majčinstva ugrožava ženu*, Zagreb: Algoritam.
- Beck – Gernsheim, E. (1992): „Everything for the Child – for Better or Worse?“, in: U. Björnberg (ed.) *European Parents in the 1990s*, New York, London: Transaction Publishers: 59–83.
- Berger, B., Berger, P. (1983): *The War Over the Family: Capturing the Middle Ground*. London: Hutchinson & Co.
- Blagojević, M. (1997): *Roditeljstvo i fertilitet. Srbija devedesetih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Blagojević, M. (2002): „Žene i muškarci u Srbiji 1990–2000, Urodnjavanje cene haosa“, u: *Srbija krajem milenijuma, razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd, ISIFF: 283–314.

- Blagojević – Hjuson, M. (2013): *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život*. Beograd: UN Women.
- Bobić, M. (2003): *Brak ili/i partnerstvo, demografsko-sociološka studija*, ISI FF, Beograd.
- Bobić, M. (2006): „Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak ‘Druge demografske tranzicije’?”, u: S. Tomanović (ur): *Društvo u previranju*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 121–139.
- Bobić, M., Vukelić J. (2009): „Osobine i iskustva nezadovoljnih (bračnih) partnera“, u: Milić A., Tomanović S. (ur.): *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja, Beograd: 201–219.
- Bobić, M., Vukelić, J. (2011): „Deblokada ‘druge demografske tranzicije’?”, *Sociologija*, vol. 53, no. 2, str. 149–176.
- Boeije, H. (2002): „A Purposeful Approach to the Constant Comparative Method in the Analysis of Qualitative Interviews“, *Quality & Quantity* 36: 391–409.
- Bourdieu, P. (1986): „The forms of capital“, in: A. H. Halsey, H. Lauder, P. Brown and A. S. Wells (eds.), *Education: Culture, Economy, Society*, Oxford: Oxford University Press: 46–52.
- Bourdieu, P. (1996): „On the Family as a Realized Category“, *Theory, Culture and Society: exploration in critical social science*, 13, 3: 19–26.
- Bowen, G. (2006): „Grounded Theory and Sensitizing Concepts“, *International Journal of Qualitative Methods*, 5, 3: 1–9.
- Brannen, J. (2005): „Mixing Methods: The Entry of Qualitative and Quantitative Approaches into the Research Process“, *International Journal of Social Research Methodology*, 8, 3: 173–184.
- Bryan, A. (2002): „Couple Relationships over the Transition to Parenthood: Methodological Issues in Testing for an Intervention Effect“, *Journal of Family Nursing* 8 (3): 201–220.
- Bubalo Živković, M., Lukić, T. (2015): *Mladi u Srbiji početkom 21. veka*, Republički zavod za statistiku, Beograd.
- Connell, R. (2002): *Gender*, Cambridge: Polity.
- Corijn, M., Klijzing, E. (eds.) (2001): *Transition to Adulthood in Europe*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers.
- Cvejić, S. (2006): *Korak u mestu – društvena pokretljivost u Srbiji u procesu postsocijalističke transformacije*. Beograd: ISI FF.
- Demografski pregled (2013): Republički zavod za statistiku, Beograd.
- Dermott E. (2008) *Intimate Fatherhood. A sociological analysis*, London: Routledge.
- Dermott, E., Seymour, J. (eds.) (2011): *Displaying Families: A New Concept for the Sociology of Family Life (Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life)*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Donzelo, Ž. (1988): „Vladanje posredstvom porodice“ u *Rađanje moderne porodice*, A. Milić (prir.), Zavod za udžbenike, Beograd: 131–146.
- Donzelot, J. (1979): *The Policing of Families*, New York: Pantheon Books.

- Dragišić Labaš, S. (2012): „Uticaj porodičnog i društvenog konteksta na formiranje socijalnih biografija mladih“, u: Milić A. i saradnici: *Vreme porodica – sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja: 221–245.
- Dragišić Labaš, S., Ljubičić, M. (2012): „Between children and parents: Housing (in)dependence and ‘growing up’“, *Sociologija*, LIV, 2: 263–285.
- Drezgić, R. (2008): „Od planiranja porodice do populacione politike – promena vladajuće paradigme u srpskoj demografiji krajem 20. veka“, *Filozofija i društvo*, No. 3. Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 181–215.
- Drezgić, R. (2010) „*Bela kuga* među „Srbima“. O naciji, rodu i radanju na prelazu vekova. Beograd, IFDT i Albatros.
- Du Bois Reymond, M. et al. (2008): *Young parenthood, agency and social change* Thematic report, Deliverable No. 19 of the project Youth – Actor of Social Change. (UP2YOUTH)
- Duncombe, J., Marsden D. (1993): „Love and Intimacy: The Gender Division of Emotion and Emotion Work“ *Sociology*, 27, 2: 221–241.
- Elder, G. H. Jr. (1985): *Life course dynamics. Trajectories and transitions, 1968–1980*, Ithaca, New York, Cornell University Press.
- EQUIE ED (2012): *Studija zatečenog stanja*, Niš <http://www.equied.ni.ac.rs/dokumenti/finish/4-publikacije/161-studija-zatecenog-stanja>
- Esping-Andersen, G. (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton: Princeton University Press.
- Evans, K. (2002): „Taking Control of Their Lives? Agency in Young Adult Transitions in England and the New Germany“, *Journal of Youth Studies*, 5, 3, 245–270.
- Finch, J. (2007): „Displaying Families“ *Sociology*, 41, 1: 65–81.
- Fokkema, T., Lieffbroer, A., C. (2008): „Trends in living arrangements in Europe: Convergence or divergence? *Demographic Research* Volume 19, pp. 1351–1418.
- Fuko, M. (2006): *Volja za znanjem; istorija seksualnosti I*, Beograd: Karpos.
- Gabb, J. (2011): „Troubling Displays: The Effect of Gender, Sexuality and Class“, in: Dermott, E and Seymour. J, *Displaying Families: A New Concept for the Sociology of Family Life (Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life)*, Basingstoke: Palgrave Macmillan: 38–60.
- Galland, O. (2003): „Adolescence, Post-Adolescence, Youth: Revised interpretations“, *Revue française de sociologie*, 44, 5: 163–188.
- Gillies, V. (2009): „Understandings and experiences of involved fathering in the United Kingdom: exploring classed dimensions“, *Special Issue: Fathering Across Diversity and Adversity: International Perspectives and Policy Interventions* (eds A. Doucet, R. Edwards and F. Furstenberg): *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 624: 49–60.

- Glaser, B. Strauss, A. (2009) (1967): *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, New Brunswick and London: Aldine Transactions.
- Heapy, B. (2011): „Critical Relational Display“, in Dermott, E and Seymour. J, *Displaying Families: A New Concept for the Sociology of Family Life (Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life)*, Basingstoke: Palgrave Macmillan: 19–37.
- Heinz, W., Huinink, J., Swader, C. and Weymann, A. (2009): „General Introduction.“ Pp. 15–30 in *The Life Course Reader: Individuals and Societies Across Time*, edited by Walter R. Heinz, Johannes Hunnink, Christopher S. Swader, and Ansgar Weymann. New York: Campus Verlag.
- Heinz, W. R., Krüger, H. (2001): „Life-course: Innovations and Challenges for Social Research“, *Current Sociology*, 49, 2, 29–45.
- Hesse-Biber, S. N. (2010): *Mixed Methods Research: Merging Theory with Practice*. New York, NY: Guilford.
- Hobson, B. (ed.) (2004): *Making Man into Fathers*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Humel, Ž., Kuhar, M. (2014): „Partner Equality as a Process – the Case Study of Partnership from Slovenia“, in: Adamović M. et al. (eds.): *Young women in Post-Yugoslav societies: Research, practice and policy*, Institute for Social Research in Zagreb Human Rights Centre, University of Sarajevo, Zagreb and Sarajevo, 187–213.
- Hurrelmann, K. Weichert, M. (eds.) (2015): *Lost in Democratic Transition? Political Challenges and Perspectives for Young People in South East Europe Results of Representative Surveys in Eight Countries*, Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung Regional Dialogue SEE.
- Iacovou, M. (2002): „Regional Differences in the Transition to Adulthood“, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 580, 1, 40–69.
- Jovanović, M., Krstić, N. (2014): „Rat oko porodice – 30 godina kasnije u Srbiji“. *Nauka i savremeni univerzitet* 3. Niš: Filozofski fakultet: 265–277
- Kehily, M and Thomson, R. (2011a) „Displaying Motherhood: Representations, Visual Methods and the Materiality of Maternal Practice“, in Dermott, E., Seymour. J. (eds.) *Displaying Families: A New Concept for the Sociology of Family Life (Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life)*, Basingstoke: Palgrave Macmillan: 61–80.
- Kehily, M. J. and Thomson, R. (2011b) „Figuring Families: Generation, Situation and Narrative in Contemporary Mothering“, *Sociological Research Online*. 16, 4.
- Korišćenje vremena u Republici Srbiji* (2012): Republički zavod za statistiku, Beograd.
- Kovacheva, S., Petkov, A. (2007) *Young Parenthood in Bulgaria*. National Report. Internal Document. UP2YOUTH project.
- Krstić, et al (1998): *Analiza sive ekonomije u SR Jugoslaviji sa precenama za 1997. i preporukama za njenu legalizaciju*, Beograd, Ekonomski institut.

- Kuburović, A., (2003): „Stavovi studenata relevantni za buduce reproduktivno po-našanje“, *Stanovništvo* 44 1–4, 43–63.
- Kuhar, M. (2009): „Da li su bivše jugoslovenske republike države druge demografske tranzicije?“, u: Milić, A., Tomanović, S. (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 43–62.
- Lasch, Ch. (1986): *Narcistička kultura*, Naprijed, Zagreb.
- Lazić, M. (2011): *Čekajući kapitalizam*. Beograd, Službeni glasnik
- Lazić, M. i Cvejić, S. (2004): „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj bloki-rane postsocijalističke transformacije“, u: A. Milić et al. *Društvena trans-formacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevница Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF, str. 107–134.
- Lawrence, E., K. Nylen, and R. J. Cobb. (2007): “Prenatal Expectations and Ma-rital Satisfaction over the Transition to Parenthood.“ *Journal of Family Psychology* 21 (2): 155–164.
- Lee, E., J. Bristow, C. Faircloth and J. Macvarish (2014): *Parenting Culture Studies*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lewis, J. (1993): *Women and social policies in Europe: Work, family, and the state*. Aldershot, England: Edward Elgar.
- Ljubičić, M. (2009): „Istraživanje povezanosti između nekih sociodemografskih odlika porodice i njene funkcionalnosti“, u: Milić A., Tomanović S. (ur.): *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja, Beo-grad: 77–97.
- Ljubičić, M. (2010a): Aspekti porodične funkcionalnosti, u: Milić A. i saradnici: *Vreme porodica sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja, Beograd: 157–177.
- Ljubičić, M. (2010b): „Odlike dinamike intergeneracijskih odnosa“, u: Milić A. i saradnici: *Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Čigoja štampa, Beograd: 147–175.
- Ljubičić, M. (2012): „Psihološka separacija mladih: prilog konstrukciji integrativ-nog modela odrastanja“, u: Tomanović et al: *Mladi naša sadašnjost*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd: 245–273.
- Ljubičić, M. (2013): „Generacijski sukob: društvena konstrukcija i/ili stvarnost“, *Gerontologija*, 40, 2: 13–28.
- Maksić, S., Pavlović, Z. (2009): „Vrednovanje dečje mašte u evropskom kulturno-istorijskom kontekstu“, *Sociologija*, Vol 51, No, 3/2009, 263–277.
- May, V. (2008) „On Being a 'Good mother?: The Moral Presentation of Self in Written Life Stories“, *Sociology*, 42, 3: 470–486.

- Mertens, D. (2009): *Research and evaluation in education and psychology: integrating diversity with quantitative, qualitative, and mixed methods*, 3rd ed. SAGE Publications, Inc, London.
- MICS – Serbia Multiple Indicator Cluster Survey and Serbia Roma Settlements Multiple Indicator Cluster Survey (2014), Final Reports, Belgrade, Serbia: Statistical Office of the Republic of Serbia and UNICEF.
- Miletić-Stepanović, V. (2011): *Proširena porodica u Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Milić, A. (2004): „Transformacija porodice i domaćinstva zastoj strategija preživljavanja“, u: Milić A. (prir.): *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa; svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja, Beograd: 317–347.
- Milić, A. (2007): *Sociologija porodice. Kritike i izazovi*, Čigoja, Beograd.
- Milić, A. (2010): „Porodice u klasno-slojnom ključu“, u: Milić A. i saradnici: *Vreme porodica sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja, Beograd: 45–77.
- Miller, T. (2005): *Making Sense of Motherhood. A Narrative Approach*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Miller, T. (2007): „Is this what motherhood is all about?: Weaving experiences and discourse through transition to first-time motherhood“, *Gender & Society*, 21, 3: 337–58.
- Miller, T. (2010): *Making Sense of Fatherhood*, Cambridge University Press.
- Miller, T. (2011): „Falling back into Gender? Men's Narratives and Practices around First-time Fatherhood“, *Sociology*, 45, 6: 1094–1109.
- Mlađenović, L. (1984): „Proizvodnja majki. Nacrt za odnos majke i čerke“, *VIDI-CI Časopis za kulturu, književnost i društvena pitanja*, 1–2.
- Mojić, D. (2012): „Obrazovni resursi, orientacije i delanje mlađih“ u: S. Tomanović, D. Stanojević, I. Jarić, D. Mojić, S. Dragišić Labaš, M. Ljubić Mladi – naša sadašnjost. *Istraživanje socijalnih biografija mlađih u Srbiji*, Beograd: Čigoja i ISIFF: 95–111.
- Morgan, D. (2011): *Rethinking Family Practices*. Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan.
- Morgan, D. H. (1996): *Family Connections: An Introduction to Family Studies*. Cambridge: Polity Press.
- Morgan, D. H. (1999): „Risk and family practices: accounting for change and fluidity in family life“, in: Silva, E., Smart, C. (eds.) (1999) *The New Family?*, London: SAGE: 13–30.
- Morgan, D. H. (1985): *The Family, Politics and Social Theory*, London: Routledge.
- Nielsen, A., Brannen, J., Lewis, S. (eds.) (2013): *Transitions to Parenthood in Europe. A comparative life course perspective*, Bristol: Policy Press.

- Nikolić – Ristanović, V. (2002): *Porodično nasilje u Srbiji*, Beograd: Viktimološko društvo Srbije.
- O'Reilly, J., Eichorst, W., Gábos, A., Hadjivassiliou, K., Lain, D., Leschke, J., ... Villa, P. (2015). „Five Characteristics of Youth Unemployment in Europe: Flexibility, Education, Migration, Family Legacies, and EU Policy“. *Sage Open*, 5(1), 1–19. <http://sgo.sagepub.com/content/5/1/2158244015574962>
- Pavić – Zentner, V. (2012): „Analyzing Online Media Dealing with Parenting in Serbian Language“, *Der Donarum*, 52, 3–4: 569–582.
- Pavlović, Z. (2009): „Is There a Socio-demographic Model of Acceptance of Postmaterialist Values? The Case of Serbia“, *Sociologija*, LI, 2: 177–188.
- Pešić, J. (2006): „Persistence of traditionalist value orientations in Serbia“, *Sociologija*, XLVIII, 4: 289–307.
- Pešić, J. (2009): „Patrijarhalnost na zapadnom Balkanu. Komparativna analiza vrednosnih orijentacija“, u: Milić A., Tomanović S. (ur.): *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Čigoja, Beograd: 169–186.
- Petrović, D. (2015): „Kad bi bila na pustom ostrvu – Analiza diskursa o attachment parenting-u“, u: *Politike roditeljstva*, Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd: 189–205.
- Petrović, M. (2004): „Stambeni položaj i stambene strategije domaćinstava u Srbiji“ u: A. Milić, (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 277–315.
- Petrović, M. (2009): „Domaćinstva u Srbiji prema porodičnom sastavu: Između (pre)modernosti i (post)modernosti“, u: Milić, A. i Tomanović, S. (ur) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 115–135.
- Petrović, M. (2011): „Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama – zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija?“, *Stanovništvo*, 40, 1, 53–78.
- Pleck, J., Stueve, J. (2004): „A narrative approach to parental identity: The importance of parental identity “conjointness“, in: R. Day, M. Lamb (eds.): *Conceptualizing and measuring father involvement*, pp. 83–108. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Popenoe, D. (1993): „American Family Decline, 1960–1990: A Review and Appraisal“, *Journal of Marriage and Family*, 55, 3: 527–542.
- Popenoe, D. (1988): *Disturbing the Nest: Family Change and Decline in Modern Societies*, New Brunswick, London: Aldine Transaction.
- Rašević, M., Sedlecki, K. (2011): „Pitanje postojanja abortusne kulture u Srbiji“, *Stanovništvo* 1, str. 1–13.
- Reiter, H. (2009): „Beyond the equation model of society – postponement of motherhood in post-state socialism in an interdisciplinary life-course perspective“, *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 22, 2: 233–246.

- Ribbens McCarthy, J., Edwards, R. and Gillies, V., (2002): *Making Families: Moral Tales of Parenting and Step-parenting*, Sociology Press: Durham.
- Ribbens, J. (1998): „Hearing my feeling voice ? An autobiographical discussion of motherhood“, in: R. Edwards, J. Ribbens (eds.), *Feminist Dilemmas in Qualitative Research*, London: Sage.
- Roberts, K., S. C. Clark and C. Wallace (1994): „Flexibility and Individualism: A Comparison of Transitions into Employment in England and Germany“, *Sociology* 28, 1: 31–55.
- Sekulić, J. (2012): *Usklađivanje privatnog i profesionalnog života*, Uprava za rodnu ravnopravnost, Beograd.
- Silva, E., Smart, C. (eds.) (1999): *The New Family?*, London: SAGE.
- Simić, A., Stanojević, D. (2015) (De)centralization of the Labor Market in Serbia – risks and opportunities for the youth, Policy brief paper, BOŠ, Belgrade.
- Službeni glasnik RS*, br. 1/2002
- Spasić, I. (2003): „Feminizam i sociologija svakodnevnog života“, *Filozofija i društvo* XXII–XXIII: 151–169.
- Spasić, I. (2004) *Sociologije svakodnevnog života*, Beograd: ZUNS.
- Spasić, I., Petrović, T. (2013): „Varieties of ‘Third Serbia’“, in: I. Spasić, P. Cvetičanin (eds.) *Us and Them – Symbolic Divisions in Western Balkan Societies*, Niš: Sven: 219–245.
- Srdić Srebro, A. (2014): „Materinstvo: prirodni zakon ili sociokulturni konstrukt?“, *Etnološko-antropološke sveske*, 23, 12: 37–50.
- Stanković, B. (2015): „Žena kao subjekt porođaja: telesno, tehnološki i subjektivni aspekt“, *Sociologija*, LVI, 4: 524–544.
- Stanojević, D. (2012): „Obeležja društvenog položaja mladih“, u: Tomanović, S. i saradnici: *Mladi – naša sadašnjost*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja, Beograd: 53–81.
- Stanojević, D. (2013): „Međugeneracijska obrazovna pokretljivost u Srbiji u XX veku“, u *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, ur. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, ISI FF: Beograd, ISBN 978-86-531-0020-9, str. 119–139.
- Stanojević, D. (2015a): *Oblikovanje novog očinstva kroz prakse očeva u Srbiji*, neobjavljen doktorski rad.
- Stanojević, D. (2015b): *Rural/urban disparities in situation of children and women*, Belgrade, UNICEF, rad u štampi.
- Stanojević, D., Tomanović, S., Ljubičić, M. (2016): „Elements of Life Satisfaction among Young Adults in Serbia“ *Journal of Youth Studies*; Published online: 05 Feb 2016. DOI: 10.1080/13676261.2015.1136057
- Strauss, A., Corbin, J. (1994): „Grounded Theory Methodology. An overview“, in N. Denzin, Y. S. Lincoln (eds.) *Handbook of Qualitative Research*, SAGE, CA: 273–285.
- Šakotić-Kurbalija, J., Miljanović, M., Kurbalija, D. (2014): „Relacije bračnog zadovoljstva i strategija suočavanja sa stresom“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XXXIX-1, 273–290

- Thevenon, O. (2011): „Family Policies in OECD Countries: A Comparative Analysis“, *Population and Development Review* 37(1): 57–87.
- Thomson, R., Kehily, M. J., Hadfield, L and Sharpe, S. (2011): *Making Modern Mothers*, Bristol: Policy Press.
- Tomanović, S. (2002): „Porodična atmosfera i odnosi generacija“, u: S. Bolčić i A. Milić, (ur.) *Srbija krajem milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 315–339.
- Tomanović, S. (2004): „Roditeljstvo u transformaciji: kapitali, problemi, strategije“, u: A. Milić, (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevničica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 349–375.
- Tomanović, S. (2010a): „Socijalni kapital porodica“, u: Milić A. i saradnici: *Vreme porodica – sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja, Beograd: 77–93.
- Tomanović, S. (2010b): „Odlike roditeljstva“, u: Milić A. i saradnici: *Vreme porodica – sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Čigoja 177–195
- Tomanović, S. (2010c): *Odrastanje u Beogradu*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Tomanović, S. (2012): „Tranzicije u porodičnom domenu“ u Tomanović, S. et al. *Mladi – naša sadašnjost*, ISIFF, Beograd, 127–146.
- Tomanović S., D. Stanojević, I. Jarić, D. Mojić, S. Dragišić Labaš, M. Ljubičić (2012): *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja.
- Tomanović, S. Ljubičić, M., Stanojević, D. (2014): *Jednoroditeljske porodice u Srbiji – sociološka studija*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja.
- Tomanović, S., Ignjatović, S. (2004): „Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja“, u: Mihailović, S. (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Beograd: Centar za proučavanje alternativa: 39–64.
- Tomanović, S., Ignjatović, S. (2006): „Attitudes on Transition to Adulthood among Young People in Serbia“, *Sociologija*, XLVIII, 1: 55–72.
- Tomanović, S., Ignjatović, S. (2010): „The Significance and Meaning of Family Transitions for Young People. The Case of Serbia in Comparative Perspective“. *Annales-Annals for Istrian and Mediterranean Studies. Series historia et sociologia*, 20, 1: 27–40.
- Tomanović, S., Stanojević, D. (2015): *Mladi u Srbiji 2015. Stanja, opažanja, verovanja i nadanja*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i SeCons.
- Tomanović-Mihajlović, S. (1997): *Detinjstvo u Rakovici: svakodnevni život dece u radničkoj porodici*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

- Tomić-Koludrović, I. (2015): *Pomak prema modernosti. Žene u Hrvatskoj u razdoblju zrele tranzicije*, Zagreb: Naklada Jesenski Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Tripković, G. (1997): *Materinstvo. Kulturni obrazac Srba*, Matica srpska, Novi Sad.
- Van de Kaa, D. J. (1997): „Options and sequences: Europe's demographic patterns“, *Journal of the Australian Population Association*, 14 (1): 1–30.
- Van de Kaa, D. J. (2002): „The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries“, Paper presented at the *Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security*, Tokyo, Japan, 29 January 2002.
- Vasić, P. (2012): „Koliko sociološke i ekonomske teorije mogu objasniti dugotrajni pad fertiliteta u Srbiji?“ *Demografija*, vol. IX, 237–256.
- Vilenica, A. (2013): „Postajanje majkom: Od neoliberalnog režima materinstva ka radikalnoj političkoj subjektivizaciji“, u: Vilenica A. (ur.) *Postajanje majkom u vreme neoliberalnog kapitalizma, uz(bu))na*), Danijel Print, Novi Sad, Beograd: 9–32.
- Voydanoff, P. (2005): “Towards a conceptualisation of perceived work-family fit and balance: A demands and resources approach“, *Journal of Marriage and Family* 67: 822–836.
- Walby, S. (2004): „The European Union and Gender Equality: emerging varieties of gender regime“, *Social Politics*, 11, 1: 4–29.
- Wallace, C., Kovatcheva, S. (1998): *Youth in Society: The Construction and Deconstruction of Youth in East and West Europe*, London: MacMillan.
- Walther, A. (2006): „Regimes of Youth Transitions. Choice, flexibility and security in young people's experiences across different European contexts“, *Young*, 14, 1, 119–141.
- Walther, A., Stauber, B., Pohl, A. (2009): *Youth: Actor of Social Change*. Final Report. Tubingen: IRIS.
- Zakon o radu*, Službeni glasnik 24/05, 61/05 i 54/09.
- Žene i muškarci u Republici Srbiji (2011) Republički zavod za statistiku, Beograd.
- Žene i muškarci u Republici Srbiji (2014) Republički zavod za statistiku, Beograd.
- Žene i muškarci u Srbiji (2008) Republički zavod za statistiku, Beograd.

Baze podataka

EURO STAT, www.ec.europa.eu/eurostat/data/database

EQS, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (2014): European Quality of Life Survey Integrated Data File, 2003–2012. [data collection]. 2nd Edition. UK Data Service. SN: 7348, <http://dx.doi.org/10.5255/UKDA-SN-7348-2>.

Anketa o radnoj snazi (2014): Republički zavod za statistiku, Beograd

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.356.2(497.11)

ТОМАНОВИЋ, Смиљка, 1963–

Postajanje roditeljem u Srbiji : sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo / Smiljka Tomanović, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić. – 1. izd. – Beograd : Univerzitet, Filozofski fakultet, 2016 (Beograd : Službeni glasnik). – 216 str. : tabele, graf. prikazi ; 24 cm

“Podaci korišćeni u istraživanju su rezultat rada autora na dva projekta. Prvi je ‘Regionalni program podrške istraživanjima u oblasti društvenih istraživanja na Zapadnom Balkanu’ ... dok je drugi ‘Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri’ (ev. broj 179035) ... --> kolofon.

Tiraž 200. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. –
Bibliografija: str. 207–216.

ISBN 978-86-6427-023-6

1. Станојевић, Драган, 1978– [автор]
2. Љубичић, Милана, 1978– [автор]
- а) Родитељство – Социолошка истраживања – Србија

COBISS.SR-ID 224021772

